

**TEXT PROBLEM
WITHIN THE
BOOK ONLY**

**THE BOOK WAS
DRENCHED**

**TEXT FLY WITHIN
THE BOOK ONLY**

UNIVERSAL
LIBRARY

OU_192768

UNIVERSAL
LIBRARY

केतु कवित्व निवेदनं शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख मा लिख ।

सुरस ग्रंथमाला पुष्प ८० वें.

म य स भा

लेखक :

प्रीयुत जगन्नाथ एकनाथ नरवणे

देवाचे खेळ', 'ईश्वरी लीला', 'आशा की निराशा', 'कृष्णवर्ष',

'बंधनांच्या अलीकडे', 'स्नेहबंधन', 'मातृ-संदेश', 'स्नेहलता',

'गुणगौरव', 'हृदयाची ओळख'

इत्यादि पुस्तकांचे कर्ते.

जानेवारी १९३९

प्रकाशकः—हिराचंद गुलाबचंद खोरा,
खोरापूर.

माककः—मिर्जाज मुआवचंद खोरा,
दसघाट, पंढरपूर.

CHECKED 1956

[सर्व हक प्रकाशकाचे स्वाधीन]

perp

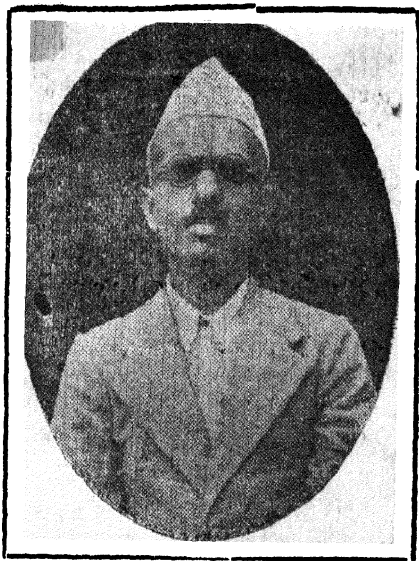
Checked 1969

व्यवस्थापकः—शंकर नारायण वैद्य, बी. ए., एलएल. बी.
८९२ शुक्रवार पेठ, पुणे.

मुद्रक—ग. गो. दिवाकर,
११ मेज, १८९।१५ लक्ष्मीनगर फळ, पुणे २

डॉ. रामचंद्र गुलाबचंद व्होरा

एम. बी. बी. एस.

डॉ. व्होरा हे मालेचे आजीव हितचिंतक आहेत. ते नुकतेच
कॉम्रेसच्या राजवटीत ऑनररी मॅजिस्ट्रेट झाले आहेत.

याबद्दल आम्ही त्यांचे अभिनंदन करतो.

—संपादक

— निव्वळ लूट —

खालील ३१ रु. ८ आणे
किंमतीच्या अत्यंत चटकदार व वाचनीय
कादंबऱ्या

फक्त ८ रुपयांत

खरदी करा !

१ जगाचा बाजार (भाग १-२-३)	९-८-०
२ भीषण भवितव्यता	६-१२-०
३ वीरात्मा (भाग १-२)	७-०-०
४ लंडन येथील बड्या लोकांची गुप्त कृत्ये (गोष्ट १ री)	३-४-०
५ लंडन येथील बड्या लोकांची गुप्त कृत्ये (गोष्ट ३ री)	९-०-०

३१-८-०

त्वरित मागणी करा !

ट. ख. निराळा.

सुसंग्रह माला, पंढरपूर अगर ८९२ शुक्रवार, पुणे शहर,

डॉ पी. सी. रॉय

यांनी मालाच्या उत्कृष्टपणाबद्दल
बांबे डेक्कन मर्चंट्स असोसिएशनकडून
सर्टिफिकेट दिले आहे

रजिस्टर्ड

निलगिरी अर्क

सर्दी, ताप, मयंकर कॉलरा, अर्जीण, अंगदुखी डाकेंदुखी,
संधिवात, पोटेदुखी, वगैरे शारीरिक
रोगांवर व ह्वाशुद्धीसाठी याचा प्रत्येक थेंब
गुणाचा प्रभाव दाखवितो !

बाटली किं. ४ आणे.

उच्च प्रतीचे सुगंधी साहित्य आणि
पेटंट औषधे बनविणार

स्टार कंपनी, बेळगांव

प्रस्तावना

माझ्या पूर्वीच्या "इश्वरी लीला", "माझा की निराशा", "कृष्ण-सर्प", "बंधनाच्या पलोकडे" इत्यादि कादंबऱ्या 'सुरस' मध्यमालेत प्रसिद्ध होऊन बरेच दिवस झाले. त्यानंतर लिहिलेले लिखाण या मालेत प्रसिद्ध होण्याचा योगायोग माझ्या नौकरीनिमित्त परगांवी जाण्यामुळे आला नव्हता. तो आतां मी पुण्यास आल्यामुळे माझे स्नेही व 'सुरस' मध्य मालेचे उःसाही प्रकाशक रा. शंकरराव वैद्य B. A. L.L. B. यांच्या प्रेरणेमुळे आला. असो.

ही कादंबरी लिहिण्याचा मुख्य उद्देश 'बरांदाज स्त्रियांनीं सिनेमांत काम करावें कीं नाहीं' असा आहे. एक काळ असा होऊन गेला कीं त्यावेळीं स्त्रियांनीं सिनेमांत काम करणें अत्यंत चोक्याचें झालें होतें पण पुढें सुशिक्षित वर्ग या घंथांत बराच भाग घेऊं लागल्यामुळे ही स्थिती सुधारेल असें वाटलें होतें पण दुर्दैवानें तें खोटें ठरूं पडात आहे. सिनेमा सुध्दां जाऊन आलेल्या एका नट्याचा अनुभव कळून घेण्याचा योगायोग मला आला होता त्यावरून थोडेसें सुसुद्ध व सुशिक्षित नट या घंथांत नीतिबंधनाच्या दृष्टीनें काहीं सुधारणा करूं शकत नाहींत हें सिद्ध झालेलें आहे, इतकेंच नाहीं तर कांहीं अपवाद सोडल्यास हे सुशिक्षित लोकही हें बंधन व पाळण्याच्या मोहाला बळी पडतात असें मोठ्या खेदानें म्हणावें लागतें तेव्हा ही स्थिती पूर्ण सुधारण्याशिवाय सुखाचा संस्कार करणाऱ्या दिव्यांनीं कलेच्याकरतां म्हणून या 'मयसभेत' पाऊस टाकणें किती चोऱ्याचें आहे हें दाखविण्याचा मी प्रयत्न केलेला आहे.

पुणे

१-१-३९

— १ —

अनुक्रमणिका

सफर १ ले	सरहदीवरील दंगल	१
" २ रे	रमेशचा गौरव	१
" ३ रे	रमेश सैन्यांत कां गेला ?	१३
" ४ थे	द्यालिनीचा परिचय	२४
" ५ वे	उपेला मयसभेंत येव्याबद्दल मागणी	३२
" ६ वे	साभ्यवाद	४१
" ७ वे	श्रीकांताची तक्रार	५०
" ८ वे	रुमालाचा पोंटाळा	५८
" ९ वे	रशियन सर्कस	६७
" १० वे	बागेंतील भेट	७४
" ११ वे	शेरखानाचा नवा अवतार	८३
" १२ वे	उपेची मयसभेंत रवानगी	९१
" १३ वे	बसंतरावांचें कारस्थान	१०१
" १४ वे	काश्मीरचा प्रवास	११०
" १५ वे	मीनाची भेट	१२०
" १६ वे	मयसभेंतील वातावरण	१२८
" १७ वे	नंदनवर्नातील सफर	१३८
" १८ वे	पूर्णेदूची मुलाखत	१४७
" १९ वे	अपघात नं. १	१५६
" २० वे	अपघात नं. २	१६६
" २१ वे	अपघातानंतर	१७७
" २२ वे	श्रीकांताची मनोव्यथा	१८८
" २३ वे	अपघात नं. ३	१९६
" २४ वे	खुनाची चवकशी	२०६
" २५ वे	पेरेंलगांवची सफर	२१६
" २६ वे	अपघात नं. ४	२२४
" २७ वे	शेवटें	२३३

सरहद्दीवरील दंगल !

१

ती साधारण पहाटेच्या पांच वाजण्याची वेळ होती. सरहद्दीवरील 'बन्नु' गांवात—ते थंडीचे दिवस असल्यामुळे—अद्यापही कमालीची स्तब्धता होती. बन्नु गांवाच्या बाहेर लष्करी छावण्या पडल्या होत्या. त्यांतील एका छोट्याशा तंबूत रोजिमेटल क्लार्क रमेश एकतारीवर सुंदर भजन करीत बसला होता व इतकी थडी होती तरी आसपासच्या तंबूतील बरेचसे लोक रंगू पांवरून ते भजन ऐकण्याकरतां भोळ्या भक्तिभावाने आले होते.

रमेशचा अधिकारीवर्ग कालच परत कोइटला गेला होता व आज उरलेली सर्व मंडळी तिकडे जाणार होत्या त्यामुळे रमेशला आज जास्त मोकळेपणाने भजन करता येत होते. नाही म्हणायला कंपनी कमांडर कॅप्टन नारायणराव यांना मात्र सर्व मंडळीवर देखरेख ठेवायला मार्गे ठेवण्यांत आले होते. भजन ऐन रंगांत आले असतां एका स्त्रीच्या हृदयद्रावक ओरडण्याने त्यांत व्यत्यय आला.

एकतारी खाली ठेवून रमेश झटकन् बाहेर आला. इतर शिपायी मंडळीही त्याच्या मागोमाग होतीच. त्या वेळेच्या संधीप्रकाशात रमेशला दिसून आले की पहाडांतील दरवडेखोर बऱ्या गांवांतील एक पुरुष व एक स्त्री अशा दोघांना पळवून नेत आहेत व पळवून नेत असतानाच त्या स्त्रीने ओरडून मदत मिळविण्याचा प्रयत्न केला व तो कसा सफल झाला हे वर दिलेच आहे. पण त्या स्त्रीला याबद्दल ताबडतोब प्रायश्चित्त मिळाले तिचे तोंड कमालाने षट् बांधण्यात येऊन व त्या दोघांना एका घोड्यावर आडवे घालून ते लोक तेथून पसार झाले व हां, हां, म्हणतां पहाडांत दिसेनासे झाले.

परिस्थिती लक्षात येतांच रमेश झटकन् कमाडर साहेबाच्या तबूकडे निघाला.

कॅप्टन् नारायणराव अद्याप उठले नव्हते पण निकडीचे काम जाणून त्यांना उठविण्यात आले.

“रमेशने थोडक्यात सर्व हकीकत निवेदन केली व नंतर तो म्हणाला, “दरवडेखोर अद्याप दृष्टीच्या टप्प्यात आहेत यावेळी परवानगी मिळाल्यास मी त्यांना सहज गाठू शकेन.”

“रमेश तू म्हणतोस ते सगळे खरे पण यावेळी माझ्यावर मोठीच जबाबदारी येऊन पडली आहे. कर्नलसाहेब येथे नाहीत, बहुतेक सर्व रेजिमेंट परत कोहटला गेली आहे. एखादा सुभेदार जमादार सुद्धा यावेळी येथे नाही. तेव्हा माझ्या जबाबदारीवर तुला तिकडे पाठविला व ते दरवडेखोर न सापडता तूच त्यांच्या जाळ्यात सांपडल्यास त्याबद्दल मलाच जाब द्यावा लागेल आणि दुसरे असं की तुला येथील पहाडाची कांहीच माहिती नाही. रमेश अधीर होऊन म्हणाला “साहेबांनी या वेळेला कोणत्याही शंका-कुशंका काढू नयेत. दोन अनाथ लोक त्या झुर लांडग्यांच्या हातांत सांपडले आहेत, त्यांतील एक स्त्री आहे हे साहेबांनी विसरूं नये. स्वतः साहेब जबाबदारी घेत नसल्यास मी तसाच जातो व नंतर परवानगीशिवाय कॅप सोडला म्हणून जरूर वाटल्यास माझ्यावर कोर्ट मार्शल करावे; प्रत्येक क्षण लाखाचा आहे.”

रमेश कमालीचा अधीर झाला होता. एक क्षणच कॅप्टन् नारायणराव

विचारांत पडले. नंतर ते उठून व रमेशची पाठ थोपटून झगले " रमेश जा. ईश्वर तुझे रक्षण करो. नोट हुषारीने बाग, व कॅपांताल शक्य तेवढी जास्त मंडळी घेऊन जा. आजच्या हालचालीची सर्व जबाबदारी मी आपल्या शिरावर घेत आहे. तुझ्या मागोमाग मीही पण उरलेले लोक घेऊन येतोच. "

कॅप्टन साहेबांना लष्करी सलाम करून रमेश झटकन तेथून परतला. अलार्म ब्युगल देण्यांत आला. रमेशला अत्यंत चाहणारी व त्याच्या जांबाज जीव देणारी बरीच मंडळी त्या कॅपांत होती ती सर्व त्याच्याबरोबर निघाली.

यावेळीं ते दरवडेखोर दिसेनासे झाले होते. त्या पहाडावर बर्फ पडलें असल्यामुळें त्या पहाडाचा देखावा अत्यंत रमणीय असा होता. इतर वेळ असती तर रमेशने त्यावर एखादें काव्य केलें असतें पण आजची वेळ तशी नव्हती. त्या पांढऱ्या शुभ्र डोंगरांत कांहीं काळ्या व्यक्ति दिसतात कां काय हें तो निःस्थूल पहात होता पण त्याची इच्छित वस्तु त्याला दिसेना. तो अगदीं डोंगराच्या पायथ्याशीं आला तेव्हां त्याला कांहीं पोडे दिसले. त्यामुळें त्या अनुरोधानें तो आपल्या लोकांसह निघाला.

लवकरच त्याला ते दरवडेखोर डोंगर चढत असतांना दिसले. त्या पकडलेल्या दोघांचे उलटे हात बांधून त्यांना जवळ जवळ ओढीतच ते घेऊन चालले होते. पण त्या दोघांच्यामुळें त्या दरवडेखोरांचा चालण्याचा वेग बराचसा कमी होत होता. ते लोक साधारण टप्यांत येतांच रमेशनें एक बार हवेंत उडवला त्याबरोबर त्या लोकांची हालचाल जोरांत सुरू झाली. आतां त्यांनीं आपल्या जाण्याचा क्रम बदलला; पूर्वी जे कैदी अगदीं पुढें होते त्यांना त्या लोकांनीं आतां मागे ठेवले व आपण सर्वजण त्या दोघांच्या पुढून चालले, हेतु हा कीं त्यांच्या लोकांनीं गोळी झाडल्याच या दोघांनाच प्रथम तो लागायी.

त्या दोघांचेकीं ती जी तर अगदीं दमून जाऊन तिला आतां एक पाऊलही उचलण्याची शक्ती राहिली नव्हती पण त्या निर्दय लोकांना त्यांची काय पर्वा होती ! त्यांनीं तिला गुराप्रमाणें ओढीत चालविली.

तिचे होत असलेले हाल रमेशला पहावेनात. अद्याप त्या लोकांसह

शिपायी लोकांत पुष्कळच अंतर होतें व कितीही घाई केली तरी झटपट त्यांना गाठणें शक्य नव्हतें. तेव्हां संधी साधून नेमकें त्या लोकावर गोळ्या झाडण्याचें रमेशनें ठरविलें. दरवडेखोर गोळ्या झाडतील म्हणून शिपायी लोक आडोसा घेत घेत पुढें चालले होते.

रमेशला हवी होती ती संधी एकदाची मिळाली. चढतांना ती छी कोलमडून पडली. तेव्हां तिच्या दंडाला बांधलेल्या दोऱ्या जोरजोरानें ओढून एक दरवडेखोर तिला उठवीत होता.

क्षणाचाही विलंब न लावतां रमेशनें गोळी झाडली त्याबरोबर 'अह्ला' 'अह्ला' करीतच तो दरवडेखोर खाली पडला. आपल्या दोस्ताची ती अवस्था पाहून दुसऱ्यानें रमेशवर बंदुकीचा नेम घरला. पण गोळी सुटायच्या आंतच तोही रमेशची गोळी लागून खाली कोलमडला.

परिस्थिती गंभीर पाहून त्या दरवडेखोरांच्या पुढाऱ्यानें पांढरें निशाण दाखविलें पण त्या लोकांची खात्री नसल्यामुळें रमेश व त्याचे लोक हळू-हळूच व आडोसा घेतच पुढें येत होते. हाकेच्या टप्प्यांत येतांच रमेशनें त्यांना हत्यारें खाली ठेवून व हात वर करून उभे रहाण्याचा हुकूम केला व त्या लोकांनीही तो मुकाट्यानें ऐकला. आतां भीति नसल्यामुळें रमेशच्या लोकांनीं लवकरच त्यांना गांठलें.

त्या दुर्दैवी प्राण्यांना मोकळे केल्यावर व दरवडेखोरांचीं हत्यारें ताब्यांत घेतल्यावर रमेश त्या दरवडेखोराच्या पुढाऱ्याला म्हणाला "हजरत, या गरीब लोकांना छळून तुम्हाला काय मिळालें ? निःशस्त्र लोकांचा असा विनाकारण कां छळ करता !"

रमेश त्यांच्या 'पुस्तु' भाषेंत बोलत होता. त्यामुळें त्या दरवडेखोराला त्याचा अर्थ सहज कळला पण त्याच्या प्रश्नाला उत्तर न देतां तो आपल्या दाढीवरून हात फिरवीत म्हणाला "शहाजी, तुम्ही नेमबाजीची कमाल केलीत. आम्ही लोक नेमबाजीचे फारच भोक्ते आहोत. आम्ही घातलेली एकही गोळी वाया जात नाही अशी आमची आख्यायिका आहे. पण तुमची नेमबाजी पाहून आम्ही बहुत खूष झालों. असला नेमबाज शत्रु असला तरी आम्ही त्याला मित्र समजतो, येथून निसटून जाणें आम्हांला

मुळींच अशक्य नव्हतें किंवा शिष्टी फुंकून माझे डोंगरांतील भाईबंद माझ्या मदतीला बोलावणें अगदीं सोपें होतें व तसें झालें असतें म्हणजे तुमच्यांतील एकही इसम जिवंत परत गेला नसता. पण तुमच्या नेमबाजीनें खूष होऊन तुमची मुलाखत घेऊन असा वीर कोणता आहे हे पहाण्याच्या उद्देशानें मी तें निशाण दाखविले. ”

त्याचें बोलणें आणखी लांबलें असतें पण त्याला थांबवूनच रमेश म्हणाला “ खानसाहेब माझी मुलाखत झालीच आहे तेव्हां आतां पुढें काय करण्याचा विचार आहे. ”

“ बादशाहो, आपण तह करूं या, या दोघापैकीं प्रत्येकीं १०००० रुपये देऊन हे लोक सोडून घेऊन जावें, आम्हांला फक्त पैसा हवा. पैशा-करतां आम्ही वाटेल तें साहस करूं. ”

“ खंडणीची गोष्ट विसरा ” रमेश हंसत हंसत म्हणाला “ तुम्ही मुकाट्यानें आमच्याबरोबर येणार, कां दंडाला काढण्या बांधू हेंच मी आतां विचारणार आहे. ”

“ साहेबजी हा नुसता भ्रम आहे, पण आपण यांतून कांहीं तोड निघते कां पाहूं, तुमची नेमबाजी पाहून आम्ही फार खूष झालों आहोत हें सांगितलेच. आतां मी एक झाड दाखवितो त्या झाडाच्या शेड्यावर एक फूल आलेलें आहे, तें फूल तुम्ही आपल्या नेमबाजीनें तोडल्यास कांहीं एक खंडणी न घेतां या दोघां कैद्यांना आम्ही सोडण्यास तयार आहोत, नेम चुकल्यास मात्र २००० रु. ची खंडणी द्यावी लागेल. ”

“ आम्ही जे इतके जीवावर उदार होऊन आलो आहोत ते तुमच्या असल्या धमकावणीला भिणार नाहीत; तुम्ही या वेळीं आमचे कैदी असल्या. मुळें असल्या अटी ऐकून विनाकारण वेळ घालविण्यास आम्हांस वेळ नाही, कांहीं झालें तरी आम्ही खंडणी न देतांच दुर्दैवी प्राणी सोडवून नेणार, आमचा प्रतिकार करण्यास तुमचे लोक हवे असल्यास बोलवा, पण विनाकारण रक्तपात करण्याची माझी इच्छा नाही. माझ्या नेमानें फूल तुटल्यास रक्तपात न होतां माझें कार्य होणार आहे म्हणून तुमची अर्धी

सूचना मी मान्य करतो. दुदैवाने फूळ न तुटल्यास रक्तपात अपरिहार्य आहे,”
“बोला कोणत्या झाडावर फूळ आहे ? ”

समोरच दिसणाऱ्या दुसऱ्या एका टेकडीवरील झाड दाखवीत तो दरवडेखोरांचा पुढारी म्हणाला “ पहिल्याने बंदुक रोखून तर पहा माझ्या अटीबद्दलचा वाद मग करूं. ते पहा त्या पलोकडच्या डोंगरावर डाव्या बाजूच्या उंच टोकाला असलेल्या झाडाला एकच फूल आलेलें आहे. ”

दोन तीनघे याडांपेक्षां जास्त ते अंतर होतें. तें फूळ त्याच्या तांबूस रंगावरून स्पष्ट दिसत होतें, पण देठाचा हिरवट रंग पातांच्या रंगाशी मिळून गेल्यामुळें तो अंधुक तऱ्हेनें दिसत होता. रमेशनें नेम घरला. किती वेळ तरी त्याला फूल व देंठ दोन्ही दिसत होतें. त्यांनीं आपली दृष्टि आणखी अकुंचित केली. आतां त्याला फक्त देठच दिसूं लागला. एका क्षणांत बंदुकीची गोळी त्या देठात शिरून त्या देठासकट फूल अंतराळीं उडालें. तो दरवडेखोर पुढारी धांवतच पुढें आला व रमेशला मिठी मारून म्हणाला “ दोस्त मी तुमचा बंदा गुलाम आहे, तुमच्या नेमबाजीची तारीफ करावी तेवढी थोडीच आहे असा नेमबाज मी आतांपर्यंतच्या आयुष्यांत पाहिला नाहीं. या कैद्यांना घेऊन जा, अह्ता तुमचे कल्याण करो. आम्ही पैशाचे लोभी असलो तरी आमच्या जातींत गुणाचे योग्यच चीज होईल याबद्दल खात्री ठेवा. ”

त्या दरवडेखोरापासून दूर होऊन रमेश म्हणाला “ शत्रुकडून शाबासकी मिळाल्यामुळें मला विशेष आनंद झाला आहे. आतां आमच्या नियमाप्रमाणें तुम्हांला आमचे कैदी म्हणून यायला हवे पण तुम्ही या दोघा हतभागी जीवांना या धांदलींत जिवंत ठेवलेत याबद्दलचें बक्षीस म्हणून माझ्या जबाबदारीवर मी तुम्हांस सोडून देत आहे, मात्र आम्ही परत जाताना तुम्ही आमच्यावर हल्ला होणार नाहीं असें वचन दिलें पाहिजे. ”

“ भाई, आम्ही दरवडेखोर असलो तरी प्रामाणिक आहोत; आम्ही असले लोक पैशाकरतां पकडतो त्यांचा प्राण घेऊन आम्हांला कांहीं फायदा नाहीं. आम्ही पैशाविना उपाशी मरतो आहोत आम्हांला फक्त मरपूर खावळा हवे, मग आम्ही कोणाच्याही बाटे जाणार नाहीं. ”

“ तुम्ही प्रामाणिकपणाने राहिल्यास पोटाबद्दल कमांडरसाहेबाजरळ मी जरूर शिफारस करीन; बरे आहे आम्ही येतो, आम्हाला जलद खाली गेले पाहिजे. ”

इनका वेळपर्यंत त्या दुर्दैवी प्राण्याबद्दल चवकशी करण्यास रमेशला वेळच नव्हता आतां डोंगरावरून खाली उतरतां उतरतां तो त्यांच्याजवळ जाऊन म्हणाला “ आपले लोकांनीं फारच हाल केले नाहीं ? आपण बन्नूला काय करतां ! ”

तो इसम हात जोडून म्हणाला “ साहेब आमच्या या सुटकेमुळे हालांचे आतां काहीच वाटत नाहीं. मी बन्नूचा ध्यापारी असून ही माझी मुलगी आहे. ”

चढण्याच्या घादलीत बूट नाहींसे झाल्यामुळे ती मुलगी अनवाणीच चालत होती. त्या व्यापाऱ्याची ती मुलगी आहे असे कळल्यावर तो तिच्याकडे पाहूं लागला, त्या प्रातातील सर्व स्त्रिया गोषात असल्यामुळे रमेशला त्या मुलीचा चेहरा दिसणे शक्य नव्हते. फक्त पाय व हात उघड होते यावरून ती मुलगी चांगलीच गौरवर्ण असावी असे त्यानें अनुमान केले. त्याच-प्रमाणें मुलगी १८।१९ वर्षांपेक्षा लहान नसावी असाही त्यानें अदमास केला. हातापायाचीं नखें गोदविली असल्यामुळे तिच्या गौरवर्णाला तो ताबूस रंग फारच खुलून दिसत होता. या तिच्या आकर्षक सौंदर्याला दृष्ट लागू नये म्हणून कां काय गालबोटाप्रमाणें एक बारका तीळ तिच्या पायाच्या अगळ्यावर रमेशला दिसला. त्यानें एकदां तिच्या सर्व शरीराकडे क्षणमात्र दृष्टी फेकली. शोभिवत चुण्यानीं युक्त अशा पोलक्याखाली तिचे वक्षस्थल दूधाच्या चरवींतील घवल फेसाप्रमाणें उचंबळत होतें. आपण जरूरीपेक्षां व्यास्त वेळ त्या स्त्रीकडे पहात आहोत असें वाटून रमेशनें आपली दृष्टी लगेच त्या व्यापाऱ्याकडे वळविली व तो त्याला म्हणाला “ तुम्ही लोक घाडशी खरे. मुलामाणसांसह निःशस्त्र असें येथें रहाण्याचा तुम्हाला धीर कसा होतो कुणास ठाऊक ! ”

“ साहेब पोरारकरता इतक्या लांब मी आलो आहे. आमच्या हे नेहमीचेच अंगवळणी पडले आहे. आज तुम्ही आयल्या वेळीं देवासारखे

घांवत येऊन आमचें रक्षण केलेत याबद्दल ईश्वराचे आभार मानावेत तितके थोडे आहेत. तो परमात्मा श्रीकृष्ण तुमचें कल्याण करो. ”

“ एकंदरीत तुम्ही हिंदु आहात तर, माझी आतांपर्यंत तुम्ही मुसलमानच आहात अशी कल्पना होती. येथील बिनदाढीचे मुसलमान व हिंदु यामधील फरक त्रयस्थांच्या लवकर लक्षांत येत नाही. असो हे पहा, ते दरवडेखोर येथेच घोडे सोडून गेले आहेत तुम्ही आतां दमत्या आहात तेव्हां घोड्यावर बसा आम्ही मागोमाग आलोच. त्या मुलीला चालण्याची शक्ती उरली नव्हती. त्यामुळे तिला त्याचें बोलणे ईश्वरासारखें वाटलें. ती मुकाट्याने त्या घोड्याकडे वळली तिचा बापही मग घोड्याजवळ आला. त्यानें तिला वर बसविली. व तो चालतच जाणार होता पण रमेशनें आग्रह केल्यावर तोही घोड्यावर बसला. इतक्यांत कॅप्टन् नारायणराव इतर सैन्यासह त्या ठिकाणीं हजर झाले.

लष्करी पद्धतीचा सलाम करून रमेशनें सर्व हकीगत थोडक्यांत सांगितली. ती ऐकल्यावर त्याची पाठ थोपटून कॅप्टन् नारायणराव म्हणाले, “ शाबास खरा शूर आहेस, याबद्दल योग्य तें बक्षीस तूं कोढटला गेल्यावर तुला मिळेल याबद्दल खात्री बाळग. त्या लोकांना सोडल्याबद्दल तुझ्यावर कांहींच ठपका येणार नाही कारण त्या लोकांना आपलेसे करून घेण्याचा सरकारी हुकूमच आहे.

“ साहेब मी बक्षिसाच्या आशेने कांहींच केले नाही माझी कर्तव्याकडे नजर होती.”

“ पण कर्तव्याबद्दल बक्षीस देऊं नये असें कोणी सांगितलें आहे. ”

इतक्यांत बन्नु गाव जवळ आल्यामुळे त्याचें बोलणे तितकेंच राहिलें. कॅप्टन साहेबांची परवानगी घेऊन तो व्यापारी मुलीसह गांवाकडे वळला. जातांना त्यानें रमेशला बाजूला गांठून त्याला चहाला घरी येण्याची विनंती केली. तेव्हां दुपारी येण्याचे आश्वासन देऊन रमेश कॅप्टनसाहेबाबरोबर निघाला.

लवकरच ते आपल्या कॅपांत आले. कॅप्टन नारायणरावांनीं रमेशचें व त्याच्याबरोबर गेलेल्या सर्व सैनिकांचे अभिनंदन करून त्यांना जाण्यास परवानगी दिली.

“रमेशचा गौरव”

२

पहिल्या प्रकरणांत सांगितलेल्या हकीगतीच्या पूर्वी वर्ष दीडवर्ष पुढील प्रसंग घडला.

आज “निशीनाथ” कॅपांत विद्यार्थ्यांची कोण धांदल उडाली होती. यू. टी. सी. (University Training Corps) मधील चढाओढीच्या सामन्यांत प्राविण्य मिळविणाराला मध्यप्रांताच्या दिवाणांच्या हस्ते आज बक्षीस—समारंभ होता.

निशीनाथ मंदिराच्या समोरील भव्य पटांगणांत “यू. टी. सी.” मधील विद्यार्थ्यांचा तळ पडला होता. नागपूर युनिव्हर्सिटीला संलग्न असलेल्या सर्व कॉलेजमधील विद्यार्थी या कॅपांत हजर झाले होते.

मंदिराच्या पटांगणाच्या बाहेर सपाट असे खूप मोठे मैदान होतें व तेथेच आज खेळातली शेवटली चढाओढ होऊन नंतर बक्षीस—समारंभ होता. या समारंभास बरेचसे लष्करी अम्मलदारही हजर रहाणार होते.

बरोबर एक वाजतां खेळांत भाग घेणारे कॉलेजांतील विद्यार्थी क्रीडांगणावर हजर झाले.

विश्रामबाग कॉलेजचा सर्वांचा आवडता विद्यार्थी रमेश क्रीडांगणावर येतांच सर्व बाजूच्या प्रेक्षक वर्गातून टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाट झाला.

निरनिराळ्या तऱ्हेचे १०।१५ खेळ होते. त्यांत अचूक नेमबाजी, १ मैल पळण्याची शर्यत, टग ऑफ वार (रस्सी खेळ) उंच उडी, लांब उडी, पोल जंप, तडीवरून पळणे, वजनाचा गोळा फेकणे वगैरे प्रकार मुख्य होते.

निकालाच्या वेळीं विद्यार्थ्यांची व इतर प्रेक्षकांचीं मनें किती उत्सुकता येतात याचें चित्र रेखाटणेंच शक्य नाहीं. निरनिराळे निकाल लागत त्या-वेळीं विद्यार्थी इतका मोठा कोलाहल करीत कीं हातापळीकडील इसमाचे सुद्धां बोलणें ऐकू येणें कठीण होई.

अपेक्षेप्रमाणें अचूक नेमवाजो, एक मैल पळणें, पोल जंप, लांब उडी, संघ उडी, पोहणें वगैरे बाबतींत रमेशनें पहिलीं बक्षिसें मिळविलीं होती. या चडाओढीशिवाय कसरतीची, जादूची, धोड्यावर बसण्याची वगैरे कामें याचवेळीं करण्यांत आलीं.

धोड्यावर बसणें वगैरे गोष्टीला प्रोत्साहन देण्याकरतां विश्रामबाग कॉलेजनें स्वस्वर्चानें उत्तम अरब धोडे ठेवले होते. व त्यावर एका तश चावुकस्वाराची नेमणूक केली होती.

सर्व खेळाचे निकाल लागल्यावर धोड्यावरील कसरतीचीं कामें दाखविण्यांत आलीं; त्यांत रमेशशिवाय आणखी चार पांच विद्यार्थी होते. धोडा भरघाव सुटला असतां त्यावर उडी मारून बसणें, धोड्याच्या पाठीवर कांहीं न घालतां बसणें, धोड्याला हात न लावता वर उडी मारून बसणें, वगैरे कामें त्या मुलांनीं उत्तम तऱ्हेनें करून दाखविलीं.

शेवटीं एक पाय रिकीबीत अडकावून धोड्याच्या पोटाखालून डोकें दुसरीकडे काढून दुसऱ्या बाजूनें धोड्यावर बसण्याचे धाडसाचे काम रमेशनें करून दाखविलें त्या वेळीं टाळ्यांचा कडकडाट पांच मिनिटें चालला होता. अचूक नेम मारण्याची कामेही त्यानें पुष्कळ करून दाखविलीं. डोळें बांधून आवाज केल्याजार्गी नेम मारणें, त्रिहिरीत टाकलेलें लिंबू बंदुकीचा नेम मारून तें वर उडवून बाहेर काढणें, गरगर फिरत असलेल्या मडक्याला ठराविक जार्गी नेम मारणें इत्यादि प्रयोग फारच सफाईचे शाळे व त्याच्या कामाचे स्वागत प्रेक्षकांनीं प्रचंड टाळ्याच्या गजरानें केलें.

बक्षिस समारंभ मोठ्या आनंदान पार पडला. सर्वांत जास्त बक्षिसें मिळविल्याबद्दल दिवाणानीं रमेशला एक स्पेशल बक्षीस दिलें व समारोप करतांना व्यायामाबद्दल विशेष जोर देऊन त्यांनीं रमेशचा प्रामुख्यानें वारप केला.

समारंभ आटोपला व सर्व समाज हलुहलु विनवूळ लागला. रमेशच्या भोवती मुलांचा येवढा मोठा वेढा पडला की त्यातून बाहेर निघणे जवळ जवळ त्याला अशक्य झाले. आश्चर्याची गोष्ट ही की या बक्षिसांचा रमेशला मुळांचा आनंद झालेला दिसत नव्हता. मिळालेले बिले छातीला न लटकविता त्याने ते खिशांत ठेवून दिले होते. इतक्यांत त्याची आते-बाहीण प्रमिलादेवी मोटार घेऊन तेथे आल्यामुळे त्याला त्या मुलांच्या षोळक्यांतून बाहेर पडण्यास संधी सांपडली.

तो मोटारीत चढत असतांच मागून त्याला कोणी तरी हांक मारली. मागे बघून पहातांच त्याचा कधी चेहरा किंचित् आनंदी दिसू लागला. जवळ येणारी व्यक्ति त्याच्या कॉलेजमधील सहाध्यायी कुमारी शालिनी होती. त्याने पुढे केलेला हात आपल्या दोन्ही हातांत घेऊन व त्याच्याकडे आनंदीत मुद्रेने पहात म्हणाली, “ रमेश, Hearty Congratulations, मी अभिनंदन करण्याच्या आतच तुम्ही जाता की काय अशी मला काळजी पडली होती. आजच्या तुमच्या यशाबद्दल प्रत्येकजण तारीफ करीत आहे.”

“ मिस्, शालिनी, तुमच्या आतांच्या या अभिनंदनाचा मला बक्षीस मिळाल्यापेक्षाही जास्त आनंद झाला आहे; तुमच्या या प्रोत्साहनाबद्दल मी अत्यंत आभारी आहे.”

“ मला एकटीलाच आनंद झाला आहे असे नाही तर आमचे बाबाही फार खूष झाले आहेत, ते आज तुम्हाला चहाला बोळावणार आहेत. ते पहा तेच इकडे येत आहेत.”

शालिनीचे वडील लष्करी खात्यांत नोकरीला असून आपल्या गुणाने ते यावेळी कॅप्टनच्या रांगेपर्यंत चढले होते. व एका कंपनीचे कमांडिंग ऑफिसर बनले होते.

कॅप्टन नारायणराव जवळ येतांच शालिनी म्हणाली, “ बाबा हे पहा आमच्या कॉलेजचे हीरो. आज सकाळी मी नव्हते म्हणत की, आमचे रमेश सर्वांत व्यास्त बक्षीस मिळविणार ! आत मोटारीत बसल्या आहेत त्या रमेशच्या आतेबाहीण प्रमिलादेवी असून त्या येथील कन्याशाळेवर मुख्याध्यापिका आहेत. त्या मुकत्याच किस्मतपूरची शाळा सोडून इकडे आल्या आहेत.

आणि रमेश, हे आमचे वडील कॅप्टन नारायणराव येथील बी कंपनीचे कंपनीकमांडर आहेत.”

प्रमिलादेवीने मोटारीतून खाली उतरून त्यांच्याशी हंसतमुखाने हस्तां-
दोलन केलं. रमेशनेही नम्रतापूर्वक त्यांना अभिवादन केलं. त्याच्या पाठीवर
हात फिरवून कॅप्टन् नारायणराव म्हणाले, “रमेश तुमचे आजचे प्राविण्य
पाहून आम्हांला फार आनंद झाला. असली कामे आम्हांला आमच्या
सैन्यात कधीच पहायला सांपडत नाहीत. आमची शालिनी अभ्यासाबद्दल
तुमची नेहमी स्तुती करीत असे; आतां खेळांतील प्राविण्याबद्दलही
तिला फार आनंद झाला आहे.”

“साहेब मिस शालिनी या आमच्या वर्गाचे भूषण आहेत त्या मनाच्या
इतक्या थोर आहेत व त्यांचा स्वभाव इतका उमदा आहे की त्यांना सर्वच
लोक चांगले दिसतात; माझा व त्यांचा जरा जास्त परिचय असल्यामुळे
आपलेपणाने त्या माझी भरमसाट स्तुती करीत असतात. पण त्या स्तुतीला
मी पात्र आहे असें मला वाटत नाही.”

“रमेश, वडिलांच्या समोर माझी निंदा करूं नका. हा धडधडीत माझा
अपमान आहे.” शालिनी हसत म्हणाली.

“नाही, रमेश, शालिनी म्हणते तसेच माझेही मत झाले आहे पण
आतां हा वाद नको. तुम्हांला व प्रमिलादेवीना मी आज संध्याकाळी
कॅपांत माझ्या बंगल्यावर चहाचे आमंत्रण द्यायला आलों आहे”

“चहाची काय जरूरी आहे मी नुसताच केव्हां तरी येईन” त्यांनीं
दाखविलेल्या आगत्याने व शालिनीने केलेल्या स्तुतीमुळे गोंधळून रमेशने
उत्तर दिले.

“बरं आहे प्रमिलादेवीना घेऊन नुसतेच या. आल्यावर चहा द्यायचा
कां नाही ते मग नंतर पाहूं.” कॅप्टन नारायणरावांनीं हंसत उत्तर दिले.

“प्रमिलादेवी तुमची येण्याला कांही हरकत नाही ना ?”

प्रमिलादेवीनीं रमेशकडे पहात उत्तर दिले. “माझी तशी कांही हरकत
नाही पण हा मात्र आला पाहिजे.”

“त्यांची नको काळजी त्यांना आलेच पाहिजे: ते बाबांचा शब्द मोठ-

तील असें वाटत नाही.” आपण दिलेले आमंत्रण रमेश नाकारणार नाहीत अशी खात्री वाटून शालिनीने उत्तर दिले.

रमेशला आमंत्रण स्वीकारणें अर्थात् भाग पडलें. कॅप्टन साहेबांचा व शालिनीचा निरोप घेऊन ते दोघे मोटारीतून निघाले.

इतका वेळ दिसत असलेलें हास्य पुन्हां मावळलें. त्याचा चेहरा पुन्हां उतरलेला पाहून प्रमिलादेवी म्हणाली, “रमेश ?”

“काय ताई,” तिच्याकडे न बघतांच रमेशने प्रश्न केला.

“तुझा चेहरा असा उतरलेला का दिसतो आहे वास्तविक तूं आज आनंदांत असायचास ?”

रमेशाचा चेहरा अधिक गंभीर व दुःखी दिसू लागला. एक क्षण त्यानें कांहींच उत्तर दिलें नाहीं, नंतर तो म्हणाला. “ताई आजच्या बक्षिसांत आनंद वाटण्यासारखें काय आहे !”

त्याचें वाक्य ऐकून ती आश्चर्यानें म्हणाली, “रमेश, तुझ्या बोलण्याचा अर्थच मला नीटसा समजला नाहीं ! बक्षिस मिळणें ही आनंदाची गोष्ट नाहीं कां ?”

“ताई माझें वागणें जरा चमत्कारिक तर खरेंच पण काय करूं ! माझा नाइलाज आहे. माझा चेहरा आनंदा ठेवण्याचा मी शक्य तितक प्रयत्न करतो पण साधतच नाहीं. ताई काय सांगू ! माझ्यावर स्तुतीच वर्षाव चालला असतां मला आमच्या बाबांची आठवण होत होती. आजच्या बक्षिसांचे सर्व श्रेय खरोखर त्यांना आहे, त्यांनीं आपल्या नश्व देहाचा त्याग करीपर्यंत माझी व्यायामाची काळजी घेतली. माझ्याकरता एक उत्तम अरबी घोडा खरेदी करून मला घोड्यावरचें शिक्षण दिलें. ताई ते ह्यात असते तर त्यांना किती तरी आनंद झाला असता नाहीं ! ताई मी काय करूं ते सांग मी चुकत नाहींना ! तर ते पहा तुझे बुद्धी डोळे भरून आले.” रमेशला जोराचा हुंदका आल्यामुळें त्यानें आपलें बोलणें एकदम थांबविलें.

प्रमिलादेवीच्याही डोळ्यांत अश्रू येऊं पहात होते पण तिनें तें मीठ्या कष्टानें दाबून ती त्याला म्हणाली, “रमेश वडिलांची आठवण काढून

बावेळीं मन उदास करून घेऊं नकोस तूं आतां घराजवळ आला आहेस, तुझें मन उदास पाहून मामीला जास्त वाईट वाटेल तेव्हां तिच्या आनंदाकरतां तरी तुला हंसतमुख राहिलें पाहिजे.”

“खरंच ” रमेशनें आपले डोळे पुसता पुसता उत्तर केलें.

“आतां कसं बरं बोललास आणि हें पहा ते बिले काढ पाहूं बाहेर मी ते तुझ्या छातीला लटकावून देते.”

आईला वाईट वाटेल या कल्पनेचा जादूच्या कांडीप्रमाणें रमेशवर परिणाम झाला, तो आतां प्रमिलादेवी सांगतील त्याप्रमाणें वागूं लागला.

लवकरच त्याचें घर आलें; घरात गेल्यावर त्यानें आईला नमस्कार केला तेव्हां तिला मुलाबद्दल कितीतरी कौतुक वाटले ! किती आनंद झाला ! हसता हसता कितीदां रडूं आले वगैरे गोष्टींचें वर्णन करून सांगण्यापेक्षां तें कल्पनेनेंच जाणलेलें बरें.

XXX पुरात सरदार विनायकराव म्हणून एक प्रसिद्ध व्यक्ति होती. वडिलार्जित सरदारकी व इनामी गावें असल्यामुळें त्यांचें शिक्षण बेताचेंच झालें होतें. जनावरांचा ह्याना विशेष नाद असल्यामुळें त्यांनीं घरीं बरीच जनावरें पाळलीं होती. एका स्नेह्याच्या नादानें त्यांनीं एक सर्कसमुखां काढली होती. पण त्यांत त्या स्नेह्यानें सफाई गळा कापल्यामुळें त्याचें त्या पायीं इनामी गांव गहाण पडलें.

त्यावेळेपासून त्यांच्या सरदारकीला उतरती कळाच लागली. त्यांतच व्यसनाची भर पडून सर्व इनामी गावांचा निकाल लागला. यानंतर व्हायचा तोच परिणाम होऊन विनायकरावांनीं आत्महत्या करून जगाला रामराम ठोकला.

सुदेवाची गोष्ट एवढीच कीं त्यांचें आपल्या एकुलत्या एक मुलावर फार प्रेम होतें. त्यामुळें इतक्या अडचणींत असताही मुलाच्या शरीर प्रकृतीची व शिक्षणाची त्यांनीं उत्तम काळजी घेतली होती.

विनायकरावाना एकाएकी मरण आल्यामुळें सावकारांनीं एकदम उचल-झाळी. आपल्या लहानपणीं मामा आपल्या व आपल्या आईच्या किडी

उपयोगी पडले होते हे प्रमिलादेवी विसरली नव्हती. त्यामुळे मामांच्या निघनाची वार्ता कळतां व ती ताबडतोब त्यांच्या गांवां गेली.

मामांच्या कर्जाचा बराचसा भाग तिला देता आला असतां व त्या-प्रमाणें तिने आपल्या मामीला बोलूनही दाखविलें पण त्या स्वाभिमानी स्त्रीने ती देणगी नाकारून तिने स्थावर जगम सर्व मालमत्ता विकून देणें-दाराचें पैसे देऊन टाकलें व विम्याच्या आलेल्या १०००० रुपयावर आपला गुजराणा काटकसरीने करण्याचें तिने ठरविलें.

मामीच्या या दुःखाच्या योजनेला मात्र प्रमिला देवीने मुळीच सम्मती दिली नाहीं. त्या मुद्दाम किस्मतपुरची नोकरी सोडून मामीच्या गावाला येऊन राहिल्या व त्यांनीं आपल्या जवळ त्या दोघांना ठेवून घेतलें.

विनायकराव ४।५ महिन्यापूर्वीच वारल्यामुळे रमेशचें मन दुःखानें व्याप्त होणें सध्द जिक होतें.

रमेश यंदा बी. ए.च्या वर्गांत असून तो या वर्षी उत्तम तऱ्हेने पास होईल अशी सर्वांची खात्री होती.

“रमेश सैन्यांत कां गेला ”

३

रमेशने त्या व्यापाऱ्याकडे चहाला जाण्याचें कबूल केलें होतें, त्याप्रमाणें २ तासांची परवानगी काढून तो तिकडे जाण्यास निघाला. लष्करी पोषाख काढून ठेवून त्यानें खाजगी पोषाख परिधान केला. जात्याच तो गोरा असल्यामुळें व चेहरा नेहमीच हंसतमुख व रुबाबदार असल्यामुळें त्याची कोणाही माणसावर ताबडतोब छाप पडत असे. कॅप्टन नारायणरावांची तर त्याच्यावर फारच मेहेरनजर होती. तो त्यांच्या घराचाच एक मनुष्य आहे असें सैन्यांतील सर्व लोक समजत असत.

कॅपापासून त्या व्यापाऱ्याचें घर फार दूर नसल्यामुळें लवकरच तो इच्छित स्थळीं पोहोचला, तो व्यापारी त्याची वाट पहातच होता. मोठ्या आदरानें तो रमेशला आंत घेऊन गेला.

बैठकीची खोली दोन खणीच होती पण विशेष तऱ्हेनें शृंगारलेली दिसत होती; तेथील प्रत्येक वस्तु तो निरखून पाहूं लागला ते पाहून तो व्यापारी हंसत म्हणाला, “सरदारसाहेब आमच्या मुलीनें ही खोलीची मांडणी केली आहे, मला ती फारच पसंत पडली आपल्यालाही ती पसंत पडलेली दिसते.”

“यांत काय संशय ” रमेश हंसत म्हणाला “तुमच्या मुलीला कलेची चांगलीच अभिरुची दिसते आहे, त्याशिवाय प्रत्येक जिनस योग्य जागीं आली नसते.”

“तुमच्या स्तुतीनें मला फार आनंद झाला, ती मुलगी आहेच तशी

गुणी. हे टेबलावरचे कमाल, खिडकीचे नकशीचे पडदे हे फोटोकाम सर्व तिनेच केले आहे.”

“तर मग तुम्ही खरोखर पुण्यवान आहात, अशी मुलगी असायला पूर्वपुण्याई लागते. बरं तिचं सासर कुठे आहे?”

“साहेब तिचें अजून लग्न झालें नाहीं. आपल्या कुपेनें आम्ही दोघे-जण जिवानिशी व अन्ननिशी बघावलों. आपले उपकार आजन्म फिटणार नाहींत. माझ्या मुलीनें आपल्याला शतशः प्रणाम सांगितले आहेत. येथील गोषापद्धतीमुळे तिला स्वतःला आपल्या समोर येतां येत नाहीं याबद्दल ती दिलगीर आहे. बरें, साहेब आपण हिंदू ना?” असला प्रश्न विचारल्याबद्दल माफ करा बिनदादीचे मुसलमान व हिंदु यात फारसा फरक नसल्यामुळे मला हा प्रश्न करावा लागला.”

“तुमचा प्रश्न अगदीं सरळ आहे मला त्याबद्दल कांहींच वाटलें नाहीं, मी हिंदु असून ब्राह्मण म्हणजे इकडील भाषेत “पंडीत ” आहे. मला रमेश म्हणतात.”

त्याचे दोन्ही हात आपल्या हातांत घेऊन तो व्यापारी म्हणाला, “काय म्हणतां काय ! आपण पंडीत ! मोठी अनंदाची गोष्ट आहे, मीही पंडीत असल्यामुळे माझे घर पावन झाल्यासारखें मला वाटू लागलें आहे. सगदारसाहेब एक प्रश्न मी विचारूं कां ? ”

“ह बेलाशक विचारा, आपण इतकें मोकळेपणानें बोलत आहात तेव्हां मीहि तितक्याच मोकळेपणाने उत्तर देईन.”

“आपण पंडीत असून सैन्यात कसे ? ”

“प्रश्न ठीक विचारलात. मला सैन्यात येण्याला तसेंच कारण घडलें. मी बी. ए. च्या क्लासांत शिकत असतां त्याला थांबवून तो व्यापारी मधेंच म्हणाला, “काय म्हणतां काय ! आपण बी. ए. च्या क्लासांत शिकत होता ? ”

“हो मी आतां बी. ए. झालों आहे.”

“अत्यंत अभिनदनीय गोष्ट आहे. बरें आपली इकीगत पुढें सांगा, मी ती ऐकायला अत्यंत उत्सुक झालों आहे.”

द्वार किलकिलें करून आणखी कोणी तरी आपली गोष्ट ऐकत आहे असा रमेशला भ्रम झाला. पण गोष्टापद्धती असल्यामुळे तिकडे बघायची सोय नव्हती. मुलीची हकीगत मागून असता य. भ्वाताच्याने हा भलताच विषय काढल्याबद्दल त्याचा त्याला रागही आला होता. त्या मुलीचे वय काय ? ती काय शिकली आहे ? तिचे नांव काय ? तिचे स्वरूप कसे आहे वगैरेबद्दलची माहिती काढून घेण्याचे रमेशच्या मनात फार होतें. पण आतां हा भलताच विषय निघाल्यामुळे नाइलाजांने त्याला आपली इच्छा दाबून ठेवावी लागली. तेथील सर्व फोटोकडे त्यानें एकदां दृष्टी फेकली होती पण त्यांत स्त्रीचा एकही फोटो नसल्यामुळे तिच्या सौंदर्याबद्दल खरी कल्पना येणें शक्य नव्हतें, अशा तऱ्हेचे विचार मनांत आलेले बाजूला ठेवून तो पुढें म्हणाला “ आमचे गांव महाराष्ट्रात आहे, माझे वडील एकाएकी वारल्या-वर मी, आई व माझी आतेबहीन प्रमिलादेवी असे एके ठिकाणी रहात होतो. कॉलेजमधील वार्षिक खेळात मी बराच भाग घेत असे. सध्यां मी ज्या रेजिमेंटमध्ये आहे ती रेजिमेंट त्यावेळीं आमच्या गावीं होती. आमचे U. T. C. चे खेळ सुरू असता माझे नेमबाजीचे प्राविण्य पाहून तेथें त्या प्रसंगी हजर असलेले कॅप्टन नारायणराव फार खूष झाले. त्यांची मुलगी माझ्याच वर्गांत होती. ”

बोलता बोलतां रमेश एकदम थांबला; कॅप्टनसाहेबांच्या मुलीचा आपण उर्गाच उल्लेख केला असें त्याला वाटूं लागलें असें कां वाटलें हें मात्र त्याला सांगतां येणें शक्य नव्हतें, पण तसें वाटलें आणि त्यामुळेच तो बोलता बोलतां अडखळला.

तो थांबलेला पाहून तो व्यापारी म्हणाला “ कॅप्टन साहेबांच्या मुलीचें काय ? ती सुद्धा बी. ए. च्या क्लासांत होती ! ”

“ हो तीसुद्धा होती पण तिच्याबद्दल मला आतांच विशेष कांहीं सांगा-वयाचें नाहीं. कॅप्टनसाहेबांनीं माझे नेमबाजीचे कौशल्य पाहून मला चहाला घरी बोलावून सांगितलें कीं, ‘ तुमच्या सारखी शिकलेली माणसें जर सैन्यांत येतील तर सैन्यांत काय झटपट सुधारणा होईल. तुम्ही माझ्या रेजिमेंटमध्ये आल्यास पहिल्या प्रथम मी रेजिमेंटल क्लार्क फर्स्ट ग्रेडची जागा देईन. व

पुढें लवकरच जमादार सुभेदार किंवा Kings Commissioned Officer करीन.' मी त्यावेळीं तें बोलणें थट्टेवाचीच नेले पण पुढे असा प्रसंग आला कीं मला आपणहून तिकडे जाण्याची इच्छा झाली. ”

“ एवढें काय कारण झालें ? ” त्या व्यापाऱ्यानें मध्येच प्रश्न केला.

“ माझी बी. ए. ची परीक्षा नुकतीच संपली होती व मी चार दिवस आनंदांत कुठे भटकावयाला जावें याचा विचार करीत होतो इतक्यांत एक दिवस आईला ताप आल्याचें निमित्त झालें. पहिल्या प्रथम तो ताप ३।४ दिवसांत बरा होईल असें वाटलें पण शेवटीं तो नवज्वरच ठरला व आमच्या पराकाष्ठेच्या उपायांची पर्वा न करतां माझी आई तापाच्या दहाव्या दिवशीं मला सोडून गेली, सर्व जग मला खायला येऊ लागलें. आतां जगायचें तरी कोणाकरिता ! असेही विचार मूर्तीत आल्याशिवाय राहिले नाहींत. त्यावेळीं माझी आतेबहीण प्रमिलादेवी तेंच जाग्यावर होती म्हणून वैताणून माझ्या हातून कांहीं वाईट कृत्य झालें नाहीं. पंडीतजी, माझे आईवर अत्यंत प्रेम होतें. माझे प्राण देऊनही तिचें आयुष्य वाढवायला मी तयार होतो पण ईश्वरेच्छेपुढे कोणाचा उपाय चालणार ! हर हर ! अशा तऱ्हेनें आई निघून गेल्यामुळे या अफाट जगांत मी पोरका झालो. मातेची ती पुण्यमय मूर्ती मला पुन्हा दिसेल का हो ! ”

डोळे भरून व कंठ दाटून आल्यामुळे त्याला पुढें बोलवेना. दाराच्या आंतही कोणाला तरी हुंदका आल्याचा रमेशला स्पष्ट भास झाला. त्या व्यापाऱ्याचेही डोळे पाण्यानें भरून आले तो आपले डोळे पुश्यात म्हणाला “ मोठी हृदयद्रावक गोष्ट आहे. मुलाचें कौतुक करण्याचें वेळीं आईनें निघून जावें ही मंठी कुदैवाची गोष्ट आहे. बरें पुढे काय झालें ? ”

रमेशनें आपलें मन धट्ट केलें, तो पुढें म्हणाला “ मला घरांत बिनकूल चैन पडेना माझें मन कशातही रमेना. कॅप्टन् नारायणरावांची गेजि मॅटही त्यावेळीं तेथून कोइटला गेली होती. शेवटीं मी मनाचा हिश्या करून कॅप्टन्पाहेबाना मी येऊ का म्हणून पत्र लिहिले. त्याबरोबर त्यांचे तारेनेंच ताबडतोब निघून येण्याबद्दल उत्तर आलें. सर्व गोष्टींचा विचार करून माझ्या आतेबहीणीला न विचारतांच निघून जाण्याचें ठरविलें; कारण ति

परवानगी मिळणार नाही याबद्दल खात्री होती. शेवटी कायमचा निश्चय करून व प्रमिलाताईला एक पत्र लिहून ठेवून मी घर सोडले व सैन्यांत दाखल झालों. त्यावेळी मी बी. ए. पास झाल्याचीही तार आली होती. कॅप्टन्साहेबांनी आधी सर्व तयारी केली असल्यामुळे मला सैन्यांत प्रवेश मिळण्यास फारसा त्रास पडला नाही. मला एकदम वरची ग्रेड मिळाल्यामुळे खालचे लोक कांही दिवस कुरकुरले पण त्याची समजूत काढण्यास मला फार दिवस लागले नाहीत. माझ्या माहितीचा त्यांना फार उपयोग होऊ लागल्यामुळे ते उलटे माझ्यावर फार खूष होते. अशा रीतीने एक वर्ष कोइटला काढले नंतर कॅप्टनकरता आमची रेजिमेंट बनूला आली. येथील मुक्कामात झालेला प्रकार तुमच्या जन्माच्या आठवणीचा झाला आहे. ”

“यात काय संशय ! आपला परिचयही मी जन्मभर विसरणार नाही. ”

“आजच्या गोष्टी जन्मभर न विसरण्यासारख्याच झाल्या आहेत, तेव्हां कोणीही कोणाला विसरणे शक्य नाही. बरं पण तुमच्याबद्दलची मला कांहीच माहिती नाही तरी ती द्यावी म्हणजे ओळख दृढ होण्याला ठीक पडेल. ”

“माझे नाव पंडीत वीणाशंकर, सध्या मी, माझी बायको व मुलगी यांसह येथे असतो. आज सकाळी बायको दूध आणण्याकरता बाहेर गेली होती म्हणून बचावली. संबंध बनू गावात माझेच दुकान मोठे असल्यामुळे माझ्याच दुकानावर त्या दरबडेखोरांचा डोळा असणें साहजिकच होतें. असल्या कामात गावांतील लोकही बरेच फितुर असतात, त्यामुळे या लोकांना, माणसें, घरे, नेमकीं सापडतात. मला बंदुकीचा लायसेन्स आहे पण त्या चोरांनी अचानक हल्ला केल्यामुळे माझी बंदूक माझ्या उपयोगी पडण्याच्या ऐवजी ती त्यांच्या हातात जाऊन त्यांना फायदेशीर झाली. ”

त्याचें बोलणें एकदम थांबले. कारण सैन्यातला एक शिपायी धांवतच इकडे येत होता. त्या मुर्लाचे नाव किंवा तिच्याबद्दलची माहिती ऐकण्याची उत्कंठा त्याला पुन्हा दाबून ठेवावी लागली. तो पुढें होऊन त्या शिपायानें आणलेली बातमी ऐकू लागला.

शिपायानें लष्करी सलाम करून रमेशला सांगितलें कीं, कॅप्टन साहेबांनीं त्याला ताबडतोब बोलावलें आहे रोजिमेंट अर्ध्या तासाच्या आंत हलणार आहे. 'पधरा मिनिटांच्या आत येतोच' म्हणून निरोप देऊन त्यानें त्या शिपायाला परत पाठविला.

आतां स्वस्थपणें बोलणेंच शक्य नव्हतें. पंडीत वीणा शंकरनें झटपट आंत फराळाची व्यवस्था केली.

पंजाबी पद्धतीप्रमाणें फराळाची व्यवस्था टेबलावरच केली होती. रमेश कोट व दोघी काढून व हात धुवून पंडीत वीणाशंकरबरोबर फराळाच्या जागीं गेला. पांच मिनिटांतच त्यानें आपला फराळ आटोपला, कारण जास्त वेळ या कामात खर्च करणें त्याला शक्य नव्हतें.

त्याला हवी असलेली त्या मुलीबद्दलची माहिती मात्र त्याला शेवटपर्यंत काढून घेतां आली नाहीं.

जातेवेळीं फूल नाहीं फुलाची पाकळी म्हणून १०० रुपयांची एक नोट पंडीत वीणाशंकरनें त्यांच्या हातांत ठेवण्याचा प्रयत्न केला पण ती घेण्याचे अभिमानपूर्वक नाकारून तो म्हणाला "पंडीतजी, मी केलीली गोष्ट बक्षिसाकरतां केली नाहीं तुम्ही मला प्रेमानें बोलावलेत, यांत मला सर्व कांहीं पावलें आहे.

"साहेब, मी गरीब आहे, आपण सुविद्य आहांत, माझ्याकडून व्हावा तितका आपला सन्मान झाला नसेल तर त्याबद्दल माफी करा व मी अल्पस्वरूप दिलेल्या देणगीचा स्वीकार करा."

"पंडितजी, आपला काहींतरी गैरसमज होतो आहे. माझ्या अपेक्षां पेक्षांही माझा जास्त सन्मान झाला आहे. या बाबतींत तुम्हाला वाईट वाटण्याचें कांहींच कारण नाहीं, आतां पैशासंबंधीं म्हणाल तर माझा नाइलाज आहे; आजपर्यंतच्या आयुष्यांत अशा तऱ्हेची देणगी मी घेतली नाहीं व पुढें घेईन असेंही वाटत नाहीं. पंजाबांत अशा तऱ्हेची पद्धत आहे हें मला माहित आहे पण मां महाराष्ट्रीय आहे पंजाबी नाहीं यापेक्षां जास्त काय सांगूं ?"

“ आपण हतके बोलल्यावर मी काय सांगणार ! निदान शिपायी लोकांना देण्याकीरतां तरी हे पैसे घेऊन जा. ”

“ शिपायी लोकांना हवे असल्यास घेतिल पण ते पैसे तुम्ही स्वतः घेऊन कॅप्टन् साहेबांना द्यावेत म्हणजे ते योग्य ती व्यवस्था करतील. माझे ऐकाल तर तुम्ही या भानगडीत न पडलेले बरे. माझ्याबरोबर असलेल्या प्रत्येक शिपायाला बक्षीस देण्याचें आश्वासन कॅप्टन् साहेबांना दिलें आहे व ते आपला शब्द खात्रीने खरा करतोच ! आतां तुम्हांला हे पैसे खर्चच करायचे असेल तर आज झाले अशा प्रकारचे अत्याचार नहोतील अशा प्रकारची योजना काढून त्या प्रीत्यर्थ हे पैसे खर्च करा. येथील गरीब लोक त्याबद्दल दुवा देतील. ”

“ आपलें म्हणणें योग्य दिसतें; आपल्या म्हणण्याप्रमाणेंच व्यवस्था करण्याचें मी वचन देतो. ”

“ वचनाची कांहीं जरूरी नाहीं, बरे आहे येतो. दया लोभ ठेवा; कोइटला आलात तर जरूर भेटा. ”

“ हो, हो, जरूर भेटणारच; मला नेहमीच कोइटला यावें लागतें. कॅप्टन साहेबांना माझे सलाम सांगा; कोइटला घेऊन सर्व शिपायी लोकांना भेटून जाण्याचा मी विचार करीत आहे. ”

“ ठीक आहे; या मी सर्वांची ओळख करून देईन. कॅप्टन् साहेबांची मंडळीही तेथें आहेत. त्यामुळें सर्व मंडळींना बरोबर आणल्यास बायका मंडळींसाठी ओळख होईल. ”

“ तुमची मंडळी कोठें आहेत. ? ”

“ अद्याप मी जगांत एकटाच आहे. ”

“ अस्सं, आतां ऑफिसर झाल्यावर लवकर लग्न करून टाका. ”

“ अद्याप त्याला बराच अवकाश आहे. ” रमेशानें हंसत उत्तर दिलें.

वीणाशंकराच्या घरांतून बाहेर पडतांना त्यानें सहज मागे वळून पाहिलें त्यावेळीं कोणीतरी बुरखेवाली स्त्री दारांत उभी आहे असें त्याच्या लक्षांत आलें. रस्त्यानें जात असतां किती तरी वेळा त्याने कांहीं तरी निमित्तानें मागे वळून पाहिलें आणि प्रत्येक वेळीं ती स्त्री दारांत उभी असलेलीच

त्याला दिसली. त्या स्त्रीचा चेहरा पहावयाला सांरडला अमता तर किर्ती बरे झाले असते असे विचार हजार वेळा त्याच्या मनांत आले, निदान तिचे नांव कळले असते तरी पुरे होते असे त्याला वाटले व ही गोष्ट वादविवादात मागे ठेवल्याबद्दल पंडीत वीणाशंकरचा त्याला फार रागही आला. आपण जिथ सोडविली तिचा चेहरा एकदा तरी पहाण्याचा आपल्याला अधिकार आहे असेही त्याला वाटल्या शिवाय राहिले नाही, पण हे सर्व विचार तात्पुरतेच होते. भलत्याच गोष्टीचा विचार करणारा रमेश नव्हता. दारांतील स्त्री दिसनाशी होताच रमेशाने आपले मन आवरले व झरझर पावले उचलून पंधरा मिनिटांतच तो कॅम्पात हजर झाला.

कॅप्टन साहेब त्याची वाटच पहात होते. तो आल्याबरोबर ते म्हणाले, “काय बक्षीस आणलेस, त्या मुलीने कांहीं बक्षीस दिले कां ? ती चांगली शिकलेली आहे म्हणे. ”

“साहेब बक्षिषाच्या आशेने मी गेलोच नव्हतो. ती विचारी गरीब माणसे गोड बोलण्याशिवाय काय बक्षीस देणार !”

“काय गरीब !” कॅप्टनसाहेब हंसत म्हणाले “अरे त्यांना गरीब म्हटल्यावर मग श्रीमंत कोण ! त्याचे घर झाडले तर ५-५० हजार रुपये सज्ज निघतील बरे. चल आपल्याला त्याबद्दल कांहीं कर्तव्य नाही. तू आपली निघण्याची तयारी कर आणखी अर्ध्या तासांत निघायचे आहे.”

आपल्या तंबूत जातां जातां “हे लोक खरेच इतके श्रीमंत असतील कां !” असा प्रश्न रमेशच्या डोक्यांत सारखा येत होता पण त्याचे उत्तर त्याला कसे मिळणार !”

शालिनीचा परिचय !

४

ठरल्या वेळीं प्रमिलादेवी व रमेश हे कॅप्टन नारायणरावाकडे चहाला निघाले. नेहमीपेक्षां आज रमेशने विशेष आकर्षक पोषाख केला होता त्याकडे पहिले किंचित हसून प्रमिलादेवीने विचारलें “रमेश, आज तूं माणसांत आला आहेस असे वाटू लागले आहे. नाही तर काय तो तुझा ड्रेस ! कधी केमाला तेल नाही की कधी त्यावर हात फिरवणं नाही. बोव्याला टोपी असली नसची त्याबद्दल पर्वा नाही, कोटाच्या गुड्यामुद्रां अजागळा-प्रमाणें अर्धवट उघड्या पण आजचा तुझा पोषाख पाहून मला फार आनंद झाला आहे.”

आपल्या कपड्यांच्या झकपकपणाबद्दल रमेशलाही जाणीव होती त्यामुळे प्रमिलादेवीचें वाक्य ऐकून तो किंचित ओशाळला पण लगेच सांवरून म्हणाला “ताई, दुसऱ्याच्या घरी जायच तर नीट व्यवस्थितपणें नको कां जायला ! नाही तर लोक काय म्हणतील.”

“पोषाखाच्या बाबतींत लोकांची आजपर्यंत तूं कधी पर्वा केली आहेस म्हणा ! तेव्हां मला वाटतं लोकांच्या पर्वेपेक्षां शालिनी काय म्हणेल याचीच तुला भीति वाटलेली दिसते. एखाद्या मुलीला दाखवायला म्यायची असली म्हणजे व्याप्रमाणें ती नटूनथटून निघते त्याप्रमाणें तूं आज निघाला आहेस.”

“ताई एखाद्याची फजिती करण्यांत तूं पटाईत आहेस; आज व्यवस्थित पोषाख करण्यामध्ये माझा कसळाच उद्देश नव्हता.”

“तुला आपलं कबूल करायचं नसलं तर नको करूं पण माझ्यापासून किती दिवस लपवून ठेवशील ! आज सकाळीं दोघांचें बोलणें चालले असतां मी बारकाईनें पहात होतें, माझ्या तेव्हांच लक्षात आलें कीं इथे कांहींतरी पाणी मुरतें आहे. रमेश खरं खरं सांगं हं, शालिनीवर तुझें प्रेम आहे ना !”

“ताई, तुझी कांहींतरीच समजूत झालेली दिसते. आतां येवढें मात्र खरें कीं तिच्याबद्दल मला आपलेपणा वाटतो व तीही माझ्याशी आपुलिकेच्या भावनेनें बोलते पण या पलीकडे आम्ही दोघेही अद्याप गेलों नाहीं.”

“अरे प्रेमाची ही पहिली पायरी आहे.”

“ताई तुला प्रेमाची बरीच माहिती दिसते. तूं आजन्म कुमारी रहा-
ण्याची प्रतिशा केली आहेस ना !”

“हो माझी ही प्रतिशा मी आजन्म पाळीनच पाळीन याबद्दल खात्री बाळग.”

“ताई आतां ओघानेंच आले आहे म्हणून विचारतो हं, पण राग येऊं देऊं नकोस.”

“नाहीं येणार राग काय हवें तें विचार.”

“तूं किंमतपुरात असतांना एका दरवडेखोर मुसलमानावर तुझें प्रेम होतें म्हणून येंच बोभाटा बराच झाला होता. आईसुद्धां बाबांच्याजवळ या बाबतींत कांहींतरी बोलतांना मी ओसरतें ऐकलें होतें. ताई ही बातमी खरी का ?”

प्रमिलादेवीचा चेहरा गंभीर झाला. एक क्षणभर विचार करून ती म्हणाली, “रमेश या बातमीत बरेंचसें तथ्य आहे; मात्र मी ज्यावर प्रेम करीत होते व आजही करीत आहे ते दरवडेखोर मुसलमान नसून सज्जन हिंदु आहेत, याबद्दलची इकीगत मी पुन्हां केव्हां तरी सांगेन.”

“मग तूं लग्न का करीत नाहींस !”

“प्रेमाच्या बाबतींत दोघांकडूनही आडकाठी नव्हती; पण मी आईला लग्न न करण्याचें वचन दिलें असल्यामुळें मी आपला निर्धार जाहीर केला.”

“एकूण तूं प्रेमापेक्षां कर्तव्य श्रेष्ठ मानतेस.”

“यात काय सशय !”

“मग तुझ्यांत व अलीकडील कांहीं मुर्खीत फारच फाक दिसतो. त्यांना प्रेमापुढे आईबाप, जातगोत, धर्म कांहीं एक दिसत नाही.”

“ज्यांनी अशा तऱ्हेची आईबाप आत्मस्वकीयाना यातना देऊन लग्न केली आहेत, त्या आपल्या लग्नानंतरची हकीगत जर ईश्वराला स्मरून व प्रामाणिकपणाने सांगतील तर सर्व जगावर केवढा तरी उपकार होईल. माझी खात्री आहे की त्या असे कबूल करतील की “या लग्नमुळे आपण स्वर्गीय आनंद भोगू, आपणासारखे सुखी जोडपे या जगांत सांपडणार नाही” वगैरे बांधलेले काव्यमय हवेतील मनोरे वर्ष सहा महिन्यांच्या आत जमीन-दोस्त झालेले आहेत इतकेच नाही तर कांहीं स्त्रियांना या लग्नाबद्दल पश्चात्ताप करणाऱ्यांची पाळी येऊन काहींनी घटस्फोटही मिळविला आहे. माझे म्हणणं येवढंच की प्रेमाबरोबर कर्तव्याची जाणीव असली तर असले विजोड विवाह होणार नाहीत”

“तुझे विचार अलीकडील बेताल मुलींना कसे काय आवडतील ते आवडोत. या विषयावर मला पुष्कळ बोलावयाचे आहे. पण आतां नको. कारण तो पहा कॅप्टन साहेबाचा बंगला दिसू लागला.”

“बरं आहे या बाबतीत आपण पुन्हा केव्हा तरी बोलू आणि त्यावेळी आईबाप किंवा पालक यांच्या संमतीने झालेल्या लग्नापेक्षा या स्त्रिया ज्यास्त सुखी किंवा आनंदी नसतात हे मी सप्रमाण सिद्ध करून देईन.”

“तुमचे हे विचार मला पुढील आयुष्यांत खास मार्गदर्शक होतील. अरे रामा, मोटार त्या पुढल्या बंगल्यापुढे उभी कर.”

शालिनी बंगल्याच्या फाटकापाशीच उभी होती. मोटार थांबताच ती थांबतच पुढे आली. कॅप्टन नारायणरावही त्याचें स्वागत करायला दारांत उभे होते.

कॅप्टन साहेबांच्या बंगल्याचा दिशाणखाना बांगलाच प्रशस्त होता. मध्यावर एक सुंदर वाटोळे मेज ठेवले असून त्याभोवती ५१६ खुर्च्या ठेवल्या होत्या. कॅप्टन साहेबांनी त्या दोघांशी हस्तांदोलन करून आद-

रानें त्यांना त्या वाटोळ्या मेजाजवळच्या खुर्चीवर बसविलें. तेथील सर्व थाट युरोपियन पद्धतीचा होता. थोडे औपचारिक भाषण झाल्यावर कॅप्टन नारायणराव म्हणाले “आम्हाला नेहमी युरोपियन लोकामध्ये वावरावे लागत असल्यामुळे व कधी कधी त्या लोकाना घरी चहालाही बोलवावे लागत असल्यामुळे आमची राहणी युरोपियन पद्धतीची बनून गेली आहे. नाहीतर मला मनापासून हे आवडतंच असे नाही. वर्षातून एकदा रजेवर आमच्या इनामगांवी गेलों म्हणजे भला किती तरी मोकळे मोकळे वाटनें.”

“तुमचे इनामगांव कुठे आहे ?” प्रमिला देवीने कांहीतरी विचारायचें म्हणून प्रश्न केला.

“दक्षिण हैद्राबाद संस्थानांत आहे.”

“अस्सं. एवढे इनामदार असून मग लष्करांत कां शिरलांत ?”

“केवळ हौसेखातर शिरलो पण आज युरोपियन लोकांच्या बरोबरीने वागत आहे. माझ्या हाताखालीसुद्धा सध्या काहीं युरोपियन आहेत.”

“मोठी अभिनंदनीय गोष्ट आहे. युरोपियन लोकांइतके आम्ही कर्तबगार आहोत हें तुम्ही उत्तम तऱ्हेने सिद्ध केलें आहेत. नारायणरावाची पत्नी यावेरीं तेथे आली ती प्रमिलादेवीच्या शेजारच्याच खुर्चीवर बसली. तेव्हा सहाजिकच दुपरे काहीं तरी संभाषण सुरू झाले त्याचा फायदा घेऊन शालिनी म्हणाली “आई, रमेशना आपला बगला दाखवून आणते.” आईने ‘बरं जा’ म्हणतांच शालिनी त्याला घेऊन त्या दिवाणखान्याच्या बाहेर पडली, रमेशबरोबर एकटेच हिंडायला सांपडल्यामुळे तिला मनापासून आनंद झालेला दिसत होता. सर्व खोल्या दाखविणें झाल्यावर ती मागील दारी बागेत गेली. जवळपास कोणी नाहीं असे पाहून ती म्हणाली, “रमेश, मला तुमच्याशी किती तरी बोलायचे आहे पण संधीच सांपडन नाहीं.”

“मग आतां संधी आहे की, काय बोलायचें असेल तें बोला. “रमेशनें हंसत उत्तर दिलें.

“मी पुष्कळ बोलायचे ठरविलें होतें पण आतां कांहींच आठवत नाहीं. काय करूं माझा मलाच फार राग आला आहे बरें जाऊं दे. आज तुमची कामें पाहून मला किती किती आनंद झाला म्हणून सांगू.”

“ न सांगतांच मला तुमच्या चेहऱ्यावरून स्पष्ट दिसत होता.”

“ वा बरेच आर्जत की, पण मनांतल्या आनंदाच्या मानाने चेहऱ्यावरील आनंद काहीच नव्हता.”

“ बरे माझा अजमास चुकला असं मी कबूल करतो.”

“ त्यावेळीं मी मनांत काय ठरवलं आहे हे सांगतां येईल कां !”

“ माझे अभिनंदन करायचें व मला घरी चहाला बोलवायचे, कां बरोबर ओळखलें कां नाही.”

“ अगदीं सपशेल चुकलांत. बायकांच्या मनाचा ठाव पुरुषांना इतक्या सहजासहजीं लागत नसतो म्हटलें.”

“ अगदीं खरे आहे. तुमच्या मनाचा ठाव मला नाही हे मला कबूल आहे तेव्हा त्यावेळीं तुमचा काय विचार होता हे तुम्ही स्वतःच सांगणें आतां क्रमप्राप्तच आहे.”

मोगऱ्याच्या ताटव्यातील एक सुंदर फूल तोडतां तोडतां शालिनी म्हणाली, “ एका सुंदर रेशमी रुमालावर वेलबुट्टी काढून त्यावर रेशमानों मी माझे नांव घातलें आहे व तो माझा आवडता रुमाल मी तुम्हांला माझी आठवण म्हणून भेट देणार आहे. भेट अगदींच अल्प आहे. पण यापेक्षा ज्यास्त मी काय देऊं शकणार !”

“ शालिनी, तुमच्या या रुमालाची किंमत लाखो रुपयापेक्षां ज्यास्त आहे. वस्तु कितीहि किंमतीची असली तरी ती देणाऱ्याच्या भावनेला किंमत आहे.”

“मला किती बरें वाटलें म्हणून सांगू ! खरंच तुम्ही फारच गोड बोलतां, तुमच्याशीं नेहमीं बोलत बसावेसे वाटतें. बरें हा रुमाल घेतां ना ! इतक्यांत कुणी तरी आलें तर तो तसाच राहून जायवा.” बोलतां बोलतां शालिनीनें पोलक्याच्या विशांतून एक सुवासिक रेशमी रुमाल बाहेर काढला व रमेशच्या हातांत दिला. रमेशनें तो मोठ्या आनंदानें हातांत घेऊन उघडून पाहिला त्याबरोबर त्या रुमालांत एक गुलाबाचें नुकतेंच तोडलेलें फूल होतें. तें खालीं पडलें तें पाहून शालिनी म्हणाली “ रमेश ते फूल मी स्वतः तुमच्या कोटाच्या बटनहोळमध्यें अडकवावें अशी माझी फार इच्छा होती

पण मी इतकी स्वतंत्र नाहीं हें लक्षांत येऊन तुम्ही तें स्वतःच घालाल ना ! ”

“ हो हो जरूर ” बटनहोलमध्ये फूल अडकवितां अडकवितां रमेश म्हणाला “ आजचा प्रसंग व आजची भेट मी जन्मभर विसरणार नाहीं. मी-सुद्धां उलट कांहीं तरी द्यायला हवें होतें पण त्या तयारीनें मी आलों नाहीं याबद्दल फार वाईट वाटतें. मी कांहीं देत नाहीं म्हणून राग तर नाहीं ना येणार ! ”

“ छे मुळींच नाहीं, तुमच्यासारखें मी एखादें शतकृत्य केलें म्हणजे मला बक्षीस द्या, म्हणजे मी त्याचा आनंदाने स्वीकार करीन. ”

“ त्यापेळीं अगदीं जरूर देईन. बरें पण आतां आपण परत जाऊं या नाहींतर सर्व मंडळी आपण कुठें गेलो म्हणून शोधित यायची ” कोणी आपल्याला नावें ठेवील कां काय या धास्तीने रमेश वरचेवर मागें वळून पहात बोलत होता.

“ थाबा हो, जाऊं की, मला अजून किती तरी सांगायचें आहे, हो बरी आठवण झाली, बाबांच्या रेजिमेंटची येथून कोइटला बदली झाली आहे व आम्ही आतां सर्व लवकरच तिकडे जाणार आहोंत. रमेश तुम्ही या ना तिकडे ! तुम्ही आलात तर किती मौज होईल नाहीं ! याल कां ? बोला ना ! ”

“ शालिनी, या बातमीनें आजच्या आनंदाचा विरस केला. तुम्ही येथून गेल्यावर मला चैन कसे पडेल ! ”

“ आणि मला तरी पडेल कां ! म्हणून म्हणते कीं तुम्ही कोइटला या. आणि दुसरी एक गोष्ट सांगायची म्हणजे बाबा लवकरच माझें एका इनामदारांशीं लग्न ठरविणार आहेत. ”

“ शालिनी, शालिनी, या आनंदाच्या वेळीं असल्या गोष्टी ऐकून माझा आनंद पार मावळून गेला आहे. आपली ओळख झाली नसती तर बरें झालें असतें असें मला वाटूं लागलें आहे. ”

“ रमेश तुमची जर अशी अवस्था झाली तर माझी काय वाट ! मी काय करूं ते सांगा माझें मन गोंघळून गेलें आहे. ”

“शालिनी मी काय साणू.”

इतक्यात कॅप्टन् नारायणरावांनी हांक ऐकून दधेही एकदम दचकले. त्यांचे बोलणे तसेच अर्धवट राहिले व क्षपाक्षप पावले उचलित ते बंगल्याकडे वळले.

ते दिवाणखान्यांत येऊन बसल्यावर प्रमिलादेवी म्हणाली.

“रमेश किती वेळचा बंगला पहात होता रे, मला वाटलें शालिनीताई ह्याल्या रेजिमेंटमधल्या सर्वच बंगल्यांना भेट देऊन येत आहे.”

“नाहीं ताई, बागेतील झाडे कसकशी केव्हां लावलीं ? फुलांचें गुगधर्म काय आहेत वगैरे बागेंसंबंधी सर्व माहिती मला मिस्र शालिनी देत होत्या.”

“मग सर्व माहिती मिळाली कां ?”

“हो बहुतेक सर्व मिळाली; माझ्याकडून त्यांना कांहीं माहिती हवी होती ती मात्र तुमच्या बोलावण्यानें राहून गेली.”

“मग आतां साणून टाक.”

“आतां नको पुन्हा केव्हा तरी सांगेन.”

“वा पुन्हा येण्याचें आमंत्रण लावतोस वाटते !”

“खरेंच या” नारायणराव मध्येच म्हणाले. “रमेश तुम्ही नेहमी आलात तर आम्हांला आनंद होईल. बाकी तुमची ओळख फार उशीरा झाली, कारण तुमची ओळख होते न होते तोंच आम्ही कोहटला चाललों.”

“किती दिवसांत जाणार !” रमेशनें प्रश्न केला.

“आठ दिवसांत. हो, तुमच्याबद्दल मला सांगायचें राहिलेच तुमची नेमबाजी फार वाखाणण्यासारखी आहे, तेव्हां तुमची इच्छा असली तर मी तुमची रेजिमेंटल क्लार्क म्हणून नेमणूक करूं शकेन व तेथून जमादार सुभेदार होण्याला मुळीच अडचण पडणार नाही.”

“मी याबद्दल अद्याप कांहींच विचार केला नाही.” माझी बी. ए. ची परीक्षा झाल्यावर प्रमिलाताईच्या व आईच्या सभ्मतीनें काय तें ठरविणार आहे.”

“ तुमच्याबद्दलची सर्व माहिती प्रमिलाताईनी मला दिली आहे तेव्हा मला वाटते तुम्ही रेजिमेंटमध्ये आल्यास तुमचा उर्जिन काळ येण्यास फारसा वेळ लागणार नाही. ”

“ आपल्या सूचनेबद्दल मी अत्यंत आभारी आहे. मी या बाबतीत जरूर विचार करीन. ” याच वेळी रमेशच्या मनांत शालिनीचे शब्द गुणगुणत होते. “ रमेश तुम्ही या ना तिकडे ! तुम्ही आलात तर किती मौज होईल नाही ! याल कां, बोला ना ? ”

पुढे आलेल्या वाढणामुळे रमेशची तंद्री तेथेच भंग पावली. हंसत खेळत कराळ झाल्यावर त्या सर्गीचा निरोप घेऊन व पुन्हा येण्याचे आश्वासन देऊन ते दोघेही मोटारीतून परत निघाले.

मोटार चालू झाल्यावर प्रमिलादेवी म्हणाली. “ मग बागेत काय ठरले ! म्हूर्त केव्हा पहायचा ? ”

“ म्हूर्त कसचा न काय कसचे तिचे लग्न सुद्धा ठरले आहे. हे आई. आप असे कसे कुणाला ठाऊक ! ”

“ अरे पण, तिच्या आईबापांना तिच्या मनाची कल्पना तरी यायला वी ना ! आईबाप म्हणजे कांही अंतर्शानी नव्हेत ! तुम्ही इच्छा असली र याबद्दलची जाणीव मी त्यांना देईन. ”

“ नको, सध्यां कांहीच नको पुढचे पुढे पाहू. ”

“ उषेला मयसभेंत येण्याबद्दल मागणी ” ५

किस्मतपुांत डॉ. श्रीकांत आपल्या बंगल्यांत कोणाची तरी मेळ्या उत्सुकतेने वाट पहात बसले होते. ती वेळ सकाळीं ७ वाजण्याची असून त्या दिवशीं बरीच थंडी पडली होती. त्यांचे स्नेही वसंतराव हे त्यांच्या घरी पाहुणे म्हणून आले असून तेही या वेळीं दिवाणखान्यांत बसले होते; इतक्यांत उषा चहाचे पेजे व किटली घेऊन आंत आली.

पेऱ्यांत चहा ओतीत असता ती म्हणाली, “ आज गाडीला उशीर झाला आहे कां काय कळत नाहीं ! ताई एव्हाना यायला हवी होती. ती येण्याची वाट पहाण्यांत चहा निवून जाईल तरी आतां हा घेऊन टाकावा ती आल्यावर मी पुन्हा करीन. ”

“ खरेंच वसंतराव, आपण घेऊन टाकूं या नाहींतर हा अगदींच गार होऊन जाईल. ”

“ बरें आहे तुमची दोघांची इच्छा असल्यावर मी तरी कशाला नको म्हणूं ” बोलतां बोलतां वसंतरावाने पेला हातांत घेतला व त्यांतील चहा हलुहलु गार करीत तो पिऊ लागला. त्याची दृष्टी मधून मधून सारखी उघेकडे वळत होती. मग त्याला तिच्या चेहऱ्यावरून काय काढायचे होते कोणास ठाऊक ! उषा मात्र खिडकीकडे लक्ष देऊन मोटारची वाट पहात होती पण तिची इच्छित मोटार अद्यपि तिला दिसेना. ”

वसंतरावांचा चेहरा चांगलाच रुबाबदार असून नाक सरळ व डोळे अत्यंत भेदक असे होते. त्या डोळ्यांत थोडे मार्दव असते तर तें पाणी-

दार म्हणायला हरकत नव्हती. डोक्यावरचे केस बरेच वाढविले असल्यामुळे तो कोठल्या तरी सिनेमांत काम करीत असावा असें बटकळ लक्षांत येई .

डॉक्टर भीकांतानें अद्याप चहा घ्यायला पुरवात केली नव्हती. तो उषेला म्हणाला, “ तू कां घेत नाहीस ! तुम्ही पिऊन टाक. ”

“ मला आतांच नको, मी चहाही दोनच कप केला आहे. ताई आल्यावर, ताई नी मी बरोबरच येऊं. ”

“ मग आम्हांला तरी एवढ्या घाईनें कशाला केलास, आम्हीही नंतरच घेतला असता. ”

“ आपण दोघेच असतो तर मी खरेंच चहा आर्धी केला नसता पण आज आपल्या घरी पाहुणे आहेत तेव्हां त्यांची व्यवस्था नीट नको कां व्हायला. ”

“ भले शाबास, ” वसंतराव हंसत म्हणाला “ शेवटी हे चहाप्रकरण माझ्याच अंगलट आलें म्हणायचें ! पण आतां काय उपयोग ! मी चहा जवळ जवळ पिऊन टाकला आहे, नाही तर मीबुद्धां प्रमिलाताईकरतां खास थांबलो असतो. ”

“ वसंतराव तुम्ही आतां घेतलाच आहे पण मी जरा थांबतो; त्या बहुतेक इतक्यांत येतील. ”

“ अहो त्या इतक्यांत आल्या तर त्याच्याबरोबर पुन्हां येऊं. ”

“ नको मी थांबतोच. अलीकडे मी दोनदां चहा कांरसा घेत नाही. ”

“ तुम्ही प्रमिला देवींना बरेंच मिठाहो. ”

“ यांत मिण्याचा काय प्रश्न आहे. मला आपलें वेळें नये असें वाटतें इतकेंच. ”

“ अहो तुम्हांला कांहीं थांबलें माहीत नाही. ” उषा हंसत म्हणाली.

सिला न भिजारा पुरुष कश्चितच आढळेल. आतांचयेत यांनीं केलेल्या जुक्यावरुन वारदा माफी मागितली आहे. ”

“ अहं, हें काय ! ” भीकांत उसना रागाचा आव आणून म्हणाला,

“ प्रत्यक्ष नवऱ्याची निंदा करतेस ! आणि ती दुसऱ्याजवळ ! कुठें हें पाप फेडशील. ”

“ शांत पापं ” कानावर हात ठेवीत उषा म्हणाली “ पतिव्रता धर्म मी विसरलेच कीं, पण आतां ताईच * इथं आल्यावर यांच्यासमक्ष ती निंदा करील ती चालेल वाटतं. ”

“ तिनें केली तरी हरकत न हीं पण तूं करता उपयोगी नाही. ”

“ बरें आहे, वसंतराव, मी सांगितलेलें सर्व विसरून जा. तो चहा अगदीं निवला आहे. तेवढा घेऊन टाकावा. ”

“ नको मी मगच घेईन. ”

स्यांच्या ओळखीच्या मोटारचा हॉर्न ऐकल्यामुळें श्रीकांत गडबडीनें उठून दरवाजाकडे निघाला. उषाही त्याचे मागोमाग गेली.

प्रमिलादेवीला दारांत पाहतांच अल्लड उषा घाबत जाऊन “ ताई ताई ” करात तिच्या गळ्यांत पडली. तिचा गळ्यांतला हात सोडवून प्रमिला म्हणाली, “ उषा, तुझा अल्लड स्वभाव अजून जात नाही, थोडा तरी अंगीं भारदस्तपणा आण, घरांत चल मला कपडे बदलूं दे. ”

“ तुझ्याशी मी न बोलण्याचा निश्चय केला आहे ”

“ वेडीच आहेस. तुला हें शक्य तरी आहे कां ! चल आपण घरांत जाऊं म्हणजे तुझी समजूत काढते, काय श्रीकांत, उषेला तुम्ही बरीच रुसवलेली दिसते. तिची समजूत तुम्हालाच काढायला हवी; अगबाई हे कोण ! मिस्टर वसंतराव तुम्ही कां ! Very glad to see you (तुम्हाला पाहून फार आनंद झाला) पण यावेळीं तुम्ही इकडे कसे ! ”

प्रमिलादेवीशीं हस्तादोलन केल्यावर वसंतराव म्हणाला “ डॉक्टर

* डॉक्टर श्रीकांतांच्या प्रमिला देवीबद्दलच्या काय भावना आहेत याबद्दलचें रहस्य जाणायचें असेल तर त्याकरतां त्यांचे पूर्वचरित्र पाहिलें पाहिजे व ते “ स्नेहबंधन ” कादंबरीत पूर्णपणें दिलेले आहे. याला आणखीही काहीं कारणे आहेत पण तीं आताच न सांगतां वाचकांना हल्ले हल्ले कळतीलच.

श्रीकांतांच्याकडे थोडे काम होतें त्याकरतां आलों आहे. आपल्या भेटोला एक वर्ष झालें नाहीं ! ”

“ हो झालेंच झणायचें, जरा थांबा मी २ मिनिटांत आलेंच. माझे मुखमार्जन बगैरे सर्व झालेंच आहे त्यामुळेंच घरीं यायला थोडा वेळ लागला. हेतु हा कीं आस्थाबरोबर चहा घ्यायला बरा; त्याकरतां तुम्हाला खोळंबायला नको. मी प्रवासाचे कपडे बदलून आलेच. ”

चहाचें नांव काढतांच उषेला हंसू आलें व तिनें हळूच श्रीकांताकडे पाहिले. त्याचा चेहरा मात्र गंभीर दिसत होता.

पांच मिनिटांतच सर्व मडळी पुन्हां दिवाणखान्यांत जमली. उषेनें शटकन् चौवांचा चहा पुन्हा आणला. चहा घेता घेता उषा म्हणाली “ ताई आज एका माणसाची काय पण फजिी झाली आहे ओठाला लावलेला पेला कशाला तरी घाबरून खालीं ठेवला गेला. ”

“ नवऱ्याची निंदा ! पतिव्रता धर्म ! ! ” श्रीकांत गंभीर चेहरा करून म्हणाला.

“ खरेंच मी सारखी सारखी बिघडतेच कीं, ताई मी आतां जें कांहीं सांगितलें तें विसरून जा. ”

“ अग पण ही काय मानगड ! नवऱ्याची निंदा कसली ! ”

“ आतां माझ्या तोंडाला कुलूप आहे ” तोंडावर हात ठेवून उषा म्हणाली

“ मी सांगतो काय आहे तें ” वसंतराव मध्येच म्हणाला “ डॉक्टर माझ्याबरोबर चहा घेणार होते पण तुमचें नांव निघाव त्यांनीं तो चहा कांही घेतला नाहीं. तसाच्या तसा पेला खालीं ठेवला. ”

“ होय श्रीकांत ! ”

“ त्यांच्या बोलण्याकडे तुम्ही मुळींच लक्ष देऊ नका ते कांही तरी बडबडतायेंत झालें. ”

आपल्या आंगी श्रीकांतानीं चहा घेतला नाहीं याबद्दल तिची खत्री झाली आणि क. कुणास ठाऊक तिला .ती बातमो ऐकून मनापासून आनंद झाला, या आनंदाचें कारण तिचे तिकाही मीठ सांगता आलों

नसतें. वसंतरावाच्या भेदक दृष्टीतून मात्र तिची ही हृदयभावना लपली गेली नाही. विषय बदलण्याच्या उद्देशाने ती म्हणाली “ बरें तें जाऊं द्या त्याबद्दल आपण नंतर विचार करूं. मला कशाबद्दल तार करून बोलावलेत ! इतकें जरूरीचें येवढें काय काम निघालें आहे ? ”

“ काम तसेच फार महत्वाचे होतें म्हणून तर तार केली. ”

“ मग सांगा पाहूं काय ते. ”

“ आपल्या बहिणीलाच विचारा तीच सांगेल. ”

“ मी कशाला ! आपण स्वतःच सांगितलेली बरी. मी माझ्या मता-प्रमाणें ताल्लो ती गोष्ट समजाऊन सांगितली आणि तिनें माझ्यासारखें मत दिले म्हणजे नसती पंचाईत व्हायची. ”

“ कमाल आहे दोघांच्या पुढें ! आतां मीच ती हकीगत सांगतो ” वसंतरावांनीं खुर्ची पुढें ओढून बोलण्यास सुरवात केली, तो पुढें म्हणाला,

“ प्रमिलादेवी, तुम्ही सिनेमांत काम करावें म्हणून मी तुमच्याजवळ विनंती केली होती. कॉलेजमध्ये असतां तुमचीं कामें किती सफाईनें होत होती हे मी प्रत्यक्ष पाहिलें होतें म्हणून मी विचारण्याचें घाडस केलें पण तुमचा स्पष्ट नकार आल्यामुळें मी निराशेनें परत गेलो. आमच्या अरुण फिल्म कंपनीचे मालक अत्यंत उदार असून फार घाडशी आहेत. एक फिल्म निघाल्याबरोबर त्यांनीं एखादी सुंदर नटी शोधून काढण्याला माझी पुन्ही रवानगी केली. येथील जिमखान्यावर डॉक्टर श्रीकांतांची व माझी दाट ओळख झाली व त्यांच्या आग्रहावरून एक दिवस त्यांच्या घरी चहाला गेलो त्यावेळीं उषाताई माझ्या पहाण्यांत आल्या. त्यांचें सौंदर्य खरोखर अवर्णनीय आहे. सिनेमाला तें अगदी योग्य असें आहे अशी माझी खात्री झाली. कांहीं दिवस मी तसेंच जाऊं दिले व जिमखान्यावर एक दिवस डॉक्टराना गाठून त्यांच्या जवळ माझा मनोदय व्यक्त केला, त्यावर ते हसून म्हणाले “ माझी उषा, तुम्हाला फार भिते तिनें कसली येवढी भीति घेतली आहे कुणास ठाऊक ! तुमच्या डोळ्यांची तिला फार भिति वाटते असें ती वारंवार म्हणत असते. तिनें असेही मला निश्चून सांगितलें आहे कीं तुम्हांला आमच्या घरी आणू नये. ’ ती बातमी

मला अत्यंत अपमानास्पद वाटली व आमचे बोलणें थांबवून मी निघून जाणार होतो पण श्रीकांतानांचे आग्रह करून मला घरी नेलें व उषाताईचा माझा परिचय करून दिला त्या दिवसापासून त्याची माझ्या डोळ्याबद्दलची भीति पुष्कळ कमी झाली आहे, मी घरी येण्याचा उद्देश्य त्यांना सांगितला त्यावेळी त्यांनी याबद्दल साफ नकार दिला. स्त्रियांना किती स्वतंत्रपणें ठेवण्यांत येते, कामाशिवाय पुरुषांचा संबंध कसा बिलकूल येत नाही, मालकांची सर्वावर कशी करडी नजर आहे, फिस्म उत्तम निघात्यास तुमची जगांत केवढी कीर्ति होईल ! ईं सर्व मी त्यांना नीट समजाऊन सांगितलें पण त्याचा काही उपयोग झाला नाही. त्यांनीं निश्चून सांगितलें कीं मी संसारी स्त्री आहे, संसारांत राहून पतीवर अकृत्रिम प्रेम करून, अस्म-
नारायणासारखा जोडा जगांत झाला नाही असेंच लोकाकडू घेण्याची माझी फार इच्छा आहे. पतीच्या दवाखान्याची जोपास-
शरीरप्रकृतीसंबंधी काळजी, पतीला हरकामांत मदत करून त्यां असें नांव खरें करून दाखविण्याचीच फक्त या जगांत माझी इ-
इतकें बोलण्यावर माझे बोलणें अर्थातच खुंटलें पण श्रीकांतांनी काढिली कीं तुम्हाला बोलवून घेणें मत्त ध्यावें तुमचें मत्त काय मी त्यांना पूर्वीच सांगितलें होतें पण त्याचा आग्रह म्हणून मी तसदी दिली आहे. ”

“ श्रीकांत माझे म्हणणें माहीत असतां मला कशाला बरें बोलाव.

“ पण माझी खात्री नाही. आधीं हिनें आपले मुद्दे पुढें मांडावेत व मी त्याला उत्तरें देईन. ”

“ माझे मुद्दे काय आहेत हें मी पूर्वी सांगितलेच आहेत तेव्हां आतां पुन्हां कशाला ! सिनेमांत काम करण्यांत फार घोका आहे असें माझे ठाम मत आहे ! ”

“ त्याला आधार ! ”

“ त्याला आधार काय पुष्कळ मिळतील. केवळ सिनेमाकरतां म्हणून प्रसिद्ध होणारी वर्तमानपत्रें पाहिलीं तर त्यांत अमक्या नदीची तमक्या नदा-
वर, मालकावर किंवा इतर कोणावर घोटणीची फिर्याद, विनयमंग केव्हा-

बद्दल दावा, अपमान केल्याबद्दल अब्रुमुकसानी अशा हजारों तऱ्हेच्या बातभ्या दिसून येतील, पण मला दुसऱ्या बातभ्याशी काही बतव्य नाही. मी आपली जुन्या काळची स्त्री आहे, म्हणाना ! मला दुसऱ्यावर खोटं म्हणून सुडां पतीप्रमाणे प्रेम करतां येणार नाही. ”

“ यांत तुमची चूक आहे. अलीकडे कलेकरतां कितीतरी स्त्रिया सिने-मांत येत आहेत व त्यांनीं अशा तऱ्हेचीं कामे केल्यावर त्यांना तुम्ही म्हणतां त्याप्रमाणे अनुभव आल्याचे व घाही सांगितलें नाही. ” वसंतरावांनीं आपला मुद्दा पुढें मांडण्याकरतां जोरदार भाषण केलें.

“ मी सांगते याला उत्तर. ” प्रमिला मध्येच म्हणाली. त्यांच्यावर ते लोकांची नजर तरी गेली नवेल किंवा त्या मोंदू तरी असल्या

हे सिनेमा नटावर हा मोठाच घाटूषाचा आरोप करीत आहेत. म्हणण काय की उत्तम स्वभावाचा नट असणे शक्य नाही. ”

टाटांची बाजू मांडण्याचा प्रयत्न करून म्हणाले,

च नट वाईट आहेत असें मी मुळाच म्हणणें नाही. माझ्या चांगलेच ओळखीचे आहेत व त्यांच्या चारित्र्याबद्दल माझी पूर्ण आहे पण असे लोक अद्याप तरी अपवादोदात्मक आहेत, बरं, एक उर्व नट चांगले आहेत असें धरून चालले तरी भावनेचा प्रश्न रहातोच.

स्त्री पुरुष मेलेल्या भावनेनीच कामें करतात असें म्हणायला मी तयार नाहीं. सिनेमा ही मयसभा आहे. ती आपल्या भौदर्यानें लोकांना आकर्षित करते पण मयसभेप्रमाणे तेथे गेल्यावर प्रत्येकजण अस्वस्थतो, फाशी पडतो व कधी कधी नाशही पवतो. ”

“ अहो, त्यावेळीं सर्वासमक्ष तीं कामें होत असतात. तसल्या प्रसंगीं कोणत्याही तऱ्हेच्या भावना उत्पन्न होत नाहीत हें मी स्वानुभवानें सांगतो. ”

“ तुमचे म्हणणें मला कबूल आहे पण त्यावेळीं मेलेल्या भावना नंतर जगा वेळारका-पण मिळताच पुन्हा जिवंत होऊं पडतात त्याची काय वाट ! हा अनुभव एका प्रामाणिक नटीनें माझ्याजवळ कबूल केला आहे. ”

“ म्हणजे तुमचें म्हणणें काय कीं चांगल्या घराण्यांतील कोणत्याही स्त्रिनें सिनेमांत भाग घेऊं नये. ”

“ अगदीं तसेंच केवळ नाहीं. पण जर एखादें हौशी जोडपें कलेच्याकरतां म्हणून सिनेमांत जाऊं लागलें तर त्या दोघांनींही त्यांत कामें करावीत व होता होईलतों तीं नवराबायकोचीं असावीत. आम्हांला कांहींही होत नाहीं असें म्हणणाऱ्या स्त्रिया अगदीं पराकोटीला तरी पोहोचल्या असल्या पाहिजेत किंवा भोंदू तरी असल्या पाहिजेत. निदान त्यांनीं नवनीतीचा तरी अवलंब केला असला पाहिजे. त्यांच्या त्यांच्या तोंडून असलीं वाक्ये येणार नाहींत. ”

“ तुम्ही सिनेमा नटनटीवर फारच तुटून पडलेल्या दिसता पण तसें कांहीं एक नाहीं असें मी कालांतरानें सिद्ध करून देईन. आतां उषाताईच्या बाबतींत मन वगैरे बिथरण्याची काळजी वाटण्याचें कारण नाहीं. वाटलें तर भीकांतानीं तेथें रहावें. असें पुष्कळ लोक सध्यां तेथें रहात आहेत. ”

“ माझा बायकोवर विश्वास नाहीं असें म्हणण्यापैकींच हा प्रकार झाला. माझा बायकोवर पूर्ण विश्वास आहे व ती एकटी गेली तर माझी कांहींच हरकत नाहीं. तिनें आपल्या सौंदर्यानें व गायनाने पुढें यावें अशी माझी इच्छा आहे. स्वतः मला तशी कर्तबगारी नसल्यामुळे अमक्या नटीचा मी पति आहे यांतच भूषण मानून ध्यायला मी तयार आहे. ”

“ भीकांत तुम्हाला उषा नकोशी का झाली आहे ? ” प्रमिलेनें वैतागून विचारलें.

“ मला ती नको आहे असें यांत मी कांहींच दर्शविलें नाहीं. उलट माझ्या अर्धांगीनें जगापुढें येऊन नांव कमवावें अशी माझी इच्छा आहे. आतां ती जर म्हणत असेल कीं माझ्या मनावर माझा ताबा नाहीं तर मग माझें कांहींच म्हणणें नाहीं. ”

“ असं बोलवतं तरी कसं. हाच कां आतांपर्यंत माझा अनुभव आला, ताई, काय होईल तें होऊ दे मी या घटकेला सिनेमांत जाण्याचा निश्चय केला आहे. ” उषा बोलताना थरथर कांपत होती.

“ उषा, विचार कर, भीकांतानीं चिडवलेलें म्हणून कांहींतरी बोलूं

नकोस. जगांत पुढें येण्याकरतां त्यांनीं काय काय कामें केलां होती हें तुला माहीतच आहे. त्यांच्याप्रमाणें तूंही जगांत पुढें यावंसं अशी त्यांची इच्छा आहे; मात्र तें चांगलात तो मार्ग चांगला आहे कां नाहीं हा वादाचा प्रश्न आहे. त्यांना प्रामाणिकपणें तो चांगला आहे असा वाटतो. पण तुला व मला सद्या तो वाटत नाहीं त्याचें म्हणणें खोडून काढायला मला संधी दे.”

“ताई त्यांची आज्ञा मला शिरसामान्य आहे. आपलेंही शुकत नखेल कशावरून ! त्यांच्या सुखाकरतां मी आपले प्राणदान करायला तयार आहे, मग येवढी साधी गोष्ट मला करतां येऊं नये ! त्यांचें सुख तेंच माझें सुख, त्यांचा आनंद तोच माझाही आनंद आहे. वसंतराव यांच्या आशेप्रमाणें मी यायला झयार आहे.”

“उषा, उषा विचार कर, भावनेला वश होऊं नकोस. पती जर शुकत असला तर त्याला सुधारणें हें आर्य स्त्रीचें कर्तव्य आहे. पति व्यसनी निघाला तर स्वतः काबाडकष्ट करून त्यांच्या चैनीला पैसे पुरवायचे दिवस मातां राहिले नाहींत. योग्य मार्गांनीं त्याला सुधारणें हेंच आर्यललनांचे अंतीम आहे. यांतच पातिव्रत्य आहे.”

“ताई मला एकदां विषाची परीक्षा पाहूं दे. विष पचवितां आले पर तुला अमिमनानें भेटायला येईनच नाहींतर हीच तुझी माझी शेवटची मेट.”

“श्रीकांत आजच्या या घटनेला तुम्ही जबाबदार आहांत.” प्रमिळा हातापून म्हणाली.

“पण मी माझे शब्द परत घ्यायला तयार आहे.”

“मलाही छिनेमांत यांनीं याचे असे म्हणण्याबद्दल पश्चात्ताप होतो आहे तरी त्याबद्दल दोषीनीहीं क्षमा करावी.”

मागील प्रकरणांत सांगितलेला प्रसंग तेवढ्यावरच थांबला. थोडावेळ इकडल्या तिकडल्या गप्पा मारून वसंतराव सध्याकाळीं येईन अशी सूचना देऊन निघून गेला. डॉक्टर श्रीकांतांनाही दवाखान्यांत जायचे असल्यामुळे ते प्रमिलादेवीची परवानगी घेऊन आपल्या उद्योगाला लागले.

त्यावेळीं अगदीं गंभीर वातावरण निर्माण झालें असल्यामुळे दिवाण-खान्यांत या दोघीच आतां राहिल्या होत्या. तरीपण बराच वेळ कोणीच झोललें नाहीं. दोघींहि आपआपल्या विचारांत गढून गेल्या होत्या.

जरा वेळानें प्रमिलेने आपली खुर्ची उघेजवळ नेली व तिचे दोन्ही हात आपल्या हातांत घेऊन ती म्हणाली “ उषा, इकडे बघ.”

पाण्याच्या लोंढ्याला थोडावेळ बांध घालून नंतर तो बांध काढला असतां तो जसा स्तूप जोरानें उसळून बाहेर पडतो त्याप्रमाणें उषेची अवस्था झाली. इतका वेळ आवरून धरलेले अश्रू एकदम जोरानें बाहेर पडूं लागले. आपले डोके प्रमिलेच्या मांडीवर ठेवून ती ओक्साबोकसी रडू लागली. तिच्या अश्रूंनीं प्रमिलेची मांडी भिजून गेली. थोडावेळ तसेंच रडूं दिव्यावर जवळ ओढून प्रमिलेने तिला हृदयाशीं धरले. तिच्या दृष्टीला दृष्टी मिळवून ती म्हणाली “ उषा, तुला रडायला काय झाले ! आणि तूं अलीकडे अशी वाळलीस कां ? ”

उत्तर देण्याच्या देवर्जी तिच्या खांद्यावर मान टाकून उषा पुन्हां रडूं लागली. प्रमिलेच्याहि डोळ्याला पाणी येऊ लागलें. मोठ्या कष्टाने ते दाबून ती म्हणाली “ उषा, बोल ना तुला काय होतें आहे तें.”

“ताई” उषा हुंदके देत म्हणाली “मला आज खूप रडावेसे वाटते आहे. मला एकदां खूप रडू दे म्हणजे मला जरा हलकें वाटेल.”

“आतां रडणें पुरें, गेल्या वर्षीत काय काय, गोष्टी शाह्या तें सांग पाहूं हें रडणें अगदीं बंद कर.”

“ताई तुला तुझी बहिण जिवंत हवी असेल सर तुला त्यांच्याशी लम केलें पाहिजे, जगांत तूंच एकटी त्यांना आनंदीत करूं शकशील. त्यांनीं आनंदीत रहावें म्हणून मी सर्व प्रयत्न करून पाहिले पण मला कशांतच यश येत नाही.”

“भीकांनांचें तुझ्यावर प्रेम नाही कां ?”

“प्रेम नाही असें कसें होईल ! त्यांचें माझ्यावर खरोखरच अतिशय प्रेम आहे. मी मागेन ती वस्तु व वाटेल ते लाड ते पुरवितात.”

“मग आतां अडलें कोठें ?”

“त्यांचें माझ्यावर इतकें जरी प्रेम आहे तरी ते आनंदी नाहीत असे मला वाटतें. मी माझ्या प्रेमानें त्यांना आनंदीत करीन हा माझा अभिमान पार नाहीसा झाला आहे.”

“पण आनंदी नसायला कारण तरी काय ! पूर्वं पुण्याईमुळेच त्यांना तुझ्यासारखी बायको मिळाली आहे.”

“मी या बाबतींत पुष्कळ विचार करून पाहिला पण याचा मला उलगडा झाला नाही. एकदा मी त्यांनाही ही शंका विचारली त्यावेळीं त्यांनीं ही गोष्ट हंसण्यावारीच नेली. अलीकडे त्यांना दवाखान्याचें कामही पुष्कळ असतें त्यामुळे आमची स्वस्थपणें अशी गांठ क्वचितच पडते. सासू-बाईहि सध्या खामगावाला गेल्यामुळे मी जवळजवळ एकटीच घरात वेळ्या-सारखी बसून असतें.”

“आणि गुलाब कुठें आहे ! त्याच्या वर्तनाबद्दल एकदोनदां तूं पत्रांत लिहिलें होतेश आता तो कुठें आहे !”

“कॉलेजमधल्या एका मुलीबरोबर बहुतेक तो नेहमीं हिंडत असतो. ती दोघेहि Comrades (भाई) झाले असल्यामुळे त्यांना चारी दिशा मोकळ्या आहेत.”

“ इतक्या थराला गोष्टी अल्या कां ! त्याची माझी गांठ पडली तर बरें होईल; प.हू या तरी तो काय म्हणतो हें.”

“ त्याची यायची वेळ झालीच आहे तो बहुतेक रोज त्या मुलीलाही घेऊन येत असतो.”

“ श्रीकांतांना हे पसंत पडतें कां ? ”

“ तो माझा भाऊ म्हणून ते इकडे मुर्जीच लक्ष देत नाहीत. मी त्यांना एक दोनदा या बाबतीत बोलले होते त्यावेळी ते म्हणाले ‘भाई’ होणे ही कांही व ईट गोष्ट नाही पण त्याला त्यांनीच तसे कळली आहेत कां हें विचार, तो तुझा भाऊ आहे, तेव्हा माझ्यापेक्षां तुझेच त्याच्यावर जास्त वजन पडेल.”

“ मग गुलाबला तूं याबद्दल विचारलेस कां ! ”

“ हो विचारलें; या गोष्टीचें नाव काढतांच तो मार्क्स कां काय, लेनिन स्टॅलिन वगैरे पुढाऱ्यांचीं नांवां जोरजोरानें घेत असतो पण मला त्याच्या माषणातील कांहीएक कळत नाहीं; त्यामुळें त्याला या बाबतीत विचारण्याचा नाद मी सडून दिला आहे.”

“ वा, गुलाब बराच तयार झालेला दिसतो. तो आला म्हणजे मी त्याला या बाबतीत चांगलाच छेडते.”

“ तो तुलासुद्धा बोलून गार करील कां नाही तें पहा. हे सर्व भाई लोक इतके फाडफाड बोलायला कुठे शिकतात कोणास ठाऊक ! ”

“ बरं ते असूं दे मग माझे म्हणणें ऐकणार ना ! ”

“ कसलें ? ”

“ त्यांच्याशीं लग्न लावण्याचें. तुझ्यावर त्यांच खरं खरं प्रेम आहे व तूं त्यांना नेहमीं आनंदीत ठेवशील अशी माझी खात्री आहे मग कबूल नही ! ”

“ उषा, तूं अगदी वेडी आहेस. माझा कृतसंकल्प तुला माहीत नाही कां ! विषयमुखाच्या लालसेनें मी आपणें कर्तव्यकर्म कसें सोडूं ? ”

“ सध्याच्या काळात कर्तव्यापेक्षा प्रेम श्रेष्ठ आहे हें तूं विसरलीस वाटतें. कोणतीहि कादंबरी, कोणतीहि लघुकथा उपजून पहा त्यांत “प्रेम श्रेष्ठ” हेंच कंठरवानें प्रतिपादन केलेलें तुला आढळेल.” “ मनुष्य स्वभावाची ज्यांना

पूर्ण कल्पना नाही व जे पैशाच्या मागे लागले आहेत असे दरिद्री ग्रंथकार अशा तऱ्हेची आपली बुद्धी विकत देऊन लिहिणार. पूर्ण विचारांभंती कर्तव्यच श्रेष्ठ ठरेल. कर्तव्याकरिता आत्मार्पण केलेली अशी कितीतरी उदाहरणे आपल्या आर्यावर्तात सांपडतील. त्याच्या उलट कर्तव्यच्युत होऊन प्रेमाने बेझोश झालेलीही उदाहरणे सांपडतील. पण त्या सुखांत चिरस्थायित्व नसतं. आता लाब कशाला तुझच उदाहरण घेऊ. लग्नाचं वेळीं तुम्ही दोघेही किती आनंदांत होतात पण एकदा पहिला भर ओसरल्यावर तुमच्यांत व इतर कुटुंबियात काहीच फरक राहिला नाही. नवऱ्यांनी नोकरी करून पैसा आणावा, बायकोनें संसार करावा, अंगावर दागिने घालून नवऱ्याबरोबर चारचौघांत मिरवावं हेच ध्येय सर्वांचे सारखें रहातें व एखाद्या यंत्राप्रमाणें रोजचे सर्व व्यवहार सुरू असतात. अशिक्षित, शिक्षित, सुशिक्षित किंवा अतिशिक्षित जोडप्यांची एकाच तऱ्हेची संसारयात्रा सुरू असते. ”

“ मग तुमं म्हणजे तरी काय ! माझे लग्न तुला पसंत नव्हतं ! ”

“ तुमं लग्न सर्वांच्याच पसंतीनं ठरलं आहे तेव्हां त्यांत नांवं ठेवायला जागा नाही पण इतकें चांगले लग्न होऊनही तुम्ही सुखी होऊं शकत नाहीं तेव्हां मला सांगायचें एवढेंच की, आईबापांना किंवा पालकांना दुखवून आपल्या कर्तव्याला विसरून एकाद्या बरोबर खोट्या प्रेमानें लग्न लावणारा असा अलीकडे एक पथ निघूं पहातो आहे व त्याचे “ प्रेम श्रेष्ठ ” या शीर्षकाखाली कांहीं वर्तमानपत्रकार अभिनंदन करीत आहेत हें निघ आहे. गुलाबला मी हेंच सांगणार आहे. अशा लग्नांत जास्त सुख असतें असें म्हणणें हा नुसता भ्रम आहे. ”

“ ताई हा कधीही न संपणारा वाद बंद कर व यांतून कांहींतरी तोड काढ. ”

“ मी आज संध्याकाळीं श्रीकांतांची गांठ वेईन म्हणजे काय तें कळेल. ”

“ हा पहा गुलाब आलाच, बरोबर ती मुलगीही आहे. ”

“ या, माई लोक या, very glad to see you ” प्रमिला हसत म्हणाली. ” कुठे दौरा निघाला आहे ! ”

त्या दोघांनी प्रमिलेशी हस्तांदोलन केलें. नंतर गुलाब म्हणाला, “ आज तुम्ही येणार म्हणून कळलें तेव्हां या मिस पद्माला घेऊन मुद्दाम इकडे आलो आहे. या आमच्या कॉलेजमध्ये माझ्याच वर्गात आहेत. ”

“ मिस पद्मा, बघा त्या खुर्चीवर, गुलाब बस. तुमचा कार्यक्रम ठीक चालला आहे ना ! तुमचा पुढील आयुष्यांत काय करावयाचा बेत ठरल आहे ? ”

“ सर्व देशांत जी विषमता माजली आहे तिचा नायनाट करायचा आम्ही ठरवलें आहे. ही विषमता व्यक्तीपूजेमुळे माजली आहे असें आमचें ठाम मत आहे म्हणून पहिल्या प्रथम ही मूर्तीपूजा धर्म बंद करण्याचे काम आम्ही आधी हातांत घेतलें आहे. ”

“ तुम्हाला वाटतें इतकी ही गोष्ट सोपी नाही. ज्या रशियांत धर्म नाही मूर्तीपूजा नाही असे म्हणतां तेथे काय चालले आहे. तुम्हाला त्या उत्तर ध्रुवावर उड्डाण करून जाणाऱ्या वैमानिकाची गोष्ट माहीत आहे ना ! ज्या वेळीं रशियन लोकांनी त्या वैमानिकाचा सत्कार केला त्यावेळीं त्यांना आपल्याला इतके अलौकिक धैर्य कां उत्पन्न झाले याचे रहस्य सांगितले. तो म्हणाला ‘ माझ्या उड्डाणांत कित्येक प्रसंगीं भयंकर अडचणी निर्माण झाल्या पण मी गलितधैर्य कधींच झालों नाहीं; कारण माझ्या मागे ‘कॉम्रेड स्टॅलिन’ उभा आहे अशी माझी खात्री होती. उत्तर ध्रुवावरील कमाल गारठ्यानें आपलें प्राण गोठण्याची पाळी आली असता स्टॅलिन आपल्या पाठीमागे उभा आहे या कल्पनेच्या उबेने त्यांत चैतन्य निर्माण होईल असें हा वैमानिक कबूल करतो. मग आम्ही तरी काय म्हणतो. आम्ही स्टॅलिनच्या ऐवजीं आमचा पाठीराखा ईश्वर आहे असें म्हणूं यांत फक्त नांवाचा फरक आहे भावना एकच. श्रीविष्णु—शंकर—येशु ख्रिस्त यांचे जागीं लेनिन स्टॅलिनची स्थापना झाली; मनुस्मृती बायबलच्याऐवजी लेनिनस्मृति आली. पूर्वीच्या धर्म प्रचाराच्या ऐवजीं आतां साम्यवादी धर्माचा प्रचार आला. योडक्यांत सांगायचे म्हणजे यांत नांवाशिवाय कांहींएक फरक नाही. “ बरे तें धर्माचे जाऊं या ! पण आपल्या देशांतील दारिद्र्यरोग मळांतच नाहीसा करावयाला भांडवलशाही नष्ट करून नवी समाजरचना

अमलांत आणावयाला तर तुमची काही हरकत नाही ना? रशियानें या बाबतींत केवढें प्रचंड कार्य केलें आहे.”

“कल्पनाचित्र मोठें रम्य आहे. ज्यांना रशियाची पूर्ण माहिती नाही किंवा ज्यांना ही तत्वे नीटशी कळली नाहीत असें साम्यवादी लोक असलेच भडक चित्र भ्रोयांच्यापुढे रेखाटतात व भाबडे लोक असल्या शाब्दिक सुधारणेला भाळून जाऊन साम्यवाद्यांच्या नादीं लागतात. दारिद्री मनुष्य जसा किमयागाराच्या नादीं लागतो किंवा दुःसाध्य रोगानें पछाडलेला इसम जसा वाटेल त्या वैद्युत औषध घेतो तशी जगांतली दुःखी दारिद्री व कनवाळू माणसें या कृतीवाद्यांच्या समतेच्या किमयेला भुलून त्यांच्या आहागी जातात, पण ही किमया खरोखरच सिद्धीस जाणार का ? असा प्रश्न विचार करू लागतां त्याची अशक्यता चटदिगी वळून येते ”

“हे तुमचे झणणे मुळीच पटण्यासारखे नाही. कपे त सिद्ध करून द्या ” मिस्र पद्म जारानें भणाली.

“हें सिद्ध करणे अगदीं सोपें आहे. धनिक वर्गाच्या ताब्यांतलीं स्थावर व जंगम इष्टेय काढून घेऊन ती दारिद्री नारायणाला दिली जाईल असें आमिष मजूरवर्गाला दाखवून ती इष्टेय स्वतःच्या हातांत ठेवून सरकार स्वतः मात्र गवच झालें आहे. रशियांतला भांडवलवाला वर्ग मोडला व त्याच्या जागीं रशियन सरकार हेंच एकटे भांडवलवाले सत्ताधारी झाले आणि सर्व प्रजा मजूरवर्गांत समाविष्ट झाली. पूर्वीने भांडवलवाले जेवढे मजूर कामावर लावीत तेवढ्याच्या श्रमाचा गैरवाजरी फायदा ते घेत होते असें मानलें तरी भांडवलवाल्यांच्या आहागी न जाणारा आणि स्वतंत्रपणें उद्योगधंदा करून आपलें पोट भरणारा स्वावलंबी असा अतिशय मोठा तिसरा वर्ग होता व त्याची तरी पिळवणूक भांडवलवाल्यांकडून होत नसे; पण आतां रशियन सरकार सर्वांनाच मजूर करून सर्वांचीच पिळवणूक करीत आहे. माझ्या आतां मुकतेच वाचण्यांत आहे आहे कीं रशियांतही गुणाप्रमाण पगाराची बेसुमार वढ झाली असून भांडवलवाला नसला तरी श्रीमान् वर्ग मोठ्या प्रमाणांत उत्पन्न होत आहे व त्यानीं सर्व रशिया व्यापला असून हजारों मजूर नोकरवर्ग याच्या हाताखालीं काम करीत

आहे. तेव्हा तुमच्या लक्षांत येईल की २० वर्षांच्या अनुभवाने सर्व देशांत समता उत्पन्न करण्याचा आपला नाद रशियाने सोडून दिला आहे.”

“ तुमचे म्हणणे कांही आम्हांला नीटसे पटत नाही.” प्रमिलेच्या खडेतोड भाषणावर कांही उत्तर न सुचल्यामुळे गुलाब झणाला “ मी आमच्या येथील पुढाऱ्याला एकदा तुमच्याकडे घेऊन येतो म्हणजे तो तुमची खात्री करील.”

“ बरे आहे घेऊन या त्यांना, मी आनंदाने त्यांच्याशी वादविवाद करायला तयार आहे.”

“ निदान तुम्हांला येवढे तरी कबूल करावे लागेल की रशियांत प्रत्येक बाबतीत स्त्रिया पुरुषांच्या बराबरीने वागतात; त्यांच्या हक्कांचा गांभीर्य कोडे त्याही करतात व अशा तऱ्हेने स्वातंत्र्य मिळाल्यावर हिंदुस्थानात बोकालेच्या नीतीला त्यांनी मूठमाती दिली असली तर त्यात बाबगे कांही नाही.”

“ या प्रश्नाचे उत्तर मी स्वतः देण्यापेक्षा रशियातील कम्युनिस्ट संघाच्या उपाध्यक्ष असलेल्या एका कुमारकेचे उद्गार तुम्हांला सांगते. ती म्हणते, “ स्त्री-पुरुष हा निसर्गाने केलेला भेदाभेद मानवी सामर्थ्याने तोडला जाईल असे मला तरी कधीही वाटणार नाही. आम्ही पुरुषाबरोबर वाटेल त्या कार्यक्षेत्रांत उडी टाकतो, वाटेल ते काम करतो, वाटेल तेथे जातो. पण कांही कांही कार्यक्षेत्रांत आम्ही जितक्या यशस्वी होतो तितके पुरुष होत नाहीत अगर कांही ठिकाणी पुरुष जितके यशस्वी होतात तितक्या आम्ही होत नाही; तेव्हा मला आपले वाटू लागले आहे की स्त्रियांचे कार्यक्रम पुरुषापेक्षा वेगळे असावेत, सर्वच क्षेत्रांत नानाप्रकारची कामे करावयास लागून स्त्री स्वतःचेच नुकसान करून घेत आहे. आतां नीतिबंधनाविषयांचा सांगायचे तर असे म्हणतां येईल की या बाबतीत आम्ही पूर्ण स्वतंत्र आहोत. आमचे आचार विचार कायद्याने बाधले नाहीत म्हणून बरेच लोक आमच्या देशातील मंडळी सुखी आहेत म्हणून मानतात. पण यात वाटते तेवढे सुख नाही असे मी स्वानुभवावरून सांगते.” ही कम्युनिस्ट

पुढारी पुढें म्हणाली, “ माझी स्वतःचीच गोष्ट सांगायची म्हणजे सर्वात कटु पसंग माझ्या मुलाच्या जन्माच्या वेळचा होता. मुलांचे जन्मानंतर माता किती आनंदात असतात यांचे वर्णन मी पुष्कळ वेळेला वाचलें आहे. पण तसा आनंद त्यावेळीं मला झाला नाही. माझें आसपासचें वातावरण असले प्रकार निंद्य मानीत नाही. तरीपण ते मोठें अभिनेदनीय आहेत असेही मानीत नाही. मी ज्यावेळीं माझ्या मुलाचे नांव नोंदण्यासाठी कोर्टात गेलें त्यावेळीं माझ्या मुलाच्या वडिलांचे नांव सांगतांना मला मुळींच आनंद झाला नाही. तेथील मॅजिस्ट्रेटचे हास्य मला अजून आठवतें. ते माझे हृदयावर सारखे प्रहार करीत असावें असें मला वाटलें. मला त्या दिवशीं सर्व दिवसभर काहीं चैन पडले नाही. मी कांहीं तरी चुकलें आहे. मनाला त्याचा क्षीण होत आहे असें सारखें वाटे. आम्हांला सामाजिक स्वातंत्र्य पाहिजे. वैवाहिक जीवनांतही स्वातंत्र्य पाहिजे आहे पण तें स्वैर नसावें, त्याला शिस्तीसाठी थोड्याफार नियंत्रणाची बंधनें असावीत, तरच स्त्रियांच्या स्वाभाविक प्रवृत्तिनुसार आम्हाला सुख लाभेल असे आम्हांला अलीकडे वाटूं लागले आहे. ”

“ प्रमिलाताई, तुमच्या भाषणानें माझ्या मनाचा इतका गोधळ उडवून दिला आहे कीं या वेळीं काय उत्तर द्यावें हें सुचत नाही. तुमचें म्हणजे बरोबर असावें असे एक वेळ वाटते पण खात्री होत नाही. याबद्दल आम्हाला विचार करूं द्या. एक दिवस विचार करून आम्ही तुम्हांला उद्यां उत्तर देऊं. आमची आतां मीटिंग आहे मी दोन तासांनीं परत येतोच. चला मिस् पद्मा. ”

मिस् पद्मेनें जातांना पुन्हां त्या दोघीशीं हस्तांदोलन केले व गुलाबच्या मागोमाग ती गेली.

“ ताई तुझ्या आजच्या व्याख्यानाचा केवढा उपयोग होणार आहे माझा गुलाब निवळला तर किती मजा होईल. ”

“ अलीकडल्या भाई लोकांनीं साम्यवादाचे नसतें अशक्य खूळ न माजवितां मांडवळशाहीला ताळ्यावर आणून योग्य प्रमाणांत मजुरांच्या पोटाला अन्न देतील तर बहुजनसमाज पुष्कळ त्यांच्या बाजूला वळेल. ”

“ ताई चल, आपण आतां आत जाऊं. त्यांची यायची वेळ झाली आहे ते आल्याबरोबर स्नान व जेवण उरकून आपण बाजार करू या. तू येथील बाजारांत किती तरी दिवसांत गेली नाहीस.”

“ खरेच जाऊं या पण श्रीकांत येणार आहेत ना ! ”

“ हो, त्यांनीच तर हें जाण्याचें ठरविलें आहे. ”

“ पण आज सध्याकाळीं पुन्हा वसंतराव येणार आहेत त्यांनी पुन्हा सकाळचाच विषय काढला तर ! ”

“ त्या वेळचें त्या वेळेस पाहूं. आतां हे आल्यावर त्यावर कांहीं तरी बोलणें निघेलच कीं, पण ताई, तूं खरेच सांग हें. ‘ मुझा स्वतःवर विश्वास नसला तर जाऊं नको. ’ असें म्हणणे यांना शोभते कां ! ”

“ उषा तूं अगदीं भोळी आहेस, तुला चिडविण्याकरताच ते म्हणत होते व त्याच्या अदमासाप्रमाणें तूं चिडलीसच; पण त्या शब्दाबद्दल मी श्रीकांताचा जाब घेणारच आहे. ”

“ पण भांडूं नको हें. ”

“ वेढी आहेस झाले. ”

“श्रीकान्तांची तक्रार !”

७

लवकरच हॉटेल् श्रीकांत दवाखान्यांतून परत आले. प्रमिला एकटीच दिवाणखान्यांत ताजी वर्तमानपत्रे वाचत बसली होती. ते आलेले पहा-नांच ती उकून घरांत जाऊं लागली तेव्हां श्रीकांत हेसून म्हणाले, “कां आंत जाण्याची घाईशी चालविली आहे ?”

“आपल्याला आज बाजारांत जायचे आहे ना ! त्याकरतां घाई करते आहे. उघेनेही तुम्ही आल्याबरोबर वरीं दे म्हणून बजावून ठेवले आहे.”

गेजची माझी येण्याची वेळ कांहीं अजून झाली नाही. मी आज मुद्दामच गोष्टी लवकर आलो आहे. तेव्हां जरा बस मी कपडे बदलून आलोंच.”

प्रमिलेला अर्थातच थांबण प्राप्त होते. पाच मिनिटांच्या आंतच श्रीकांत हातपाय धुवून व कपडे बदलून बाहेर आले, आपले तोंड टोवेलने पुशीत पुशीत ते म्हणाले, “उषा कुठे आहे ?”

“ती स्वयंपाकीण बाईला मदत करते आहे. मीही जाऊन मदत करणार होते पण तिने मला स्वयंपाक घरांत पाऊळ टाकण्याचीसुद्धां बरी केली आहे.”

“पाहिलेंस असा तिचा नेहमीं कारभार असतो. ती चोवीस तासांत शिकवी वेळ विभांती घेते कुणास ठाऊक ! सदा आपला कांहीं तरी उद्योग मागे लावून भेत असते.”

“पण हे ती कुणाकरता करते !”

“अर्थात् माझ्याकरतां, तिच्या प्रेमळपणाबद्दल वाद नाही पण माझ्याकरतां हे किती श्रम ! हेंच तर मला पहावत नाही.”

“स्त्रियांच्या जन्माला गेल्याशिवाय या गोष्टी तुम्हांला कळणार नाहीत.”

“है काहीं तरी म्हणणे आहे झाले. पण हा वाद आमच्या दोघांचा नेहमीचाच आहे तेव्हाही त्यांना वाजला ठेवूं. आज आर्वी पहिल्या प्रथम सर्व वर्षांचा मला रिपोर्ट द्या आहे. त्याका खूर्चोवर बसतां बसतां श्रीकांताने प्रश्न केला.

“मीही पण तोच प्रश्न विचारणार आहे.”

“माझे उत्तर काय सोंपे आहे. सर्व दिवसभर दवाखान्याचा घंटा व रात्रौ माझ्या प्रेमलेख चिंतन.”

“श्रीकांत तुम्हांला हे मुळांचि शोभत नाही, तुमचे उपेकडे चांगले लक्ष लागावे म्हणून संघी येताच तुमच्या दृष्टीपुढून मी दूर झालें इतकेंच नाही-तर तुम्हांला स्वतंत्र असें पकडी पत्र पाठविले नाही, तरीपण पुन्हां माझ्या नावाचा उल्लेख आहेच.”

“प्रेमले, वस्तुस्थिती आहे ती मी तुला सांगितली. इतकें खरी आहे तरी माझे उपेवर कोणत्याही तऱ्हेनें प्रेम कमी नाही. कोणत्याही संसारी जोडप्यानं ईश्वरभक्ती केली असतां जसे पाप होत नाही त्याचप्रमाणें भाक्षी स्थिती आहे. ईश्वराच्या ऐवजी मी तुझें चिंतन करतो त्यामुळे मला स्वस्थ झोंप लागून तुझ्या दिवशी कामाला हरूप येतो.”

“श्रीकांत असं बोलून तुम्ही माझे मन चलबिचल करूं पहातां आहा, मी हात जोडते, माझा पण शेवटास नेण्यास मदत करा. उषा अत्यंत भावडी, सुशील, तुमच्याकरतां प्राण टाकणारी एक मुलगी आहे. तिच्याकडे दुर्लक्ष करूं नका.”

“पण मी दुर्लक्ष मुळांचि करीत नाही तिला हवें तर विचार.”

“बरे पण मला यापुढे प्रेमला या नांवानं न हांक मारतां प्रमिल्ल म्हणून म्हणत जा. तो शब्द कानांत पडतांच, मला पूर्व चरित्राची आठ-कण होते व माझे मन उदास होऊन जातें.”

“ बरें आहे तुझी आशा मला मान्य आहे. पण तूं येथून निघून जाण्याचा एवढा निष्ठुरपणा कां केलास तो सांग.”

“ मी तरी काय करूं. तुमच्या सन्निध राहून माझा निश्चय मी पार पाडीन अशी खात्री मला वाटेना. शिवाय मामीच्याकडे बघणें माझें कर्तव्यच होतें.”

“ हो तेंही खरेंच.”

“ तुम्ही मला विसरून जाण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे.”

“ पुढील जन्मी जरूर करीन ”

“ अस्सं काय, नीट उत्तर द्या !”

“ हेंच माझें खरें उत्तर आहे. खोटे हवें असल्यास सांगतो कीं तुला विसरण्याचा मी प्रयत्न करीन.”

“ श्रीकांत असें काय बरें करता, तुम्हांला उषेची दया येत नाहीं कां ? ती अलीकडे किती वाढली आहे. हें तुमच्या कस लक्षांत आलें नाहीं.”

“ तुला मी एकदां सांगितलें ना, कीं उषेवर माझे निस्सीम प्रेम आहे. ती जशी माझ्याकरतां जीव टाकायला तयार आहे तसा मीहि तिच्याकरतां कोणत्याही संकटांत उडी टाकीन.”

“ मग ती अशी कुठते का !”

“ तें तूंच तिला विचार प्रत्येक गोष्ट स्वतः करण्याचा तिचा जो अट्टाहास आहे त्यामुळेच ती शरीराची खराबी करते आहे. तिचे नेहमी आपल्या शक्तीबाहेर काम चाललेलें असतें.

“ तें कसें काय !”

“ प्रत्येक गोष्ट स्वतः करण्याची हौस. आता घरांत इतके नोकर चाकर असतांना इतके भ्रम कशाला ! पण तें तिला पटत नाहीं. स्वयंपाकाची बाई आहे तरी जेवण मी वाढणार म्हणून तिचा किती दिवसाचा हट्ट, कारण काय तर म्हणे बायकोनेच वाढलेलें अन्न नवऱ्याच्या चांगले अंगां लागतें. कदाचित् ही गोष्ट खरीही असेल पण सध्याची बाई चांगली वृद्ध, माझ्या आईसारखी शोभणारी असून अश्यांत प्रेमळ आहे तेव्हा तिने वाढण्यांत कांहींच हरकत नव्हती. जेव्हां मी एक दिवस सत्याग्रहच केला कीं ती

माझ्याबरोबर जेवायला बसल्याखेरीज मी जेवणारच नाही, तेव्हांपासून ती आतां बरोबर बसू लागली आहे.”

“तुमची पूर्व पुण्याईच उदयास आलेली दिसते.”

“यांत शंकाच नाही. आरंभी आरंभी माझे बूटपॉलीशे सकट ती काम करीत असे; पण मी कांहीं गोड बोलून कांहीं रागावून तेवढे बंद केले आहे, तरी पण जर एखादे वेळ ती कामांत आहे असे पाहून स्वतःच केस ठीक करून व नेकटाय घातला तर ती आल्यावर डोक्याचे केस पार बिसकटून टाकते व टायू काढून घेते ती स्वतः जेव्हां केसांचा भांग पाडील व नेकटाय घालील तेव्हां आम्हांला बाहेर जायला परवानगी.”

“हद्द आहे हो उघेपुढें.” प्रमिला गर्हिवरून म्हणाली.

“आता दवाखान्यांत येण्याचे वास्तविक तिला कांहीं कारण नाही पण प्रत्येक वेळीं ती माझ्याबरोबर येते. व प्रत्येक रोग्याची विचारपूस करून त्यांना काय हवे नको, कोणाचे टॅपरेचर पहा, कोणाला पांघरूण घाल, कोणाचें डोकें चेप तर कोणाला पाणी दे, असे सर्व प्रकार चालू असतात. दवाखान्यातील सर्व लोक तिला आतां “आई” म्हणूनच हाक मारू लागले आहेत. त्याचा परिणाम आता असा झाला आहे की तिच्याशिवाय सर्व रोगी अडून बसतात मग ती कामांत असली तरी मला बळेंच तिला बोलावून आणावें लागतें.”

“ही माहिती तुम्ही सांगितल्यापासून मला केव्हां एकदां उघेला कडकडून मिठी मारीन असें झालें आहे.”

“आज सकाळींच तूं पाहिलेस ना ! तिला चहा करायची कांहीं जल्मी होती, पण नाही, नोकर लोकांना माझ्या आवडीसारखा चहा करतां येत नाही म्हणून हा येवढा अट्टहास, मी पुष्कळ सागून पाहिलें की दुसरीकडे मी चहा पितो तेव्हां कांहीं तूं येत नाहीस, त्यावर ती म्हणायचीच की इतर ठिकाणी चहा मनासारखा मिळत नाही मग एकदां तरी चहा चांगला नको कां ! यावर मी काय उत्तर देणार !”

“खरी आर्य व्ही आहे.”

“ सर्व पराचा, दवाखान्याच्या हिशेब तीच ठेवते; मी तिला पुष्कळ वेळां भांगितले कीं कारकून किंवा कंपाउन्डर पाहील पण ते तिला पसंत पडत नाहीं, परांतील खाजगी गोष्टी, पैशाचे उत्पन्न कुणी दुसऱ्याला दाखवीत असतें कां काय ! हें तिचे उत्तर ठेवलेलें, तेव्हां अशा स्थितीत मी काय करूं तें नूच सांग. येवढा कामाचा आटापीटा झेपण्याचे तिचे वय आहे कां ! ”

“ तुमची ही इकीगत ऐकून मी काय करावें हेंच मुचत नाहीं. यांत कोणाचीच चूक आहे असें मला वाटत नाहीं. तुम्ही तिच्या शरीर प्रकृतीकडे बघतां, ती आपल्या प्रेमाकडे पहातें पण दोषिणी यापासून आनंदी आहेत अणावें तर तेंही नाहीं. ईश्वराची घटना किती विलक्षण आहे. ”

“ अगदीं बिनतोड वाजू आहे. पण मी यापासून एक सार काढले आहे. ती आपलें जग म्हणजे ‘ मी व माझा दवाखाना येवढेंच मानते, तेव्हां ही तिची दृष्टि थोडी व्यापक केली पाहिजे, संसाराशिवाय जगांत आणखी पुष्कळ गोष्टी करण्यासारख्या आहेत हेंच मला तिला शिकवायचें आहे आणि त्याच करतां तिनें सिनेमांत काम करावें म्हणून मी आप्रह घरला होता. पण ते प्रकरण भलत्याच यराला गेलें त्यामुळे मला गप्प बसणें भाग पडलें. ”

“ तिची दृष्टी व्यापक झाली पाहिजे हे मलासुद्धां कबूल आहे पण याकरतां तुम्ही जो मार्ग सुचविला आहे तो अत्यंत धोक्याचा आहे असें मला वाटतं. ”

“ असें कां वाटावें ! माझे तिच्यावरचे किंवा तिचें माझ्यावरचें प्रेम कमी होईल अशी कां भीति वाटतें ! ”

“ तुमच्या दोघांच्या बाबतींत ही गोष्ट शक्य नाहीं पण विवाही परीक्षा पाहूं नये असें मला वाटते. सामाजिक बाबतींत अमेरिका सर्व जगांत पुढारलेली आहे ना ! मग तेथील सिनेमागृहाचे असे रिपोर्ट कां येतात ? ”

“ कसले रिपोर्ट ? ”

“ तेथील लग्न झालेल्या बहुतेक प्रसिद्ध नटांच्या बायकांनीं नवऱ्या-

विरुद्ध घटस्फोट मिळविले आहेत. कारण काय तर हे नट त्याच्या बरोबर काम करणाऱ्या नटीच्या प्रेमपाशांत सांपडलेले असतात. ज्या देशांत परस्त्री सुबन, भेट हे फारसे दोष मानले नाहीत अशा देशांतील नट नटीचे जर अशा प्रसंगामुळे मन बावरेते तर जिये हे दोन्हीही प्रकार निघ मानले जातात, इतकेंच काय पण परपुरुषांशी इस्तांदोलनही संकोच वृत्तीने केले जाते तिये असले प्रकार केले असता ते लोकांच्या देखत कां ओईना—पण कांहींच परिणाम करणार नाहीत असे कसे म्हणतां येईल ?

“मन खंवीर असल्यावर या गोष्टीही कांही अशक्य नाहीत असे अजून माझे मत आहे, हा प्रामाणिक मतभेदाचा प्रश्न आहे याबद्दल तू वाईट वाटून घेणार नाहीस; अशी खात्री आहे. चला आपण जेवण उरकून घेऊं या”

“असल्या वादविवादानें माझ्या मनाला कधीच वाईट वाटत नाही; तुमच्या म्हणण्याप्रमाणें उषा सिनेमांत काम करण्यास तयार झाली तर त्याचा काही वाईट परिणाम होऊं नये म्हणजे मिळविली.”

“उषेच्या बाबतीत तरी तशी काळजी वाटण्याचे कारण नाही.”

“मग आज सकाळीं ‘तुझा स्वतःवर विश्वास नसला तर जाऊं नकोस’ अस कां म्हणालांत.”

“ती माझ्या हातून चूक झाली. त्या बाबतीत उषेची श्रमा मागायला मी तयार आहे.”

“आधी मारायचे आणि मग पाया पडायचे त्यातलाच हा प्रकार आहे.”

“कसेही म्हण, पण झाली ही चूक झाली यांत शंका नाही.”

“ही पहा राणी सरकारची खरी आली. काय हुकूम आहे कुणास ठाऊक.”

“ताई, कमाल आहे हो तुम्ही,” उसना रागाचा आविर्भाव अजून उषा म्हणाली “मी किती वेळची वाट पहात आहे. पण तुमच्या गप्प सपटोल तेव्हां ना ! कसल्या येवढ्या गप्पा चालल्या होत्या !”

“आज तुम्ही खूप निंदा करून घेतली. भटलें बरी संधी आली आहे.” श्रीकांत हसत म्हणाले.

“मग निंदा करून पोट भरले का अजून जेवायचे आहे ?” उषेने थोड्या रोषाने उत्तर दिले.

“अग तुझी निंदा करायला तूं कारण सापडू देशील तेव्हा ना ! श्रीकांताना याबद्दलच फार राग येतो, निंदा करण्याची तूं सधीच आणू हेत नाहीस अशी त्यांची तक्रार आहे.”

“मला असले आडवे तिडवे कांहीं बोलता येत नाही. आतां उठा आणि स्थान करून चार घास खा.”

“प्रमिला ऊठ, राणी सरकारची आज्ञा पाळलीच पाहिजे.”

“अहाहा फारच आशाधारक कनी !” उषेने चिडून उभार केलें.

“तुझी कधी अवज्ञा केली आहे तें सांग बघू.”

“पुरे झाला हा वाद, आधी जेवायला चला बघू.”

लवकरच ती मडळी जेवायला उठली. उषेने प्रमिलेला एकीकडे नेऊन विचारलें “ताई माझ्याबद्दल काय म्हणाले ?”

“खरच ते तुझी फार स्तुती करीत होते त्याचे येवढेंच ह्मणणें कीं तूं आपल्यावर फार काम ओढून घेतल आहेस.”

“हे कांहीं तरी म्हणणे आहे. मला त्यापसून खरच फार आनंद होतो. बर पण आजच्या सकाळच्या बोलण्याचें काय !”

“अग त्यांनी माफी मागितली. त्यांना ते शब्द बोलल्याबद्दल फार वाईट वाटले दिसत हातें.”

“त्यांना माफी कशाला मागायला आवलीस ग.”

“मी नाहीं मागितली कांहीं त्यांनी होऊनच दिली. तूं कांहींसुद्धां मनांत आणू नकोस. ते पूर्ण सुखांत असून तू याबद्दल त्यांना अत्यंत प्रेम आहे. तेव्हां विनाकारण कांहीं तरी मनात आणून कुढी बनू नकोस.”

“ताई अगदीं खरे ना पण हें माझ्या गळ्याची शपथ.”

“तुझ्या गळ्याची शपथ अगदीं खरें आहे.”

“बरें तुझ्या रमेशचें काय ! त्याचा अभ्यास ठीक चालला आहे ना ! त्याच्या खेळण्यातील प्राविण्याबद्दल मी नुकतेंच वर्तमानपत्रात वाचलें.”

“ त्याचा अभ्यास उत्तम चालला आहे. पण त्याच्या मनानं सैन्यांत जाण्याच वेळ घेतले आहे.”

“ सैन्यांत, असली दुर्बुद्धी त्याला का सुचली ! ”

“ त्याच्या कॉलेजातील एका मैत्रिणीचे वडील सैन्यात बडे अधिकारी आहेत व त्यांच्या व त्याच्या मुलीच्या आमद्दावरून त्याचा त्या बाबतीत विचार चालला आहे. कांहीं झाले तरी परीक्षा होईपर्यंत तो आईल असे वाटत नाही.”

“ परीक्षा झाल्यावर सुद्धा त्याला जाऊं देऊं नकोस. बाकी मामीनीं सांगितल्यावर तो काय जातो आहे म्हणा ! ”

“ हो तेही खरेंच. मामीवर त्याची विलक्षण भाकि आहे.”

“ त्याला एकदा इकडे पाठीव ना ! ”

“ परीक्षा झाल्याबरोबर पाठविते ! ”

त्या दिवशी सध्यांकाळीं वसंतराव येऊन गेला पण प्रमिला तेथें हजर असल्यामुळें त्याचा कार्यभाग साधला नाही व ती तेथें आहे तोपर्यंत ही गोष्ट जमणार नाही या गोष्टीबद्दलची खूणगांड बांधून तो पुन्हां बरेच दिवसांन आला नाही पण थोडीशी कारवाई करून गुलाब व पद्माला त्याने सिनेमाच्या गादी लावले. त्या दोघांचेही अभ्यासावरील लक्ष उडालेंच होते व स्नेह चार करण्याकरितां केवळ ते भाई बनने होते. पण स्वऱ्या-भाईबद्दलचे विचार कळतांन त्यानीं त्या नांवाचें विसर्जन केलें. पद्माला आईशिवाय घरी कोणीच नसल्यामुळें व जवळ पैसा असल्यामुळे ती स्वतंत्र होती, इकडे गुलाबही बढिणीच्या जीवावर चैन करीत होता. आतां ‘भाई’ बनणं जमायचे नाही म्हणून वसंतरावाने केलेली सूचना मान्य करून ते दोघेजण सिनेमा जगात जाण्याचा विचार करूं लागले.

“रुमालाचा घोटाळा”

८

कॅप्टन् नारायणराव कोइटला गेल्यावर रमेशही तिकडे कसा गेला या बदलची हकीगत त्यानं स्वतःच पंडीत वीणाशंकरला सांगितली असल्यामुळे त्याचा पुन्हा उल्लेख करण्याची जरूरी नाही.

तिकडे जाण्यात शालिनीची ओळख दृढ होईल ही जी त्याची आशा होती ती मात्र फलद्रूप झाली नाही, कारण मध्यंतरी बरेच दिवस ती आपल्या घरी आईबरोबर हैद्राबादेकडे गेली होती. त्यानंतर रमेशलाच बरेच वेळा कॅपिंगला जावं लागल्यामुळे “काय कसे काय आहे ! ठीक चाललं आहे ना ?” इत्यादि औपचारिक प्रश्नाशिवाय व्यास्त वेळ त्यांचे बोलणेच झालं नाही. तिच्या लग्नाचा बेत एक वर्षभर लांबला आहे येवढी बातमी मात्र तिने त्याला कळविली होती व त्यातच तो समाधान मानून होता. असो.

तिसऱ्या प्रकरणात सांगितल्याप्रमाणे कॅप्टन् नारायणराव ठरलेल्या सर्व खैनिकासह कोइटला निघाले व वाटेत विशेष त्रास न होता ती सर्व मंडळी त्या गांवां सुखरूप पोहोचली.

कॅप्टन् नारायणरावांना रमेशला जेवणाला तिकडेच बोलावल्यामुळे तो आपले कपडे बदलून तिकडे निघाला.

कमांडिंग ऑफिसरला कांही जरूरीच्या कामानिमित्त भेटायला जावं लागल्यामुळे कॅप्टन् नारायणराव यावेळी घरी नव्हते. शालिनीची आईकुडां

परांत कांही तरी काम करीत बसली होती त्यामुळे शालिनीला स्वतःलाच पुढे होऊन त्याचे स्वागत करावे लागले.

“रणभई शूर शिवाई, गरीबांचे त्राते, शत्रूचा निःपात करणार शूर वीर यावे, यावे, येथील आसनावर बसावे.” रमेश दिवाणखान्यात आल्यावर शालिनीने वरीलप्रमाणे त्याचे स्वागत केले. ती पुढे म्हणाली “बाबा येथे नसल्यामुळे मलाच आपले स्वागत करावे लागत आहे तेव्हा पाहुणचारांत कांही कमतरता पडल्यास माफी आसावी.”

ती यांबली असं पाहून रमेश म्हणाला. “कां सपला का पादर-सत्कार ! विशेषणं तुम्हांला अजून चांगलीशी पाठ येत नाहीत मी शिकवू कां !”

“सध्यां नको, पुढे पाहू आधी खाली तर बसा.”

तो खाली बसल्यावर ती म्हणाली, “खरेच रमेश, बन्नूची हकीगत पुन्हा एकदां ऐकू द्या. बाबांनी आम्हांला आतां संगितली पण त्यांत किती तरी गोष्टी समजायच्या राहिल्या आहेत. तुम्हीच ती संगतवार पुन्हा एकदां सांगा.”

“या बन्नूच्या गोष्टीचा गाजावाजा फारच झालेला दिसतो. येथे आल्याबरोबर ऑफिसर्स लोकांनी, शिपायांनी मला विचारून विचारून बेजार केले आहे पण खरेच सांगू का त्यांत मी कांही मोठेमें केले आहे असें मला वाटत नाही.”

“तुम्हांला नाहीच वाटायचे ! उद्या तुम्ही जमादार, सुभेदार झालात किंवा पुढे commissioned officer झालांत तरी तुम्हांला काय त्याचे ! तुम्ही आपले निरुत्साही ते निरुत्साही; आम्हांला मात्र रहावत नाही म्हणून आम्ही आपली वेळ्यासारखी स्तुती करीत रहातो.”

“बरे मी आपला शब्द परत घेतो मग तर झाले. सर्व हकीगत ऐकायची आहे ना ! कंटाळा नाही ना येणार ?”

“आतां जास्त वेळ न गमावतां सांगाल तेवढे बरे. एखाद्याला उगीचच ओढून घरण्याची भारी वार्ड खोड असते.”

“ बरें एका तर ” रमेश हंसून म्हणाला. शालिनीच्या खोट्या बसव्याची त्याला मोठी मौज वाटली.

हळूहळू सर्व हकीगत रमेशने तिला सांगितली पण ती सांगताना पंडीत वीणाशंकरच्या मुलीचा शक्य तितका उल्लेख त्याने कमी केला. हकीगत संपल्यावर एक लाब उसासा टाकून शालिनी म्हणाली, “ अशा वीर पुरुषांचे माझ्या हातून काहीच स्वागत होत नाही याबद्दल मला अतिशय वाईट वाटते आहे. पण मी काय करू. कालच्या त्या शूर कृत्याबद्दल मी काय बक्षीस देऊ ते बोला. पण मला आश्चर्य वाटते की जिला तुम्ही सोडवलीत तिच्याकडून तुम्हांला कसे बक्षीस मिळाले नाही. ”

“ ती तुमच्या सारखीच परतंत्र, तिचा नुसता चेहरा पहाण्याला सांपडला नाही तर ती बिचारी बक्षीस काय देणार ! ”

“ अरेरे तिची तुम्हांला बरीच कीव आलेली दिसते तिला इथे बोलावून घेऊं कां ! ”

“ शालिनी माझ्या बोलण्याचा असा भलताच अर्थ करूं नका. त्या स्त्रीशी मला कांही एक कर्तव्य नाही, तुम्हीच प्रश्न विचारतात म्हणून याचे मी सगळ ते उत्तर दिले. ”

“ बरें जाऊं द्या, त्याबद्दल एवढे वाईट वाटून घ्यायला नको. मेटेल हो ती पुन्हां कधी तरी. ” शालिनीने मुद्दाम चिडवण्याकरता उत्तर केले.

“ हें पहा असलीच भाषा पुढे चालूं ठेवायची असेल तर आपले बोलणें इथेच संपवलेलें बरे. साहेब घरी येईपर्यंत मी जरा बाहेर जाऊन येते. ”

रमेश उठूं लागलेला पाहून शालिनीने त्याला खाली बसविलें व ती हंसत म्हणाली, “ आतां असले शब्द पुन्हां नाही म्हणणार मग तर झाले ! पण तिचे नांव तर सांगायला तुमची इरका नाही ना ! ”

“ वीणाशंकरच्या घरी तिचे नांव मला कळलें नाही पण साहेबांनी कालच्या हकीगतीचा जो रिपोर्ट लिहीला आहे त्यांत तिचे नांव “ पूर्णेदु ” असें आहे. ”

“ पूर्णेदु ! नांव सुरेल आहे नाही ! मला ती एकदा पाहिलीच पाहिजे.

बरे पण बक्षीस काय हवे तें मागा ना, मला देण्यासारखें मात्र असलें राहिजे. ”

“ आमच्या गावो असनाना तुम्ही मला जे बक्षीस दिले आहे ते इतकें अमोलिक आहे कीं आता आणखी कांहीं मागायची इच्छाच होत नाही. बक्षीस मी आपल्या हृदयाशी नेहमी जपून ठेवतो. त्याच्याकडून मला याच्या पूर्वीच्या मालकाज्वल किती तरी गोष्टी कळतात. ”

“ तुम्ही काव्यांत शिरूं लागलात पण मला त्यांतली कांहींच गोष्टी राहिली. माझ्या रुमालाने तुम्हाला काय काय गोष्टी कळविल्या त्या कळू द्या तरी एकदा ! ”

“ त्याने त्या अगदीं खाजगी म्हणून मला सांगितल्या आहेत त्या कथा बाहेर फोडतां येतील. ”

“ असली छक्या पज्याची बोलणी मला नाही येत. इतकी वाङ्मयाची भावळ होती तर सैन्यांत तरी कशाला आलांत ? ”

“ तेच तर तो रुमाल सागत होता. तो म्हणाला आमची मालकीण रुमाला जरी चहात असली तरी तिचे लग्न दुसऱ्याशीं ठरलें आहे, तो आंगला श्रीमंत, त्याच्या हासेप्रमाणे सैन्यांत अधिकारी आहे तेव्हां भाव्य रहा. ”

“ रमेश मला असे चिडवूं नका. एखाद्या सैन्यावरील अधिकार्याशी लग्न हवे अशी माझी इच्छा आहे हें कांहीं खोटें नाही पण तुम्हीही लवकरच अधिकारी होणार आहात असें आज बाबा म्हणत होते; पैशाची मी विशेष वी करणार नाही हें कांहीं तुम्हांला सांगायला नकोच. ”

“ शालिनी, स्पष्ट बोलतो याची क्षमा कर. नुसत्या आपलेपणापेक्षां तीं तरी जास्त भावना आपल्या दोघांत उत्पन्न झाल्या आहेत ही गोष्ट आकारण्यांत अर्थ नाही तेव्हां मला स्पष्ट उत्तर दे. मी तुम्ही आशा रूंक कां ? ”

“ रमेश, या बाबतींत मी खरेंच अजून फारसा विचार केला नाही पण मला एवढें मात्र सांगते कीं या गोष्टीला बाबांची संमति जरूर मिळावी

पाहिजे. ते सुविद्य व मनाने उदार आहेत त्यांना सर्व हकीगत कळल्यावर ते नाही म्हणणार नाहीत असे वाटते. तुम्हीं धीर सोडू नका. ”

“ पण तुम्हें लग्न ठरलें आहे ना ! ”

“ नुसती तशी बातमी आहे; प्रत्यक्ष बोलणे असे कांहींच झालेले नाही. पण तो विषय तूर्त राहू या तुम्हांला बक्षीस काय हवे ! ”

“ सध्या कांहीं नको. ” शालिनी स्पष्ट उत्तर द्यायचे टाळते आहे हें पाहून निराश होऊन रमेश म्हणाला.

“ बरे मी तुम्हाला आणखी एक सुंदर रुमाल देते तो पाहिला रुमाल हकचे या पाहू. ”

“ रमेशने आपल्या स्विशर्तील रुमाल काढून तिच्या हातात दिला तो उघडून पहातांच ती आश्चर्याने म्हणाली हे काय ! हा मी दिलेला रुमाल नाही. ”

“ म्हणजे ! ” रमेशही आश्चर्य चर्कात झाला, तो पुढे म्हणाला.

“ तुम्हा दिल्यापासून मी तो कोट बदल्यांसाठीच कधीहि बाहेर काढला नाही मग दुसरा येईल कसा ! ”

“ हा माझा नाही हे खास, तुम्हींच कुणाला तरी देऊन हा दुसरा आणला असेल आठवण करा ! ”

“ शालिनी हे बोलणे तुला शोभत नाही, ईश्वरसाक्ष सांगतो की तुझ्या शिवाय दुसऱ्या कोणत्याही स्त्रीवर मी प्रेम केले नाही मग अर्थातच रुमाल बदलण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. ”

“ हा रुमाल खरोखरच फार चांगला आहे रुमालाचा रंग तरी किती सुंदर आहे ! ही मार्मिकता पंजाबी स्त्रियांतच आढळते त्यावरील नशी काम तरी किती आकर्षक आहे. अगबाई हे पाहिलेत कां यावर एक अक्षर विणलेलें आहे. ”

रमेशने तो रुमाल हातांत घेतला. त्या रुमालावरील कलाकुसरीच्या कामाबद्दल वाद नव्हता असले सुंदर काम रमेशने आजपर्यंत कधी पाहिले नव्हते. बेलबुडीतच एक इंग्रजी अक्षर कोरले होतें ते पाहून रमेश म्हणाला

“यांत इंग्रजी प असें अक्षर गुंफले आहे थावरून रुमाल विणणाराला इंग्रजी येत असावे.”

“प अक्षराची काय बरे नांवे असावीत !”

“प्रमिला ! छे प्रमिलाताईंचा हा रुमाल खास नाही.”

“मग काय पद्मा, पार्वती, पुष्पा, असली नांवे कांहीं ओळखीची आहेत कां ! आठवण करा.”

“छे मुळीच नाहीत.”

“यांबा, त्या बन्नूच्या मुलींच नाव काय सांगितलेत.”

“पूर्णेदु ”

“बरोबर पत्ता लागला. तरी म्हाटले तिये नाव घेतल्याबरोबर रक्तका राग कां येत होता.”

“शाश्वती मी पुन्हा सांगतो की यातले मला कांहीं एक माहिती नाही. त्या स्त्रींनी माझ्याजवळ येऊन रुमाल देण्याचे धरिष्ट खाम केले नाही. त्या मुलीचे नांव तू विनाकारण यात गोवतें आहेस.”

“पंजाबांतील स्त्रीशिवाय इतकी सुंदर वीण दुसऱ्या प्रांतातील स्त्रियांना काचितच येते. त्यावरून मला खात्री आहे की हे काम पंजाबी स्त्रीचें आहे. आतां दुसऱ्या कोठल्याहि पंजाबी स्त्रीशी तुमचा संबंध आला नाही असें तुम्ही म्हणता तेव्हां त्या स्त्रीचाच हा रुमाल आहे असें म्हणण्यांत चूक आहे असें मला तरी वाटत नाही.”

“पण हा रुमाल माझ्याजवळ थावा कसा !”

“तुम्ही त्याच्या घरी फराळाला गेलात त्यावेळी, कोट काढला होताच कां !”

“हो काढला होता, हो, आता मला चांगले आठवतें की आम्ही फराळाला बसलो असतां बैठकीच्या खोलीत कोणीतरी गेले होते.”

“ध्या आतां; ती बिचारी काय बक्षीस देणार असें म्हणत होता ना. कसे पण तिनें अगदी न बोलतां काम केले.”

“हा रुमाल जवळ ठेवण्याइतका आकर्षक आहे यात शंका नाही पण

तुझ्या रुमालापेक्षा याला मी जास्त किंमत देत नाही. एक दिवस सवड काढून मी बन्नूला जातो व हा रुमाल परत करून तुझा घेऊन येतो.”

“ इतकी तसदी ध्यायचे काहीं कारण नाही. आतां मी एक दुसरा सुंदर रुमाल देते म्हणजे झाले तो मात्र नीट जपून ठेवा नाहीतर आणखी कोठें तरी शौर्य दाखवायला जाल आणि हा दुसराहि रुमाल गमावून बसाल.”

“ फाजील आहेस झालं बर मग या रुमालाचं काय करूं.”

“ तोहि तुम्हाला जपून ठेवायला हवा. त्या मुलीनें तुम्हाला तो उपकाराची फेड म्हणून म्हणा किंवा दुसऱ्या कांहीं कारणानें म्हणा दिला आहे तेव्हां तो परत करून तिचे मन दुखविण्यांत अर्थ नाही.”

“ बरें आहे तुझी आशा मला मान्य आहे, यापुढें मात्र तुझा रुमाल जीवापलीकडे जपेन.”

“ पहा बरं आता हरवलात तर मी मुर्खी बोलणारच नाही.”

“ एकदां अद्दल घडल्यावर आता काय चुकतो.”

शालिनीनें दुसरा एक रुमाल त्याला आणून दिला व त्याने तो आपल्या हृदयाशी जपून ठेवला.

“ ही पूर्णेंदु माझ्या मनाला चटक लावून बन्नूला गपचीप बसला आहे, ती चांगली कलावंत दिसते तिच्याकडे जाऊन असले विणकाम शिकेन तरी.”

“ जरूर जा व हा रुमाल दिव्याबद्दल आभार मान.”

“ आभार मानण्याचे काम तुमचें तुम्ही करा, माझें काम मी पाहीन.”

“ बरें आहे ” रमेश शालिनीला उत्तरे देत होता खरें, पण त्याच्या डोळ्यापुढें एक काह्मपनिक ‘पूर्णेंदु’ सारखी येत होती व मनाचा निग्रह केळा तरी ती त्याच्या डोळ्यापुढून हल्लेना.

नारायणरावांच्या येण्यामुळें त्यांच्या भाषणांत खंड पडला. लगेच रेजिमेंट संबंधी भाषण सुरू झालें. शालिनीलाही सैन्यासंबंधी भाषणांत भाग घेणें फार आवडें व तिची ही आवड पाहून नारायणराव नेहमीं म्हणत कीं “तुला एखाद्या सैन्यांतीलच इसम नवरा दिला पाहिजे ” आणि तिलाही पण

त्यांच्या या बोलण्याबद्दल आनंद होई. त्यावेळीं अर्थात तिच्या डोळ्यापुढें रमेश दिसूं लागे.

बगल्यात आल्याबरोबर पडिल्यानें नारायणरावांनीं सांगितलें कीं रमेशला Viceroy's commission मिळून तो जमादार होणार. आपल्या गुणांनीं तो लवकरच king's Commission मिळवील अशी माझी खात्री आहे. काय रमेश तुझें काय मत आहे ? ”

“ आपल्या गुणांनींच केवळ मनुष्य उदयाला येतो असें मला म्हणवत नाही. आपण मसतां तर कदाचित् हेई कमिशन मला मिळालें नसतें, तेव्हां मी म्हणतो कीं गुणापेक्षां योगायोगच पाहिजे.”

“ गुणानीच मनुष्य पुढें येतो असे माझे ठाम मत आहे; मात्र गुणाला योगायोगाची जोड मिळाली पाहिजे हें तुझेहि म्हणणें मला कबूल आहे.”

“ पण या रेजिमेंटमध्ये गुणाला वाव आहे कुठे ! ”

“ कां काल नाहीं कां वाव मिळाला ! ”

“ तो कसला आला आहे ! आपण होता म्हणून ती गोष्ट शक्य झाली. माझे तर अलीकडे असें मत बनत चाललें आहे कीं शिकलेल्या कोणीहि इसमानें रेजिमेंटमध्ये येण्याच्या मानगडींत पडू नये. माझ्यासारख्या Arts घेतलेल्या विद्यार्थ्याला तर हा निव्वळ कैदखाना आहे.”

“ वाहवा तूं आज नवीनच मते प्रतिपादन करूं लागलास ! ”

“ रमेश, तुम्हाला मोठा अधिकार मिळावा, एवढ्या सैन्यावर हुकमत चालवावी, रस्त्यानें जातांना हजारो सैनिकांचे सलाम घ्यावेंत असें नाहीं वाटत ! त्यांत कितीदरी मौज आहे ” शालिनी मनेच म्हणाली.

“ शालिनीताई, अगदीं खरेंच सांगायचें म्हणजे मला तसली बिलकूल आवड नाही आणि तशा तऱ्हेचा योगायोग आलाच तर त्याप्रमाणें वागणें प्राप्त आहे इतकेंच.”

“ अशा विचाराच्या माणसाच्या हातून ऑफिसरांची कामे होणार नाहीत, त्याला मनुष्य मनाचा हळुवार असतां उपयोगी नाही. मनानें क्रूर, बिनमुर्वत-खोर, बेपर्वा असें बनावें लागतें. माझे शब्द लक्षांत ठेव व Lt. ची रॅक मिळायच्या आंत या सर्व गुणांनीं संपन्न हो. यांत तुझे कल्याण आहे.”

यावर उत्तर देण्याचें रमेशच्या अगदीं ओठावर आलें होतें पण तें मोठ्या कष्टानें दाबून तो स्वस्थ बसला.

या नंतर फारसें बोलणें न होता मंडळी जेवणाला उठली.

जेवतांना रमेश आपल्या विचारांत गडून गेल्यामुळें फारशा गप्पा झाल्या नाहींत. शालिनीहि रमेशच्या मघाच्या बोलण्यानें जरा नाखूष झाली होती त्यामुळें तिच्याकडूनहि जेवतांना विशेष विनोद झाला नाहीं.

जेवण झाल्यावर नारायणरावांनीं रमेशला सांगितलें कीं येथें एक मोठी रशियन सर्कस आली आहे व ती पहायला आम्ही जाण्याचें ठरविलें आहे तरी तूंहि इकडेच ये; आपण सर्व बरोबरच जाऊं.

वरिष्ठ अधिकार्याची आज्ञा पाळणें रमेशला अर्थातच भाग होतें

रमेश आपल्या ... माला तरी त्याच्या मनांत कॅप्टन नारायण-
रावांनी सांगितलेले विचार सारखे घोळत होते. ‘मनाने क्रूर, बिनमुर्वतखोर,
बेपर्वा बनल्याशिवाय ऑफिसर होतां येत नाही. हीच त्यांची शिकवण
होती आणि असा स्वभाव बनल्याशिवाय Commission मिळणार नाही
असेच त्यांनी जवळ जवळ ध्वनित केल्यासारखे होते.

आपल्याला असें बनणें साघेल का ! यदाकदाचित साघलें तरी अशा
रीतीनें वागणें, प्रमिलाताईला, श्रीकांत किंवा उषा यांना पसंत पडेल कां !
नाहीं. कधीही नाही त्यांना असलें वर्तन मुळींच आवडणार नाही. आणि
त्यांना न आवडणारी गोष्ट मला करायची नाही. शिवाय या बाबतीत
माझीही नापसंती आहेच तेव्हां यापुढील बदल्या बंद झाल्या सारख्याच
आहेत हें त्याला उघड उघड दिसूं लागलें. मग असली नोकरी करण्यांत
तरी काय अर्थ आहे ! नाही तरी सुशिक्षित लोकांना हें क्षेत्र निरुपयोगीच
आहे असें मी म्हणालोच होतो, तेव्हां आपण शक्य तितके लवकर इथून
पाय काढावा हें बरें असें त्याच्या मनानें घेतलें, पण मग शालिनीची काय
वाट ! तिला तर रोजिमेंटमध्ये नोकरी करीत असलेला नवरा हवा ! इथे
मात्र त्याच्या विचाराची गाडी अडखळली; त्याचें मन गोंघळून गेलें, त्याच्या
मनाचा कांहींच निश्चय होईना; शेवटीं कंटाळून त्यानें या बाबतीत विचार
करण्याचें सोडून दिलें.

बरोबर १० वाजतां रशियन सर्कसचा खेळ सुरू झाला. कॅप्टन नारा-

यणरावांनीं एक बॉक्स रिशर्व केली होती त्यांत ते, त्यांची पत्नी, पलीकडे शालिनी, व तिच्या पलीकडे रमेश अशी मंडळी बसली होती. रेजिमेंटमधील लोकानाही आज सर्कस पहाण्यास परवानगी दिल्यामुळे तंबू प्रेक्षकांनीं अगदीं गच्च भरून गेला होता. जाळीच्या पडद्याच्याही आंत पुष्कळशा स्त्रियाही खेळ पहाण्यास आल्या होत्या. शालिनी जवळ असल्यामुळे दुपारचे निरुत्साही विचार त्याच्या मनांतून पार नाहीसे झाले होते. सर्कससंबंधी किंवा घोड्यासंबंधी बरीचशी माहिती तो तिला देत होता. त्याला स्वतःला असल्या कामाची आवड असल्यामुळे, सर्कसमधील कसरतीची कामे तो अगदीं एकाग्रतेने पाहू लागला. कोणतेही काम झाले की शालिनीने विचारावे “ रमेश तुम्ही हे काम करू शकाल कां ? तुमच्यांत पूर्वीची तरतरी कायम आहे कां ! ”

त्यावर रमेशने हसून उत्तर द्यावे की “ उद्या मीच हे काम करून दाखवितो म्हणून सर्कसच्या मालकाला सांगणार आहे. ”

सर्कसची कामे पुढे पुढे चांगलीच रंगू लागली. त्यामुळे ती दोघेही एकाग्रतेने तिकडे पहात राहिली.

निम्या खेळाच्या सुमाराला मुख्य रशियन कोसाक्सचे काम होणार होतें, त्याच्या आधी मालक रिंगमध्ये येऊन सर्वांना उद्देशून म्हणाला “ आतां होणारें काम जरूर पहा, असें काम तुम्हांला हिंदुस्तानांत पहावयाला सांपडणार नाही. अशा तऱ्हेचें काम करून दाखविणारास एक हजार रुपयांचें बक्षीस देण्याचें मी ज्या ज्या ठिकाणीं गेलो तेथे तेथे जाहीर केले आहे, पण अद्याप एकजणही छातीठोकपणें पुढें आला नाही. आजही पुन्हां मी तेंच बक्षीस जाहीर करतो आहे, आतांचें आमच्या लोकांचें काम पाहिल्यावर कोणीही पुढें येऊन त्यानें तसें काम करून दाखवावे व एक हजार रुपयांचे बक्षीस मिळवावे. ”

सर्व प्रेक्षकांनीं स्तब्धतेनें तें आव्हान ऐकलें. त्यावेळीं तंबूत विलक्षण गांभीर्य निर्माण झाले होतें. धंटा झाल्याबरोबर ते चिप्पाड रशियन कोसॅक्स घोड्यासह आंत आले. त्यावेळीं सर्व प्रेक्षकांनीं टाळ्यांनीं त्यांचें स्वागत केलें रमेश जवळ जवळ श्वास काढून तें काम पाहू लागला.

घोडा भरधाव पळत असतां त्याच्या पोटाखालून दुसरीकडे निघून जा

हैं काम भयंकर घाडसाचें यांत शंका नाही. पण रमेशला त्याचें इतकेसे वाटलें नाहीं, कारण त्यानें तसें काम पूर्वी कॉलेजांत असतांना केलें होतें. हें लोक उगीचच गाजावाजा करून व भपक्यांत लोकांचें पैसे उकळतात अशी त्याची दृढ समजूत झाली व त्या सर्कस मालकाच्या घमेंडखोर भाषणाचा त्याला रागही आला. आजूबाजूला दृष्टी फिरविली तेव्हां त्याच्या लक्षांत आलें कीं जवळ जवळ २००० लोकसमुदाय हीं कामें पहाण्यास आला आहे.

टाळ्यांच्या कडकडाटांत त्या घोडेस्वारांचे काम संपलें. तेव्हां मालक पुन्हां एकदां रिंगमध्ये येऊन तशा तऱ्हेचें काम करण्याबद्दल आव्हान देऊं लागला. एक क्षणभर सर्वत्र कमालीची शांतता होती. नंतर तो मालक हंसून पुन्हां म्हणाला. “काय येवढ्या समाजांत असा एकही वीर पुरुष निघत नही!”

‘रमेशला यापुढें थांबणें शक्य नव्हतें, तो एकदम उठून ओरडून म्हणाला, “मी ते काम करून दाखवितो.”

रमेश जाग्यावरून उठून असे बोलेल ही कोणालाच कल्पना नव्हती. सर्व प्रेक्षक त्याच्याकडे बघू लागले. शालिनी शेजारीच बसली होती तिनें त्याचा हात खाली ओढला व त्याला खुर्चीवर बसवून म्हणाली “रमेश तुम्ही केवढा घोटाळा करून ठेवला आहेत हा ! तुमच्या मनावर एवढा कसा गाबा नाहीं ! सर्कसची ती बाब काय आणि त्याकरतां तुम्ही आपला जीव काय म्णून धोक्यात घालतां ! कॉलेज सोडल्यापासून तुम्हांला असल्या कामाची संवय नाहीं तेव्हां नसतें साहस करूं नका. आपण सर्कसला आलो असतां तर बरें झालें असतें असें मला वाटूं लागलें आहे.”

नारायणराव त्यांच्याजवळ वाकून म्हणाले “रमेश अरे येवढें स्वतःचें मन तुला ताव्यांत ठेवतां येत नाहीं मग सर्व सैन्यांतील लोकाची मनें कशी तुझ्या आधीन रहाणार !”

“खरेच रमेश” नारायणरावांची पत्नी त्याच्याकडे पहात म्हणाली, “तुम्ही शांतपणें बसा आम्ही सर्कसवाल्याला खेळ पुढें सुरू करण्यास सांगतो.”

रमेशला या मंडळींचे बोलणें ऐकूं होतें का नाहीं कोणास ठाऊक तो मालकाकडे सारखी टक लावून पहात होता.

सर्कसचा मालक मात्र मनांत थोडा दचकला; पण त्या इसमाला त्याची

मंडळी मागें खेचत आहेत तेव्हां त्याला काम करण्याचा धीर होणार नाही अशी आशा वाटून तो थोडा पुढें झाला व रमेशला उद्देशून म्हणाला, “ मिस्टर जरा रिंगमध्ये या. ”

एकदा पुढें टाकलेलें पाऊल मागें घेणें नामुष्कीचें काम आहे असा विचार करून त्या मालकानें बोलावतांच तो पुन्हां उठून उभा राहिला. नारायणराव व शालिनीनें त्याला पुन्हां बसविण्याचा प्रयत्न केला त्यावेळीं मालक हंसून म्हणाला “ मिस्टर थट्टेची गोष्ट नाही, यांत जीव जाण्याचा प्रश्न आहे, तुमच्या प्राणाबद्दल आम्ही जबाबदार नाहीं असे आम्ही या सर्व प्रेक्षकांसमक्ष जाहीर करतो. तेव्हा विचार करून या उगीच फुकाची तोंडाची वाफ दवडूं नका. तुम्ही अद्याप बरेच कोवळे दिसता, तेव्हां असली कामें तुम्हांला योग्य नाहीत. ”

रमेशला तो अपमान सहन झाला नाही त्यानें आपला हात शालिनीच्या हातून सोडवून घेतला व रिंगमध्ये उडी टाकली. सर्व प्रेक्षकांतून टाळ्यांचा कडकडाट झाला. तो थांबवून मालक म्हणाला “ सर्व प्रेक्षक मंडळीनीं या गृहस्थांचें म्हणण्यापेक्षां या मुलाचें काम पहावे याला मी पोषाख करून आणतो. यांच्या जीवाची मात्र आमच्यावर जबाबदारी नाही, हे पुन्हां एकदां निश्चून सांगतो, चला मिस्टर आंत चला थोडा पोषाख बदला. ”

जाग्यावरून न हालतांच रमेश म्हणाला “ तुमचा घोडाच मागवा, या कामाला पोषाख बदलण्याची जरूरी नाही. ”

बोलतां बोलतां त्यानें आपल्या अंगातील कोट व शर्ट काढून खुर्चीवर ठेवले यावेळीं त्याच्या अंगांत फक्त गंजीफ्राक होता. मालकही त्याच्या घाडसाबद्दल फार आश्चर्यचकित झाला, इतकेंच नाही तर त्याला त्याबद्दल कौतुकही वाटलें. पहिल्या प्रथम घोड्याला भरघांव सोडावा असें त्याच्या मनांत आलें पण नंतर त्याचा तो बेत बदलला. रिंगमध्ये घोडा येतांच त्यानें स्वतःच हातांत चाबूक घेतला. घोड्याची रिंगमध्ये एक फेरी होतांच रमेश घोड्यावर उडी मारण्याच्या तयारीनें उभा राहिला.

प्रेक्षकांची अंतःकरणें अगदीं थरारून गेलीं होती. आतां घुडच्या क्षणाला होणार तरी काय ? याची कोणालाच कल्पना होईना. रमेशनें

घोड्याच्या पाठीशिवाय कोठेच लक्ष दिलें नाहीं व वेळ येतांच बांबत जाऊन एका क्षणांत तो घोड्यावर स्वार झाला.

घोडा चांगला उंच असल्यामुळे रिकर्बित पाय अडकवून खाली डोकें करायला बराच वाव होता. नवखा मनुष्य पहातांच घोडा बिचकू लागला. त्याबरोबर मालकानें चाबूक वाजवून त्याला स्थिर केलें. घोडा चांगला स्थिर होईपर्यंत रमेशनें त्याला २।३ फेऱ्या घालूं दिल्या. नंतर एकदम रिकर्बित पाय अडकवून त्यानें डोकें खाली केलें.

तंबूत कमाळीची शांतता पसरली. शालिनीच्या छातींत कांहीं अडकल्यासारखें वाटून ती घाबरल्यासारखी झाली व एकदम उठून उभी राहिली. तिला घोड्याकडे पहाण्याचें धैर्य होईना. दुसऱ्या क्षणाला लोकांच्या आरोऱ्यानीं व टाळ्यांच्या कडकडाटांनीं सर्व तंबू हादरून गेला. नारायणराव व शालिनी धांवतच रिंगमध्ये गेली.

रमेश कपाळाचा घाम पुशीतच घोड्यावरून खाली उतरला. नारायणरावांना पहाताच त्याने पुढे होऊन त्यांच्या पायावर डोकें ठेवलें, त्यांनीं त्याला ताबडतोब वर उचलून घेतलें. शालिनीच्या डोक्यांतून यावेळीं आनंदाश्रु बाहेर पडत होते. रमेशच्या रोजिमेटचे सर्व लोक आंत घुसून त्यांनीं त्याला आपल्या डोक्यावर घेऊन नाचण्यास आरंभ केला पण नारायणरावांनीं हुकूम करतांच ते लोक नाइलाजानें आपल्या जागीं गेले.

याचवेळीं मालक पुढें येऊन त्यानें रमेशची पाठ थोपटली व अंतःकरणपूर्वक हस्तांदोलन केलें. फार गडबड झाली आहे असें पाहून मालक रमेशला व नारायणराव व त्याच्या मंडळींना आपल्या खांजगी तंबूत घेऊन गेला व त्यानें तिकडे खेळ पुढें सुरू करण्याची आज्ञा केली. त्याबरोबर पुन्हां स्थिरस्थावर झालें.

मालकानें चटदिशी एक हार आणवून रमेशच्या गळ्यांत घातला व एक हजार रुपयाचा चेक फाडून दिला. पण रमेशनें तो घेण्याचें विनयपूर्वक नाकारलें. तो म्हणाला “मी आतां जी गोष्ट केली ती शहराचा अभिमान म्हणून केली. बक्षिसाच्या आशेनें केली नाहीं.” पण सर्कसच्या मालकानेंही आग्रह धरला. त्याचें म्हणणें पडलें कीं, आमच्या इभ्रतीकरतां तरी

आम्हाला पैसे देणे भाग आहेत. मी उघड आव्हान दिले होते व ते पुरे करणे मला प्राप्त आहे. त्या बाबतीत तुमची इच्छा असो वा नसो. ”

शेवटी हो ना करतां करतां ती रक्कम विश्रामबाग कॉलेजच्या व्यायाम शाळेला देण्याचें ठरले व त्याप्रमाणे मालकानें परत तंभृत येऊन तसें जाहीर केलें; त्यावेळीं पुन्हां एकदां टाळ्याचा प्रचंड कडकडाट झाला.

आतां जास्त वेळ खेळ पहात बसण्याइतकी मंडळींची मनें स्वस्थ नव्हती. म्हणून तेथूनच मालकाचा निरोप घेऊन ते सर्वजण बाहेर पडले. मालकानें जातांना काहीं जरूरीच्या कामाकरता भेटणार आहे म्हणून रमेशला सांगून ठेवले व त्यानेंही भेटण्याचें कबूल केलें.

ती बायका मंडळी मोटारीत बसल्यावर रमेश आंत शिरून लागला इतक्यांत त्याच्या हातांत कोणी तरी चिष्टी आणून दिली. चिष्टी कोणी दिली हें विचारण्याच्या आतच तो इसम पसार झाला. बाहेरच्या दिव्याच्या उजेडांत तो चिष्टी वाचून लागला. मजकूर सर्कसच्या हँडबिलाच्या पाठीमागल्या बाजूला लिहिला होता. तो अत्यंत घाईनें लिहिला असल्यामुळे त्याला तो लावून वाचण्यास वेळच लागला.

चिष्टीत पुढील मजकूर इंग्रजीत लिहिला होता.

“ Hearty congratulations for your heroic deed
Accept my most sincere wish for your future prosperity
Poornendu

याच पत्राच्या खाली आणखी दोन ओळी होत्या.

Be like a flower, give out always the perfume of
love and joy. P.

“ कसली चिष्टी ” शालिनीनें विचारलें.

न बोलतांच रमेशनें ती चिष्टी तिच्या हातात दिली ती वाचतांच एक क्षण तिच्या कपाळाला आठ्या पडल्याचा भास झाला, नंतर ती हसून म्हणाली “ आई ही पाहिलीत कां रमेशनें ज्या स्त्रीला बनूला सोडविलें ती स्त्री आज सर्कसला आलेली दिसते, तिनें आज चिष्टी पाठवून रमेशचें अभिनंदन केलें आहे. ”

“ खरंच कां ! रमेश तिला एकदा भेटा तरी ”

“ शालिनीनेच मनावर घेतलें तर शक्य आहे, नाही तर या गोषांच्या मान्यापुढें मला कुणाचा चेहरा सुद्धा दिसणार नाही.

“ अरे कोइटला कुठें गोषा आहे ? ”

“ तरी पण एखाद्या स्त्रीला भेटणें गुन्हा आहे. ”

“ बरें आपण उद्यां दोघेही तिचा शोध करू. ”

बाहेर कोणाशी तरी बोलत असलेले नारायणराव इतक्यांत आल्यामुळे त्यांचे बोलणें तितकेंच राहिलें.

मोटार चालू झाल्यावर संधी राधून शालिनी इळूच म्हणाली “ कमाल जाग्यावर आहे ना पहा नाही तर मला आणखी एखादा द्यावा लागेल. ”

रमेशलाही ती धास्ती पडली. त्याने चटदिशी खिशांतील कमाल काढला व तो शालिनीनेच दिलेला आहे असे पाहून त्याला हसूं आले. शालिनीही मनापासून हंसली. ती पुन्हा हंसून म्हणाली “ यावेळीं तिचा तुमच्या खिशापर्यंत हात पोहोचलेला दिसत नाही. पत्रावरून ती बरीच शिकलेली दिसते. ”

“ असें वाटतें खरें, पण उद्यां तिच्या शोधाला येणार ना ! मी अगदीं उजाडत येतो. ”

“ इतके कांहीं उतावीळ नको व्हायला ! ”

रमेशने नुसतेंच तिच्याकडे रागानें पाहिलें पण त्या रागाला उत्तर म्हणून शालिनीने नुसतें स्मित केलें.

दुसऱ्या दिवशीं ठरल्याप्रमाणे त्या दोघांनीं वीणाशंकर व त्या मुलीचा शोध केला तेव्हां कळलें कीं ती मंडळी आली होती हे खरे पण आज सकाळच्याच आगगाडीनें ते परत गेले.

यावेळींही पूर्णेंदूचा चेहरा पहाणें रमेशच्या नशिबी नव्हतें.

सातव्या प्रकरणांत घडलेल्या गोष्टीला एक वर्ष होऊन गेलें, त्या वर्षांत कितीतरी स्थित्यंतरे झालीं.

आई वारल्यामुळें रमेश सैन्यांत प्रमिलेला न कळवितांच दाखल झाला. व आतां एकदर तेथील परिस्थिती पाहून व सुशिक्षित लोकांना तो प्रांत साधारणपणे वर्ण्यच आहे असे अनुभवाला येऊन तो तेथून कसे निसटून जावें याचा विचार करीत होता. याच सुमाराला कॅप्टन नारायण-राव याचे सैन्यांतील एका अधिकाऱ्याशीं शालिनीच्या लग्नाबद्दल बोलणें चाललें आहे असे त्याला कळलें. या एकंदर परिस्थितीला कटाळून तो कोइटहून कांहीं दिवस रजेवर जाण्याचा विचार करूं लागला व त्याप्रमाणें त्यानें शालिनीमार्फत नारायणरावांच्याकडे बोलणें केलें व एक महिन्याची रजा मिळवून तो आपल्या गावीं जाण्याच्या तयारीला लागला.

जाण्याच्या आदल्या दिवशीं त्यांचे व नारायणरावाचे बराच वेळ गुप्त खलवत चाललें होतें. तें बरेंच गुप्त असल्यामुळें शालिनीनें त्याबद्दल माहिती काढण्याचा बराच प्रयत्न केला तरी रमेशने कांहीं एक दाद लागूं दिली नाहीं त्यामुळें चिड्ढून तिनें त्याच्याशीं बोलणें वर्ण्य केलें, तिचा राग आपण केव्हाही घालवूं अशी खात्री असल्यामुळें त्यावेळीं तरी तो तसाच आपल्या घरीं गेला.

इकडे किस्मतपुरांतही थोडीशीं घडामोड झाली. गुलाब व पद्माही मय-

सभेत—सिनेमा जगांत गेली होती. वसंतरावांनी त्यांची चांगल्या तऱ्हेची सोय लावून दिली होती त्यामुळे ते खुशीत होते.

आपल्या गांवी जाण्याचें आर्षी एकदां वीणाशंकरला भेटून जावे असें रमेशच्या फार मनात होतें, त्याप्रमाणें त्यानें एक पत्र पाठवून तो तिथें आहे कां नाहीं हें विचारलें होते. त्याचें त्याला तिसऱ्या दिवशींच उत्तर आलें.

पत्र वीणाशंकरचें नसून पूर्णेंदूचे होतें. त्यामुळे त्याला विशेष आनंद झाला पण पत्र वाचतांच तितकीच निराशा झाली. पत्रांत पुढीलप्रमाणें इंग्रजीत मजकूर होता.

‘पत्र मिळालें. फार आनंद झाला व तुम्ही जाणार म्हणून वाईटही वाटलें.

बाबा जरूरीच्या कामानिमित्त परगांवीं गेल्यामुळे आपण उद्या आल्यास गाठ पडणार नाहीं याबद्दल दिलगीर आहे. आपल्या गांवचा पत्ता कळवल्यास बाबांना त्या गांवीं समक्ष अगर पत्रद्वारे भेटता येईल.

पूर्णेंदु.

बनूला जाणें आतां शक्य नव्हतें. वीणाशंकरच तेथें असतां म्हणजे कांहीं बरी निमित्ताने तेथें जाऊन पूर्णेंदूची गांठ घेण्याचा प्रयत्न करता आला असता पण आजच्या पत्राने तो रस्ताच बदलला. तरी पण तिच्या सूचनेप्रमाणें त्याने एक पत्र पाठवून आपल्या गांवचा पत्ता कळविला होता.

आज दुपारच्या गाडीनें निघायचें तेव्हां सकाळींच तो कॅप्टन नारायणरावाकडे गेला. ते आज परेडला गेले असल्यामुळे मायलेकीच घरांत होत्या. रमेशने खूण करून शालिनिला बागेत बोलावले. तिचा काल वातमी न सांगण्याबद्दलचा राग होताच तरी पण ती बागेत आली व एका जाईच्या वेलाशी उभी राहून रमेशाकडे न बघतां ती त्या वेलीची फुलें तोडू लागली. पहिल्या प्रथम तिनें काहीं तरी बोलण्यास सुरुवात करावी या इच्छेनें रमेश क्षणभर थांबला पण त्याची इच्छा सफल होण्याचें चिन्ह दिसेना. शेवटीं त्या स्तब्धतेचा भंग करून तो म्हणाला “ शालिनी मी आज दुपारीं गांवीं जाणार आहे. जाऊं ना ? ”

“ गेलात किंवा राहिलात तरी तुमचे तुम्ही मालक, मला कशाला विचारता ! आणि मी कोण ! ”

“ अरे, कालचा राग अजून गेला नाही वाटते. इतका वेळ राग टिकल्याचें आज मी प्रथमच पहातो आहे. ”

“ आणि माझ्यापासून कांहीं चोरून ठेवण्याची गोष्ट मी सुद्धां कालच प्रथम पाहिली. ”

“ असे काय बरें शालिनी, कांहीं तशाच कारणाशिवाय कां मी गोष्ट गुप्त ठेवीन ! ”

“ म्हणजे माझ्यावर तुमचा विश्वास नाही असेंच ना ! ”

“ असा भलता ग्रह करून घेऊ नकोस. तुझ्या वडिलांचीच तशी मला आशा आहे. ”

“ बाबांच्या आशेप्रमाणेंच तुम्ही माझ्याशीं आजपर्यंत बोलत आलात वाटते. ”

“ शालिनी, मला असें अडवूं नकोस. खरेंच ते कारण तसें महत्वाचें व गुप्त आहे, ”

“ पण मी कुठें म्हणते आहे सांगा म्हणून ! आम्ही बोलून चालून बायका, आमच्या तोंडांत गुप्त गोष्ट कशी रहाणार ! ”

“ शालिनी, कमाल आहे तुझ्या दृष्टीपणाची. ”

“ मी आहे ही अशी आहे, स्वभाव आवडत नसला तर कुणी बोलण्याचा आग्रह कां केला आहे ! ”

“ शालिनी तुला इतकें तोंडून बोलवतें तरी कसें कुणास ठाऊक ! बरं आहे आतां काय होईल तें होवो मी सांगण्याचें ठरविलें आहे. ”

“ येवढी परिणामाची भीति वाटते तर सांगण्याचा कुणी आग्रह कां केला आहे ! ”

“ हें पहा शालिनी पूर्वींचे शब्द बोलण्यांत मी चूक केली असें कबूल करतो मग तर झालें, मी तुला सर्व कांहीं सांगतो पण एकदां इकडे बघ आणि आनंदानें निरोप दे. ”

शालिनीच्या चेहऱ्यावर हास्य दिसू लागलें. इतका वेळ ती जाईच्या फुलाकडेच बघत होती पण आतां त्याच्याकडे वळून म्हणाली,

“माझ्यापासून गोष्टी लपवून ठेवतां नाहीं कां ? पण मी म्हणते तुम्हाला इतका निष्ठुरपणा कराविला तरी कसा ! ”

“शालिनी, जाऊं दे तो वाद. हें बघ सैन्यातला कामाचा मला कंटाळा आला आहे हें तुला माहीतच आहे. ”

“हो माहीत आहे आणि माझी इच्छा सैन्यांत राहून तुम्ही नाव कमवावं ही आहे हेही तुम्हाला ठाऊक आहे. ”

“हो अगदीं अक्षरशः खरे आहे. पण मी काय करू ! येथील लोकाशीं अरेराबीनें वागणें, अधिकार गाजविणें, मला जमत नाहीं. ”

“पण संवयीनें तुम्ही तयार व्हाल. मी तुम्हाला कसें वागायचे तें शिकवीन. ”

“तुझ्यापासून शिक्षण घेण्यास तूं फार दिवस येथें रहाशील असें मला वाटत नाहीं. तितका मी नशीबवान नाहीं. ”

“अस्सं ! तुम्हाला या संशयाच्या भुतानें पछाडलेलें दिसतें. तुमच्यापुढें कनी अगदीं डोंकें आपटून घ्यायची वेळ आली आहे. ”

“शालिनी माझ्यापासून का लपवून ठेवतेस ! तुझे लग्न ठरलें नाहीं ! तुझ्या भावी नवऱ्याचें नांवसुद्धां मला माहीत आहे. ”

“तुम्हाला मी हजारदा सांगितलेना, कीं या गोष्टीबद्दल उगाच मनाला त्रास करून घेऊं नका. तुम्ही आपली बढती भराभर मिळवा म्हणजे तुमच्या माझ्यामध्ये कोणीही येणार नाहीं. ”

“शालिनी ती आशा आतां व्यर्थ आहे. ”

“कां ? ”

“तीच तर गुप्त गोष्ट आहे. ”

“म्हणजे मी नाहीं समजलें, गुप्त गोष्ट मला सांगण्यासारखी नाहीं वाटतें ? बरें नका सांगूं. ”

“एकदा तसा विचार होता पण आतां सांगतोच. ”

तो काय सांगणार आहे हें ऐकण्याकरतां शालिनी अधीर झाली होती.

आजूबाजूला कोणी नाही असे पाहून रमेश इलक्या आवाजांत म्हणाला “ शाळिनी, सैन्यांतिल नोकरी सोडून देण्याचा निश्चय करून काल मी तुझ्या वडिलाची गाठ घेतली. सैन्यांत एकदा दाखल झाल्यावर मुदत संपल्याशिवाय कोणत्याही कारणाने बाहेर पडतां येत नाही तेव्हां कशा रीतीने बाहेर पडावे या बाबतीत आम्ही विचार करित होतो. ”

“ आणि बाबांनीं तुम्हाला जायला परवानगी दिली ! ”

“ पहिल्या प्रथम माझा विचार सांगितल्यावर ते अतिशय रागावले, पण माझा एकंदर स्वभाव, विद्येची आवड व त्याचप्रमाणें एक मोठी नोकरी आलेली पाहून त्यांनीं मोठ्या नाखुषीनें माझ्या म्हणण्याला सम्मती दिली. ”

“ कसली नोकरी ! ”

“ मध्यंतरीं येथें रशियन सर्कस येऊन गेली ना ! त्या दिवशींचें काम पाहून त्याचा मालक एक दिवस माझ्याकडे आला होता व त्यांनीं मी सर्कसमध्ये यावे अशी विनंती केली. ”

“ त्याची विनंती मान्य करणें कसें शक्य नाही हें मी त्याला नीट समजावून सांगितलें “ पण हे लोक महा उलाढाली असतात व त्यांच्या ओळखीही वाटेले तेथें असतात. तो म्हणाला कीं कांहीं तरी कारण दाखवून Dischare मिळण्याबद्दलच्या अर्जावर खालच्या अधिकाऱ्याकडून recommendations आण म्हणजे पुढचें मी पहातो. ”

“ अगबाई, काय पाताळयंत्रिपणा हा. बरं पुढें. ”

“ दोन दिवस विचाराला मी खवड माणून घेतली त्यावेळीं तो म्हणाला, “ आतां फार विचार करूं नका. आमची सर्कस येथें आहे तोपर्यंतच अर्ज जाऊ द्या म्हणजे वरिष्ठ अधिकाऱ्यांना भेटायला मला ठीक पडेल. ”

“ पण सर्कशीत असा पगार तो काय मिळणार ! आणि तुम्हाला तो काम तरी काय देणार ! ”

“ त्या कोसावससारखीं कामें मला करतां येणार हें पाहून त्या लोकांना आतां चांगलाच वचक बसला आहे असं तो मालक म्हणत होता. प्रत्येक वर्षीं ते भरमसाट पगार वाढविण्याकरतां अडून बसत असत व असलीं कामें कुसरे कोणी करणार नसल्यामुळे नाइलाजांनें त्यांचा पगार त्याला

वाढवावा लागत असे. आतां मी तेथें गेल्यावर त्यांचे मागणें बंद होईल असें त्याचें म्हणणें पंडलें पैशाच्या दृष्टीनें हा मोठाच फायदा असल्यामुळें सध्यां मी असिस्टंट मॅनेजरचें काम करावें व जरूर वाटल्यास एखादे वेळेस सर्कशीत काम करावें असें ठरलें व त्याकरतां तो प्रारंभी २०० रुपये देऊन २।३ वर्षांत ४०० रुपये करणार आहे. ”

“ मग तुम्ही काय ठरवलेंत ! ”

“ सर्कसमुळें पुष्कळ देश पहायला मिळतील व त्याबरोबर पैसाही भरपूर मिळेल असें वाटून मी ती गोष्ट कबूल केली पण माझ्या बहिणीला विचारून नक्की काय तें एक महिन्यांनीं कळवीन असें त्याला सांगितलें व त्याकरतां एक महिन्यांची रजा घेतली आहे. रजा घेण्यांत दुसराही हेतू आहे. माझा अर्ज येथून न पाठवितां गावाढून पाठवावा असें कॅप्टन् ब्राह्मणो सुचविलें आहे व त्याप्रमाणें मी तेथें गेल्यावर अर्ज करणार आहे व त्याचवेळीं सर्कसच्या मालकालाही अर्ज केल्याबद्दल कळविणार आहे म्हणजे तो इतर गांवीं असला तरी मुद्दाम कोवटला येऊन वरिष्ठ अधिकाऱ्याला भेटेल. पण या सर्व गोष्टी वरिष्ठ अधिकाऱ्याच्या लहरीवर अवलंबून आहेत. ”

“ इतक्या सर्व गोष्टी करून मला आतां शेवटीं सांगावयाला येतां कां ! हेच कां तुमची माझ्याबद्दलची आत्मा ! ”

“ त्या सर्कसच्या दिवसानंतर तूं मला भेटलीच नाहीस. एक दोनदा मी प्रयत्न केला पण तूं एकटी अशी कधीच सांपडली नाहीस त्याला मी तरी काय करूं. ज्यास्त वेळ थांबायला वेळ नसल्यामुळें मला तुझ्या विचारा-शिवाय सर्व गोष्टी कराव्या लागल्या. ”

“ पण त्याचें प्रायश्चित्त आपल्या दोषांना चांगलें मिळेल हें लक्षांत ठेवा. मला थोडी तरी आधी कल्पना द्यायची होतीत ! ”

“ कसलें प्रायश्चित्त ! ”

“ आपल्या दोषांच्या लक्षांत तुम्ही केवढें विघ्न उपस्थित केलें आहे याची तुम्हाला कल्पना तरी आहे का ! तुम्ही नोकरीवर असतां व दुदैवानें तुम्हांला आणखी बढती मिळाली नसती तरी मला हट्ट करायला जागा

होती. आतां मी कोणत्या तोंडानें तुमच्याशीच मला लग्न करायचें आहे म्हणून सांगूं ! ”

“ खऱ्या प्रेमाला या सर्व गोष्टी शक्य आहेत. ”

“ कादंबरीत लिहायला या गोष्टी सोप्या आहेत पण प्रत्यक्ष कृतीचा प्रसंग आला म्हणजे त्यात किती अडचणी असतात याची असल्या कादंबरी लेखकांना कल्पना नसते. ”

“ तूं हट्ट घेतल्यावर, बाबासाहेब खास नाही म्हणणार नाहीत ! ”

“ त्याचा काय नेम. पाहिली गोष्ट आपलें एकमेकावर इतकें प्रेम आहे हें त्यांना माहीत नाही. दुसरी गोष्ट म्हणजे त्यांना लष्करी खात्याची फार आवड, त्यामुळें नवरा मुलगा लष्करी खात्यांतलाच असला पाहिजे ही त्यांची पाहिल्यापासूनची अट. तिसरी गोष्ट म्हणजे त्यांचा विलक्षण रागीट व करारी स्वभाव. या सर्व अडचणींतून मार्ग कसा काढायचा हें तुम्हीच सांगा ! ”

“ माझ्या बरोबर येण्याची तुम्ही तयारी आहे कां ? ”

“ तुमच्या बरोबर जगांत कुठेंही येण्याला माझी तयारी आहे पण पाऊल टाकताना आपल्याला विचार करायचा हवा. बाबा रागांत असले म्हणजे त्यांना भान रहात नाही. एखादे वेळ आत्महत्या करायला सुद्धां चुकायचें नाहींत, तुम्ही नागपुराकडील एक उदाहरण वर्तमानपत्रांत वाचलें असेलच ! बापाच्या इच्छेविरुद्ध मुलीने हट्टाने लग्न केल्यामुळें आईबाप दोघांनाही आत्महत्या केली. यात मुलीनें स्वार्थाशिवाय काय पाहिलें. तिला त्या लग्नाच्या बाबतींत तिच्या वडिलांची सुद्धां परवानगी मिळविता आली असती पण आमच्या लग्नांत वडिलांनीं हात बालण्याचें कारण काय या उद्दाम वृत्तीतच तिच्यावर मातृ-पितृहत्याचें पातक बसलें.

“ मग तुम्हें म्हणणें तरी काय ? ”

“ तुम्ही नोकरी न सोडतां इथें रहा म्हणजे कोणाची आडकाठी न येतां सर्व गोष्टी सुरळीत होतील. ”

“ शालिनी, तें आतां शक्य दिसत नाहीं; तरी पण मला विचार करायला अवधी दे, मी आज दुपारच्या गाडीनें घरी जातो, प्रमिलाताईच्या सभ्मतीनें काय तें नक्की ठरवून मगच अर्ज करतो, नाहीं तर नोकरीवर हजर होतो. ”

“ फारसा विचार न करता इजरच व्हा. ”

“ पण आतां एक महिन्याचा अवकाश आहेच. जाऊ मी आता ? ”

“ जा, पण मी सांगितलेले लक्षांत ठेवा. ”

“ ठेवतो. पण कल्पना कर कीं तार्ईनेही नोकरी सोडण्याला सभ्यता दिली तर काय करायचें ? ”

“ ती कल्पनाच मला असह्य होते, तुम्ही आला नाही तर मी कोणाकडे पाहूं ! माझा रुसवा कोण काढील ! रमेश इतके निष्ठुर होऊं नका, तुम्ही आला नाहीत तर बाबाचे मन वळवणे मला फार कठीण जाईल. आणि त्यांनीं नाही ऐकले तर...तर माझें काय होईल याची कल्पनाच होत नाही. रमेश, कसेही करून तुम्ही याच. ”

“ मी प्रयत्न करून पहातो. या बाबतीत कॅप्टन साहेबाना मी बोलूनही टाकलें आहे. असो तिथे गेल्यावर काय तें नक्की ठरवीन. मी परत येईपर्यंत मला विसरूं मात्र नकोस. ”

“ विसरण्याची भाषा माझ्यापेक्षां तुम्हालाच ती जास्त लागू आहे; तुम्हीच तेथे जाऊन कुणाशी तरी पटकन लग्न करून टाकूं नका म्हणजे शालं. ”

“ जणूं काहीं लग्न म्हणजे पोरखेळ आहे असच ना. ”

“ पुरुषाच्या बाबतीत असंच तर काय ! ”

“ जाऊं दे हा वाद; माझें मन आज स्वस्थ नाही नाही तर मी याला चांगले उत्तर दिले असते. जाऊं आतां मी ? आता परवानगी आहे ना ! ”

“ जा व फिरून लवकर परत या. मी सारखी वाट पहात आहे. ”

“ तुझ्या या प्रेमळ वर्तनानें माझे मन गोंधळून गेलें आहे. या उगवत्या सूर्याला साक्षी ठेवून सांगतो कीं मी तुला विसरणे कधीही शक्य नाही. ”

“ मोठी पण परमेश्वरालाच साक्षी ठेवून सांगते कीं तुम्ही कोठेही कशा स्थितीत असा दुर्दैवाने तुमचे माझें लग्न होवो अगर न होवो या शालिनीच्या हृदयांत तुमचीच मूर्ती नेहमी वास करील यापेक्षां जास्त काय सांगूं. ”

शालिनीचा कंठ दाटून आला. डोळे पाण्यानें भरले. रमेशचीही तीच

अवस्था झाली. यावेळी त्यानें शालिनीचे हात आपल्या हातांत घेतले होते ते जड अंतःकरणानें सोडून देऊन तो तेथून परतला.

शालिनीच्या आईला भेटण्याच्या मनःस्थितीत तो नसल्यामुळे तो तसाच आपल्या बराकीकडे वळला.

“शेरखानाचा नवा अवतार”

११

ती रात्र अमावास्याची असल्यामुळे सर्वत्र अंधकार पसरला होता. नागपूर मेल अशा अपरात्री XXX पूर शहराच्या स्टेशनवर येत असल्यामुळे तेथे उतरणाऱ्या उतारुंची फारच गैरसोय होत असे, त्यामुळे त्या गांवाला उतरणारे पॅसेंजर मेलने न येतां मागच्या Express ने येत, पण तितकें जरूरीचेंच काम निघालें म्हणून आजच्या असल्या काळोख्या रात्री दोन उतारू त्या स्टेशनावर उतरले.

असमंतात जरी मिट्ट काळोख होता तरी स्टेशनावर विजेच्या लखलखाटामुळे शुभ्र चांदण्यासारखा प्रकाश पडला होता. इमालाबरोबर सामान देऊन ते दोघे उतारू हळुहळू निघाले. त्यांत एक स्त्री होती ती म्हणाली, “या गाडिनें येण्याचें उगीच काढलेंत, बाहेर कोण काळोख आहे. निदान प्रमिलाताईला आधी कळवायचे तरी होतेंत म्हणजे ती स्टेशनावर तरी आली असती !”

“मला दिवसा प्रवास करायला वेळ कुठें आहे ! एक वेळ प्रमिलेला तारेनें कळवावें असे माझ्या मनांत होतें पण त्यामुळे तिला मात्र उगीचच स्टेशनावर अशा अपरात्री यावें लागलें असतें. शिवाय शोपमोड झाली असती ती निराळीच. आतां आपण घरीं जातो तों एक बाजायला येईल त्यावेळेपर्यंत तिची पहिली शोप तरी पुरी झाली असेल तेव्हां आतां उठविलें तरी तिची फारशी शोपमोड होणार नाहीं !”

“खरेंच तुम्ही पूर्वी रात्रीच्या रात्री अशा अचारांत जाणून काढल्या आहेत

नाहीं ! तुमचा तो वेष, ती डोळ्यावरची पट्टी वगैरे गोष्टीची आठवण झाली की अंगावर शहारे येतात. काय तुमचें ते पूर्वीचें आयुष्य !

“ पण त्या घाडशी वृत्तीमुळे मला उघेसारखी मुलगी मिळाली ना, नाहीं तर मला शेरखान म्हणूनच रहावे लागलें असते.”

“ तसें नव्हे उषा नसती तर शेरखानाना प्रमिलाच मिळाली असती खरें ना हें ? मी मधेंच येऊन तुमचा धोटाळा मात्र केला.”

वरील भाषणावरून ते दोन उतारू म्हणजे श्रीकांत व उषा आहेत हें वाचकांच्या लक्षांत आलेंच असेल. यावेळीं ते प्लॅटफॉर्मच्याबाहेर आल्यामुळे त्यांचें बोलणें तितकेंच राहिलें.

एका व्हिक्टोरियांत सामान टाकून व हमालाला रजा देऊन ते प्रमिलेच्या घराकडे निघाले. उघेनें शेरखानाचे नांव काढल्यामुळे श्रीकांताला त्याच्या पूर्व चरित्राची आठवण झाली यावेळीं एकदम कांहीं कल्पना येऊन तो म्हणाला “ उषा, माझ्या मनात एक अद्भुत गोष्ट आली आहे. तूं मघाशी शेरखानाचें नांव काढल्यापासून माझ्या मनानें घेतलें आहे कीं आज प्रमिलेच्या घरांत शेरखानाच्या वेषानें प्रवेश करावा.”

“ कांहीं नको, उगीच ती घाबरून जाईल; पूर्वीचा तितका तो धीटपणा आतां उरला नाहीं आणि शिवाय तुमच्याजवळ यावेळीं शेरखानाचा वेष घेण्याइतक्या सामानाची तयारीहि नाहीं.”

“ मी नुसती डोळ्याला पट्टी बांधतो म्हणजे झालें; शिवाय घरांत मुख्य दारानें न शिरतां खिडकींतून उडी टाकण्याचा माझा विचार आहे.”

“ तुम्ही सध्यां किस्मतपुरांत नाहीं हें विसरता, तेथें शिपायी लोकांचें इतकें लक्ष नव्हतें इथें एक करतां दुसरीच कांहींतरी भानगड उपस्थित व्हायची.”

“ तूं अगदींच भित्री बोवा, तुझा भिन्ना स्वभाव केव्हां नाहींसा होणार आहे कुणास ठाऊक.”

“ सिनेमांत काम करायला लागल्यावर.”

“ वा, सिनेमांत काम करायची तूं बरीच तयारी केलेली दिसते.”

“ तुमच्या इच्छेकरतां मी काय करणार नाहीं.”

“ उषे माझ्याकरतां तूं काय करायचें ठेवलें आहेस.”

“ जाऊं द्या तो विषय हें पहा तार्हेंचें घर जवळ आलें.”

“ उषा खरेंच, मी होऊं कां शेरखान ? ”

“ नको गडे, उगीच कां तिला भेवडवितां ! ती यावेळीं चांगली गाढ शोपेंत असेल तेव्हां विनाकारण तिला घाबरवून उठविण्यांत काय मौज आहे ! यांत तुम्हांला काय आनंद वाटतो.”

“ काय आनंद वाटतो ! उषे तूं शेरखानाच्या स्वरूपांत प्रमिलेपुढें उभे राहिल्याशिवाय ती गंमत तुला नाहीं कळणार, अरे पण हें काय ! यावेळीं तिच्या माडीवर दिवा कसा ! ”

“ खरेंच कीं; आतां तरी तुमचा शेरखानाचा वेष उपयोगी पडणार नाहींना. पण इतक्या उशीरा दिवा कां ! ”

यावेळीं व्हिक्टोरिया तिच्या बंगलीपर्यंत आली होती. गडीमाणसांना वगैरे कोणाळा हाक न मारतांच दोघांनी आंत जाण्याचे ठरविलें व त्या-प्रमाणें गाडीवाल्याचे पैसे चुकते करून ते दोघे सामान घेऊन आंत आले.

खोल्या शेरखानाच्या ऐनर्जी यावेळीं खरोखरच एक शेरखान प्रमिलेच्या बंगल्यांत शिरला होता. खिडकी उघडी पाहून त्यानें तीतून आंत प्रवेश केला. पण त्याच्या आवाजामुळें जागी होऊन प्रमिलेनें चटकन बटन दाबलें; त्यामुळें सर्व दिवाणखान्यांत प्रकाश पडून प्रमिलेला एक दाढीवाला मुसलमान हातांत बंदुक घेऊन उभा असलेला दिसला. एकच क्षण ती गोंधळून गेली. हे पूर्वीचें शेरखान तर नाहींत अशी तिला क्षणमात्र शंका आली पण आतां शेरखान तिला न ओळखणें शक्य नव्हतें, हा दुसराच कोणा तरी आहे अशी तिची खात्री झाली. ती दरडावून त्याला म्हणाली, ‘तू कोण आहेस तुला काय पाहिजे.’

तो इसम उर्दुत तिला म्हणाला, “ मी पैसे न्यायला आलो आहे चळ झटपट, पैसा लाव नाहीं तर या बंदुकीनें तुझा कपाळमोक्ष करीन, चलो जलदी करो, खाली कुणीतरी गाडीतून उतरत आहे असें वाटतें.”

व्हिक्टोरियाची चाडूल प्रमिलेलाही लागली होती. पूर्वी संकटाच्या वेळीं शेरखान जसें घांवून आले तसें यावेळींही येतील कां, ही कल्पना तिच्या

मनांत आल्याशिवाय राहिली नाही. पण ती गोष्ट तिला शक्य न वाटल्या-मुळे आपल्या सुटकेचा ती उपाय शोधू लागली. एकदम तिच्या मनांत एक विचार आला. आपल्या पलंगाखालील किल्ल्याचा जुडगा काढून व तो त्या मुसलमानांपुढे फेकून ती अस्सल उर्दूत म्हणाली. 'या शेजारच्या खोलीत तिजोरी आहे ती उघडून पैसा घेऊन जा.'

त्या दरवडेखोराने मुकाट्याने त्या किल्ल्या उचलल्या पण तिने पळून जाऊ नये किंवा ओरडू नये म्हणून त्याने तिला पिस्तूलाच्या जोरावर त्या खोलीत नेली. व तिच्यापुढे किल्ल्या टाकून तो म्हणाला 'तूच तिजोरी उघड'

प्रमिलेने किल्ल्या हातांत घेतल्या व कोणती किल्ली आहे हे पहाण्याच्या मिषाने ती खोलीच्या उंबऱ्यापर्यंत उजेडाकरिता आली. तो मुसलमान यावेळी थोडासा बेसावध आहे असे पाहून क्षणाचाही विलंब न लावता तिने बाहेर येऊन दार बंद करून घेतले. त्या खोलीला बाहेर पडण्याला या दाराशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता.

त्या चोराने दार उघडण्याची खूप खटपट करून पाहिली पण प्रमिलेने कुलूप लावून दाराचा पक्का बंदोबस्त केल्यामुळे त्याचा नाइलाज झाला. आता तो आपल्या ताब्यांत पुरा सांपडला आहे असे पाहून खाली कोण आले आहे हे पहाण्याकरता ती खिडकीपाशी आली.

श्रीकांत व उषा यावेळी वर काय गडबड चालली आहे ! आपण वर कसे जावे याचा विचार करीत खिडकीखाली उभे होते. प्रमिलेला खिडकीत पहातांच उषा ओरडून म्हणाली. " ताई, आम्ही आलो आहोत दार उघड."

" कोण उषा, आणि श्रीकांत, वाहवा किती वेळेवर आलात मी आले आं दार उघडते."

घांवतच ती खाली गेली.

त्या दोघांना वर घेऊन आल्यावर प्रमिला म्हणाली. " तुम्ही अगदी कमाल केलीत. इकडे येण्याच्या आधी मला सूचना तरी करायची होतीत ! येवढे कसले जरूरीचे काम निघाले !"

" अग मी पळिल्यापासून तार करा म्हणून म्हणत होते पण यांच्या

आज कुठले डोक्यांत वेढ आले कीं आपण आज शेरखान बनून खिडकींतून आंत जाऊन तुला भिवयायचं !”

“मग फारच मौज झाली असती अशा रीतीनें आला असतां तर खरोखरीच्या शेरखानाची आज गांठ पडली असती.”

“म्हणजे” उपेनें घाबरून विचारलें.

प्रमिलेनें थोडक्यांत सर्व हकीगत सांगितली व नंतर ती म्हणाली कीं, ‘प्रत्येक संकटाच्या वेळीं शेरखान माझ्या मदतीला आले होते पण आतां काय शेरखानाना त्यांची दिलिया मिळाली आहे तेव्हां ते कसचे मदतीला येतात म्हणून मलाच धाडस करून खऱ्या शेरखानाला असा खोलींत कोंडून ठेवावा लागला.’”

“इतकें झालें तरी शेरखान तुला विसरला नाही. हें तुला कबूल करावें लागेल, कारण थोड्या उशीरा का होईना पण तो हजर झाला आहे. तुला खिडकींत यायला थोडा उशीर झाला असतां कीं मी खिडकीवाटे आंत येणारच होतो.”

“बरें पण त्या चोराला बाहेर काढा कीं ” उपेने त्या खोलीकडे पहात उत्तर केलें.

“त्याच्या हातांत पिस्तूल आहे. एकदम धुडें जाऊं नका.”

“आतां तो काय करतो आहे म्हणा, चला मी त्याला बाहेर काढतो” भीकांत त्या खोलीच्या दारापाशीं गेला व म्हणाला, ‘हजरत वरच्या जाळींतून तें पिस्तूल बाहेर टाका पाहूं नाहीतर भुके मरावें लागेल.’”

“मला जिवंत सोडणार असला तर पिस्तूल बाहेर टाकतो ” तो चोर गयावया करून म्हणाला “मी आतां पुन्हां असें करणार नाही.”

“आधीं पिस्तूल बाहेर टाक. तुला खरोखरच पश्चात्ताप झाला आहे अशी खात्री झाल्यावर तुला सोडून देऊं.”

त्या चोरानें ते पिस्तूल बाहेर टाकले. ते हातांत घेतल्यावर तें वाय-बाराचे आहे हें भीकांताच्या चटकन् लक्षांत आले तेव्हां तो हंसून म्हणाला, “चोर मनाचा तितका कठोर दिसत नाही. बिचाऱ्यानें फुसक्या बाराचें पिस्तूल आणून त्या जोरावर पैसे उपटण्याचा प्रयत्न केला होता.”

“ बघू पिस्तुल,” उषा ते पिस्तुल हातांत घेत म्हणाली, “ हें पाहिलंस कां तार्ई, किती लबाड लोक असतात.”

“ प्रमिलेसारख्यांनीं या फुसक्या पिस्तुलाला घाबरावें ही मोठ्या नामुष्कीची गोष्ट आहे.”

“ उगीच बाता नकोत तुम्हीही फसला असतां रात्रीच्या वेळीं नीट दिसतें वाटतें ? ”

“ जोपर्यंत मी प्रत्यक्ष फसलो नाही. तोपर्यंत मी असा फसणार नाही असं म्हणायला काय हरकत आहे. बाकी असें फसणें वाईटच.”

“ आली कां पुन्हां भांडायची बाजू ! आता हा वाद बंद करून त्या चोराला बाहेर काढा बघू.” उषा त्या दोघांचा वाद थांबविण्याच्या उद्देशानें म्हणाली.

“ बरें आहे. राणी सरकारची आशा मानलीच पाहिजे.”

श्रीकांत खोलीचे कुलूप काढीत असतां प्रमिला म्हणाली, “ एकदम पुढें होऊं नका त्याच्याजवळ दुसरे एखादे हत्यार असण्याचा संभव आहे.”

“मी बरीच वर्षे चोराचा घंदा केला आहे.” श्रीकांतानें मुद्दाम प्रमिलेला चिडविण्याकरितां म्हटलें.

प्रमिला कांहीं बोलणार होती इतक्यांत उघेन तिला तोंडावर हात ठेवला व म्हणाली, “ माझी शपथ आहे बोलू नकोस.” उषा आहे तोंपर्यंत भांडणाला चांगला रंग येणार नाही हे श्रीकांतानें जाणून तो ज्यास्त कांहीं न बोलतां दार उघडण्याच्या मार्गाला लागला. आतील इसमाला त्यानें बजाऊन सांगितले कीं, “ बाहेर पडायच्या आधीं दोन्ही हात जोडून व ते पुढें दाखवून नंतर बाहेर ये.”

चार बिचारा घाबरून गेलेला दिसत होता. श्रीकांतानें सांगितल्याप्रमाणे हात पुढें करून व मान खाली घालून तो बाहेर आला. त्यानें भान खाली घातलेली पाहून उघेला कींवा आली, ती म्हणाली, “ द्या सोडून त्या बिचाऱ्याला. ”

“ जरा थांबा,” श्रीकांत म्हणाला. नंतर त्या चोरापुढें येऊन तो म्हणाला “ हजरत कुठले रहाणारे ”

“ पंजाब ” खालच्या मानेने त्याने उत्तर दिले.

“ गांवांचे नांव ! ”

“ कोइट ”

“ घंदा काय करता ? ”

“ सरकारी नोकरी ”

“ कोणत्या खात्यांत ? ”

“ लष्करांत शिपायी. ”

“ इकडे कुठे आला होता ! ”

“ बहिणीला भेटायला. ”

“ मग चोरीची दुर्बुद्धी कां झाली ? ”

“ उगीच ”

“ बरं तुझं नांव काय ! ”

“ रमेश ”

“ काय ! ” तिघेही एकदम ओरडले. रमेशही यावेळी मान वर करून खो, खो, इसत सुटला. त्याने आपल्या दाढीमिशा काढून टाकल्या होत्या.

“ रमेश कमाल आहे हो तुम्ही, येवढे कोठे शिकलास ? ”

“ श्रीकांतांना विचार. त्यांना मोठा अभिमान आहे की मी आवाज बदलून व मोठी धाडसाची कामे करतो तेव्हां म्हटले आपणही प्रयत्न करून पहावा, आवाज बदलण्याचे काम बेमालूम झाले. आतां तुझ्यासारखी एखादी स्त्री असती तर चोरीचेही साहस करून दाखविले असते पण तार्ई-पुढे मला हार खावी लागली. पण तार्ई खरं सांगं हं अगदी घाबरली होतीस कां नाही. ”

“ चळ वाजटपणा करूं नरोस आधी न सांगतां सवरतां इकडे आलास कां तें सांग. बाकी एका माणसाला चांगलाच प्रतिस्पर्धी उत्पन्न झाला आहे म्हणायचा, आतां या बाजतीत फारशी वटवट चालणार नाही. ”

“ बहिणीचे गुण भावांत असणारच, पूर्वी बहिणीने दरवडे घातले आतां भाऊ घालतो आहे. ”

“मी पूर्वी दरवडे घातले. उगास कांहीं तरी बोलूं नका. जिमेला हाड असले म्हणजे वाटेक तें कांहीं बोलायचें नसतें.”

“तूं नाहीं दरवडा घातलास ! दरवड्यांत पैशाचीच चोरी कशाला हवी माणसाची, मनाची सुद्धा होऊं शकते.”

“अगदीं कमाल आहे हो तुमच्यापुढें ! कुठलें भाषण कुठें नेताहेत पहा. रमेश तूं यांच्या नादीं लागूं नकोस; तूं आपली हकीगत सांग. शहाण्यानें यांच्या तोंडाला लागूं नये.”

“श्रीकांताच्या नादीं लागायला मी कांहीं बायको नाहीं.” रमेश खिचटपणें म्हणाला.

“रमेश, तूंही यांना मिळालास होय.” उषा मध्येच म्हणाली. “आतां दुसरा वाद न काढतां तूं आपली हकीगत सांग पाहूं.”

“त्याचें असें झालें.” रमेश आपली हकीगत सांगूं लागला. ती वाचकांना माहीत असल्यामुळें ती पुन्हां सांगण्याची जरूरी नाहीं. शेवटीं तो म्हणाला, “तेथील सर्व मंडळीचा निरोप घेतल्यावर दुपारी गाडी गांठली. आगगाडींत नानातन्हेचे विचार आले. पुढील आयुष्याची रूपरेषा आखली पण ती इतकी अंधुक होती कीं आमचें तारूं कुठें छुकणार आहे याचा माझा मलाच पत्ता लागेना. शेवटीं ताई जसें सांगेल तसे वागायचें ठरवून त्या बाबतींत विचार करायचें सोडून दिलें. येथें मी संध्याकाळीं उतरलो त्यावेळीं माझ्या मनांत एकदम विचार आला कीं ताईला अचानक भेट द्यावी. शेवटीं विचार करतां एकदम नुसते न भेटतां चोराच्या रूपांत भेटायचें मी ठरविलें व त्याप्रमाणें बाजारांत जाऊन दाढी मिशा व एक खोटे पिस्तुल विकत घेतलें. त्या पुढचा आमचा शर्विलकाचा पार्ट कसा काय सांगला हें तुम्हांला माहीतच आहे.”

“मग तूं आतां काय करायचें ठरवलें आहेस !” उषेनें प्रश्न केला.

“आज अनायासें तुम्हीहि आला आहांत तेव्हां सर्वांचे विचारें काय ठरेल तें करायचें मी ठरविलें आहे.”

“बरं आतां अपरात्र झाली आहे उद्यां याबद्दल विचार करूं.”

तुसऱ्या दिवशीं सर्वांनाच उठायला फार उशीर झाला. प्रमिलेनें शाळे कडून रजा मागविल्यामुळे तिला शाळेंत जाण्याची वाई नव्हती त्यामुळें सकाळच्या चहालाच नऊ वाजले.

माडीवरच्या मघल्या हॉलमध्ये एका टेबलाभोंवतीं सर्व मंडळी जमली होती. एका बशींत बिस्किटें, चहादाणी, दूध, साखर, कपचशा ब्राक्षणानें टेबलाच्या मध्यभागीं आणून ठेवले होते.

चहाचा कप भरीत असतांच प्रमिला म्हणाली. “ मग काय रमेश, सर्कशीत जाण्याचा तुझा विचार कायम ठरला कां ? ”

“ जवळ जवळ नक्की ठरविला आहे पण एक विचार मनांत येऊन मन थोडेसें अस्वस्थ झालें आहे. ”

“ कसला विचार ! ज्याअर्थीं मन अस्वस्थ होतें आहे त्याअर्थीं तो विचार बराच महत्त्वाचा असला पाहिजे. ”

“ माझ्या दृष्टीनें तो बराच महत्त्वाचा आहे. ”

“ कोणता तो ऐकूं दे तर खरें. ”

“ रेजिमेंट सोडल्याबरोबर मला शालिनीची आशा सोडावी लागेल. मी सर्कशीत गेल्यावर तिचे वडील आमच्या लग्नाला कधींही संमति देणार नाहीत. ”

“ मोठाच पेचप्रसंग आहे. राजकारणांतील पेचप्रसंगाप्रमाणेंच हाही मोठ्या घोटाल्याचा दिसतो आहे; पण तिचें तुझ्यावर खरेंखुरें प्रेम आहे कां ! ”

“ प्रेम आहे यांत शंकाच नाही पण ती फार अधिकारलोलुप आहे. प्रेमापेक्षा ती अधिकाराला ज्यास्त मानते असं माझ्या अनुभवाला आहे आणि माझ्या असेही ऐकण्यांत आले आहे की कॅप्टन नारायणराव लष्करमधील एका वराच्या शोधांत आहेत तो वर अधिकाराने तसाच पैशानेही श्रीमंत आहे आणि आतां मला वाटू लागले आहे की नारायणरावांनी मला जी नोकरी सोडण्याबाबत मदत करण्याचे कबूल केले त्याला हेही बलवत्तर कारण असेल. माझ्यावर शालिनीचे प्रेम आहे हे त्यांना कळून चुकले होते तेव्हा अनायासे माझी अडचण दूर झाल्यास त्यांना हवीच असेल. ”

“ तुम्ही कल्पना अगदी बरोबर दिसते. ” श्रीकांत म्हणाला “ कॅप्टन नारायणरावांची मोठी इस्टेट हैद्राबादकडे आहे हे मला माहीत आहे तेव्हा तो तुझ्यासारख्या फर्टिंगाला आपली मुलगी देईल असे वाटत नाही. त्यांतून त्याच्या मुलीनेच जोर घरला तर कुणास ठाऊक, तुला कसे वाटते. ”

“ मी बापाच्या विरुद्ध जाणार नाही असे तिने स्पष्टच सांगितले आहे पण मी परत गेल्यास सर्व ठीकठाक होईल असे तिचे म्हणणे आहे. ”

“ मला त्यांत तितके तथ्य दिसत नाही. पुन्हा सैन्यांत अडकून पडून मुलगी मात्र मिळणार नाही ती नाहीच. मला वाटते तू एक वर्षापुरताच सर्कसमध्ये बाँड द्यावा. तेवढ्या वेळांत नारायणरावांची मुलगी इटाने लग्न करण्याचे थांबलीच तर तू पुन्हा सैन्यांत जा. नारायणरावही पूर्वीची ऑर्डर रद्द करून तुला परत घेण्याचा खास प्रयत्न करतील. या सर्व गोष्टी त्या मुलीवर अवलंबून आहेत, प्रमिला तुझे काय म्हणणे आहे ? ”

“ मलाही हाच विचार पसंत पडतो. रमेश आमच्या दृष्टीने हीच गोष्ट बरी वाटते. ”

“ मीही तुमच्या बाहेर नाही. ”

इतक्यांत पोष्टमन्ने एक पत्र आणून दिल्यामुळे त्यांचे बोलणे तितक्या वरच राहिले. घरी आल्याबरोबर रमेशच्या नांवाने पत्र आलेले पाहून सर्वांना फार आश्चर्य वाटले.

“ रमेश, शालिनीचें तुझ्या मागोमाग पत्र आलेले दिसते. ” उषा हंसत म्हणाली.

पाकीटावरचें अक्षर ओळखीचे नसल्यामुळे रमेशही बुचकळ्यात पडला. पत्रावरचा छाप नीट दिसत नसल्यामुळे फोडल्याशिवाय तें कोणाचे आहे हें कळण्यास मार्ग नव्हता.

पत्र वाणाशंकरचें होतें त्यांत त्यानें तो तेथें नसल्यामुळे रमेशला येता आलें नाहीं याबद्दल दिलगिरी प्रदर्शित केली होती. आतां सर्व कुटुंबिया-सह स्वतःच त्याच्या गांभी येण्याचें त्याने कबूल केले होते. पत्राचें शेवटों ताजा कलम घालून त्याने कळविलें होते कीं कॅप्टन नारायणराव येथे आले होते व त्यांची मी गाठ घेतली होती वगैरे.

या पत्रापेक्षा त्या पत्रात दुसरी एक बारकीशीं चिठ्ठी मिळाली ती त्याला फार महत्त्वाची वाटली. चिठ्ठीत पुढील मजकूर होता.

बाबांच्या न कळत ही चिठ्ठी मी घातली आहे. बाब महत्त्वाची असल्या-मुळे हे घाडस केलें आहे तरी क्षमा भसावी. बाबांनीं कॅप्टन नारायणराव येथे आले होते एवढें व लिहिले होते पण ते येथे येण्याचा उद्देश त्यांनीं कळविला नाहीं. बाबांच्या सांगण्यांत आलें कीं, सध्यां बघ्नूला असलेल्या एका रेजिमेंटमधील एका तरुण ऑफिसरला ते भेटायला आले होते. बाबा पुढे इतकेही म्हणाले कीं, त्या ऑफिसरने त्यांची लग्नाची मागणी कबूल केली असून पक्का विचार ते कोव्हाटला जाऊन करणार आहेत. शालिनीचे तुमच्या वर, व तुमच तिच्यावर प्रेम आहे हे मी डोळ्यांनीं पाहिलेलें आहे म्हणूनच इतक्या तातडीने हें पत्र लिहिलें आहे. तिच्या प्रेमाला डावलून जाऊं नका एवढीच विनंती आहे.

पुणेंदु

सर्व पत्र इंग्रजीत होतें शेवटों ताजा कलम घालून खालील दोन ओळी तिनें लिहील्या होत्या.

In the deepest gloom hides,

The saving ray of light.

P.

ती चिठ्ठी दोन तीनदां वाचली तरी त्याचा अर्थ त्याच्या नीटसा लक्षात

आला नाही इतका त्या पत्राने त्याच्या मनाचा गोंबळ उडवून दिला. सर्व पत्र आतां मडळीपुढे ठेवणे प्राप्त असल्यामुळे ते त्याने उघेच्या हवाली केले.

सर्वोच्च पत्र वाचून झाल्यावर प्रमिला म्हणाली, “ एकूण दक्षिणी मुलगी टाकून तूं पंजाबी मुलीकडे वळणार तर ! ”

“ तुम्ही असे म्हणाल असें मला वाटलेंच होतें पण ईश्वरसाक्ष या पूर्णे-दूला मी काळी का गोरी पाहिली नाही. यापूर्वी पत्रांत ही गोष्ट मी कळविलीच होती. मी केलेले उपकार स्मरून ती मला मदत करित आहे इतकेंच. तिला जर माझे मन आकर्षण करायचेंच होतें, तर ती स्वतः मला भेटली असती. शिवाय तिचा लिहिण्याचा उद्देश किती पवित्र आहे हे तुम्ही लक्षांत आणलें नाहींत. तिला जर माझ्याशी लग्न कर्तव्य असते तर तिला पत्रांतून इतका मजकूर लिहायची जरूरीच नव्हती. परस्परच तिच्या मार्गातील काटा नाहीसा झाला असता. ”

“ तुम्हें म्हणणें अगदीं बरोबर आहे. ” श्रीकांत त्याचे बोलणे थांबवून म्हणाला, “ ती मुलगी असल्या भानगडींत पडलेली दिसत नाही. ”

रमेश पुढे म्हणाला, “ तुमच्या आतां लक्षांत आलेंच असेल कीं, कॅप्टन नारायणराव, मी तेथून जाण्याची किती उत्सुकतेने वाट पहात होतें. माझी पाठ फिरल्याबरोबर लगेच ते बन्नूला गेले. या वेळपर्यंत तो भोंवी जावई कोष्टला येऊन त्यांचें लग्नही ठरलें असेल. जगांत किती विलक्षण तऱ्हेची माणसें असतात पहा. ”

“ पुढील आयुष्यांत हेंच तुला शिकावयाचें आहे. आपलें ठरल्याप्रमाणें शालिनी आपल्या प्रेमाला जागल्यास तूं परत जा, नाहींतर सर्कस मोकळी आहेच. मात्र आजच्या आज नारायणरावांच्याकडे अर्ज लिहून टाक. त्याच-प्रमाणें त्या वीणाशंकरला पत्र लिहून सहकुटुंब बोलाव, त्याची इतकी हुशार मुलगी एकदा डोळ्याने पाहूं दे तरी. ती येथें आल्याबरोबर मला बोलावणें पाठीव. ”

“ ठीक आहे. ती रशियन सर्कस ३१४ महिन्यांनीं काश्मीरांत जाणार आहे असें तो मालक म्हणत होता तरी त्याबेळीं सर्वांनीं तिकडे यावें असें

मी आजच निमंत्रण देऊन ठेवतो, त्यावेळीं पुन्हां एकदां पत्र पाठवीनच. मी सर्कसमध्ये गेल्यास तुम्हाला काश्मीरला आलेच पाहिजे त्या बाबतींत मी कोणतीही सबाब ऐकणार नाही. ”

“ आम्ही जरूर येऊं शाळेकडून एक महिन्याची रजा घेऊन. मी येईन, पण श्रीकातांची मी खात्री देत नाही त्यांचा लहरी स्वभाव तुला माहीतच आहे. ”

“ तुझ्यापेक्षां पुष्कळ कमी, रमेश प्रमिलेचा तूं विश्वास करूं नकोस, मी मात्र खास येईन. ”

“ असल्या निश्चयी माणसाचें रोज पायाचे तीर्थ घ्यायला हवें. ” “ अरे आहे तरी काय ! ” उषा मध्ये पडून म्हणाली, “ दोघांनाही सरळ बोलतांच येत नाही का काय ! ”

“ पण सुरवात मी केली नव्हती. ” श्रीकांत म्हणाला.

त्यांना थांबवून रमेश म्हणाला, “ जरा थांबा, श्रीकांत तुम्ही एकटेच तिकडे येणार, म्हणजे उघाताई कुठें रहाणार आहे ! ”

“ आम्ही ज्याकरतां येथे आलो ती गोष्ट अद्याप सांगायची राहूनच गेली आहे. हं उषा, कर सुरवात. ”

“ मी काय म्हणून ! आधी ठरवलें कुणी ! ”

“ बरें बुवा. मीच सांगतो. प्रमिला तुला माहीतच आहे कीं, मागे एकदा माझा एक स्नेही वसंतराव किस्मतपुरला आला होता. ”

“ तो सिनेमा नट होय, आहे माहीन. ”

“ त्यांचें परवा नुकतेंच पत्र आलें होतें त्याचप्रमाणें गुलाबचेंही हिला तेथील सविस्तर हकिगतीचें पत्र आलें होतें. त्या दोन्ही पत्रावरून आम्ही दोघांनीं मिळून ठरविलें कीं, कांहीं दिवस तरी उपेनं सिनेमांत काम करण्यास जाण्यास हरकत नाही. एक फिल्म निघाल्याबरोबर तिनें वाटच्यास परत यावे. ”

“ तिच्यापेक्षां तुम्हीच हें सर्व ठरविलेलें दिसतें आहे. ”

“ तसें मुळींच नाही. विचार, हवें असलें तर उपेला. ”

“खरेंच ताई, मीही तिकडे जाण्याला संमति दिली आहे. गुलाब, पद्मा तिथें आहेतच त्यांची मला सोबत व करमणूक चांगली होईल.”

“तूं आपल्या स्वतःच्या पायावर उभी राहून जाणार असलीस तर जा, सिनेमांत कधी कोणाला अर्धचंद्र मिळेल याचा नेम नाही. तूं जाईपर्यंत ते दोघे कदाचित् तेथून निघूनही जायचे.”

“त्यांचेच तर आग्रहाचें पत्र आलें !”

“बहुतेक त्या वसंतरावानें या दोघांनाही बनवलेलें दिसतें त्याशिवाय त्याचे इतक्या आग्रहाचें पत्र, लगेच त्याचें स्वतःचें पत्र असे यायचें नाही.”

“प्रमिले, दुसऱ्याबद्दल विनाकारण संशय घेण्याचे वेड अद्याप तुझें जात नाही. तूं मात्र स्वतः त्या शेखानावर वाटेल तसा विश्वास टाकीत होतीस.”

“माणसांची पारख करण्याला डोकें लागतें. उगीच कुणी गोड बोलला की, तो चांगला असे म्हणून फजीत पावण्यांत अर्थ नाही.”

“निदान तुझी तरी परीक्षा मी बरोबर केली होती, माझ्या बाबतींत मात्र तूं मूढ डोक्याची ठरलीस.”

“पुरे आतां, तुम्हांला भांडणाशिवाय चैनच पडत नाही कां काय कुणास ठाऊक !” उषा त्यांच्या भांडणाला कंटाळून म्हणाली.

“बरें राहिलें आतां वसंतरावाला काय उत्तर पाठवायचे ते ठरवा. उगीच दिरंगाई नको.”

“यांत विचार काय ठरवायचा आहे. ती येत नाही म्हणून स्पष्ट उत्तर पाठवा. आणि पुन्हां या बाबतींत विचारूं नये असेही कळवा.”

“वाः ही तर जाण्याच्या तयारीनें आली आहे.”

“होय, उषा ! श्रीकांत काय म्हणताहेत !”

“होय, ताई, यावेळीं मी जायचें ठरवलें आहे. माझा गुलाबबद्दलचा ओढा तुला माहीतच आहे. ही पद्मा स्वतंत्र विचाराची मुलगी आहे ती त्याला कुठें अडचणीत न आणो म्हणजे झालें मी तेथें जाण्यावरच असलें म्हणजे मला त्यांच्यावर लक्ष ठेवायला सांपडेल.”

“तुम्हें त्याच्यावर व त्याचें तुझावर लक्ष ! खाशी सोय. शेवटीं कोणाचें कोणावर लक्ष न रहाता सर्वच खड्ड्यात पडू नये म्हणजे मिळविली. उघे, माझे ऐकशील तर हा विचार तू सोडून दे.”

“पण मला काहीं दिवस तरी अनुभव घेण्याची परवानगी दे, मला काहीं वाईट प्रकार दिसला की मी ताबडतोब परत येईन.”

“ते तुला साधेच का नाही याची मला शंका वाटते. पहा बाई, तू आपल्या जबाबदारीवर जा. ती मयसभा आहे. कोण कसा फसेल याचा नेम नाही. वाटेल तितके प्रणयसंवाद, छद्मी बोलणें, कृत्रीमपणानें वागणें वगैरे गोष्टी तुला कराव्या लागणार आहेत. आजपर्यंतच्या आयुष्यात या गोष्टी तूं कधीं केल्या नाहीस तेव्हा तुला त्या कशा काय साधतील त्या साधोत.”

“हा आपला माझा प्रयत्न आहे. नच साधल्यास घर आहेच.”

“ही विषाची परीक्षा आहे असें मला अजूनही वाटतें पण तुम्ही दोघे त्या तयारीनेच आला आहात तेव्हा उगीच मोडता कशाला घालूं ? मला काय वाटतें तें मी बोलून दाखवेलें आहे. पण यापुढें तुमच्या इच्छेच्या आड मी येऊं इच्छित नाहीं.”

“तार्ई त्या सिनेमांत जाऊन तेथील एकंदर वातावरण मी स्वतः पाहून येऊं का ? रमेशनें मध्येच प्रश्न केला.”

“सिनेमात पाहण्यासारखें आतां कांहींच राहिलें नाहीं, तेव्हां तूं या भानगडींत न पडलेला बरा.”

संवाद आवरतां घेण्याच्या उद्देशानें श्रीकांत म्हणाला “मग हें ठरलें तर, उपेनें काहीं दिवस सिनेमांत जाऊन जगाचा अनुभव घ्यायचा.”

“हो असें म्हणायला हरकत नाहीं.”

“मी उद्या पत्र पाठवून वसंतरावाला इकडे बोलावतो.”

“तो यायच्या वेळीं मला कळवा. मला सर्व, सर्व गोष्टींचा त्याच्याकडून खुलासा हवा आहे.”

“तुला जरूर बोलावीन. तुझ्यासमती करतांच आम्ही इयपर्यंत आलो होतो आमचे काम झालें आतां आम्ही आज रात्री परत जातो.”

“माक्षी सम्मती पत्रानेहि मिळाली असती. इकडे येण्याची येवढी सदी कशाला घेतलीत.”

“हेंच मी हिला सांगत होतो, पण ही ऐकेल तेव्हांना.”

“अगदी खोटं. मी चांगली म्हणत होते की तुला तिकडे बोला-
न घेऊं तर म्हणाले की तुला अशा तऱ्हेने किती त्रास द्यायचा ! तुझी
ठळी तरी किती पहा ! तुझी झोपमोड हाईल म्हणून तारसुद्धां केली
हीं. प्रमिलेच्या संमतीशिवाय आपल्याला कोणतीहि गोष्ट करायची नाही
तर पालुपद ठेवलेलेंच, मग आम्हाला इथें न येऊन कसे चालेल.”

“हें नुसतें कुभांड आहे. माक्षी मी कोणतीहि गोष्ट करायला
मर्य आहे.”

“इतू हो. कुणी ऐकेल एखादें !” प्रमिला त्याला चिडविण्याच्या
द्देशानें म्हणाली. श्रीकांतानें तिच्यावरील व्यक्त केलेल्या विश्वासाबद्दल
आला मनापासून समाधान वाटत होते. तो पुढें म्हणाली,

“तुमची लहान मुलापेशा जास्त किंमत नाही हें सर्व जग जाणतें आहे.”

“आला पुन्हा वादाचा प्रसंग ” माक्षी शपथ आहे कोणी बोललांत
र ” उघेनें त्याचें भाषण थांबवून म्हटलें.

लवकरच सर्व मंडळी आपआपल्या उद्योगाला लागलीं. रमेशनें रीतसर
जर्ज करून नारायणरावांच्याकडे पाठवून दिला व त्याच दिवशीं लगेच
कसच्या मालकालाही पत्र लिहिलें.

श्रीकांताच्या इच्छेप्रमाणें वीणाशंकरलाही पत्र लिहून त्यानें सर्व मंडळी-
ह येण्याचें खास आमंत्रण दिलें.

वसंतराव श्रीकांताच्याच पत्राची वाट पहात होता. तें आल्याबरोबर
तानें आनंदानें टाळी वाजविली व लगेच पहिल्याच गाडीनें तो किंमत-
राकडे निघाला,

उघेनें जरी जाण्याची अनुमती दिली होती तरी बरेच वेळाच तिचा जीव
र खालीं होऊं लागला आपण हे भलतेंच साहस करीत आहोत असेंहि
आला वाटण्याचांखून राहिलें नाहीं. वसंतरावाच्या नजरेची पुन्हा तिच्या धीवि

घाटू लागली पण ती दर्शवणें वेडेपणाचें आहे हें जाणून तिने हास्यमुखाने वसंतरावाचें स्वागत केलें.

वास्तविक प्रमिलेला बोलवून घेण्याचें ठरलें होतें पण वसंतरावाने त्यांत मोडता घातला. “ आपले काम उद्याच सुरू आहे. आणखी एक दिवस राहण्यास सवड नाही वगैरे हजारो सवडी त्याने पुढें आणत्या त्यामुळें नाह-छाजानें त्या दिवशींच जाण्याचें त्यानीं ठरविले.

श्रीकांत अर्थात् सिनेमाजगापर्यंत उषेला पोहोचवायला गेला होता. त्या दोघांची ताटातूट व्हायची रात्र उषेला अत्यंत दुःखाची गेली. तिनें रडून रडून डोळे मुजवून घेतले. जणूं काय आपण फिरून एकमेकाला भेटणार नाहीं असेंच तिला वाटू लागले. तिची समजूत करायला श्रीकांताला कितीतरी त्रास पडला.

एक दिवसा आड तरी दोघांनीं एकमेकाला पत्र लिहावचाचें असे ठरलें रोजचा कार्यक्रम कसा असावा याचा आराखडा श्रीकांतानी उषेला काढून दिला.

निघायच्या वेळीं उषेला पुन्हा भडभडून आलें; श्रीकांताची छाती अभ्रूनीं भिजवीत ती म्हणाली “ मला कसेसेच होतें आहे. प्राण आंत ओढूं लागला आहे. लग्न झाल्यापासून एक दिवसही या हृदयापासून दूर झालें नाही. ज्या हृदयाकरतां मी सर्वस्व ओवाळायला तयार आहे त्यापासून आज मी खुशीने दूर होते आहे. हा नेकटाय आतां कोण बांधील. हें विस्कटलेंलें केस नीट कोण कगीळ. एकादे वेळीं होतें दुखू लागलें तर तें कोण जेपील. नाथ, कशी हो ही मला दुर्बुद्धी झाली. माझा इथे राहण्याचा धोर होत नाही. मी परत येते, तुमच्याशिवाय एक क्षणभरही चैन पडणें मला शक्य नाही. नाथ मला घेऊन जा. ”

तिचे अभ्रु पुशीत व तिचे कपाळावर आलेले केंस मागे सारीत श्रीकांत म्हणाला, “ उषा, वेडी तर नाहीस. आतां एकदां पुढे पाऊल टाकले आहे तें मागे घेऊन चालणार नाही. एक दोन दिवस तुला जड जाईल. मग संवशीनें झुल्लु तुमैं येथें मन रमूं लागेल. गुलाबला नेहमी जवळ ठेवीत जा. त्याची व जकट वाटण्यास पद्याची सोबत तुला फार उपयोगी पडेळ,

घेर्याने वाग, तुझ्या मनाच्या विरुद्ध एखादी गोष्ट झाल्यास तू बेलाशक निघून ये. मी जाऊं आतां !”

“ या, आपला भेट पुन्हां होणार नाहीं असें मला कां वाटूं लागले कोणास ठाऊक ! ईश्वर करो आणि हे वाईट विचार माझ्या मनांतून नाहींसें होवोत. नाथ राग नाहींना येणार, एक प्रश्न विचारूं कां !”

“ विचार, राग येण्याचें काय कारण ! ”

“ या तीन चार महिन्यांत मला विसरणार नाहींना ! ”

“वेडीरे वेडी, असल्या गोष्टी या जन्मीं तरी शक्य आहेत कां ! असले भलते विचार मनांत आणू नकोस. ज्यावेळीं तुला माझ्याबद्दल अशा प्रकारची शंका वाटेल त्यावेळीं ताबडतोब निघून ये, मग तर झाले. नोट डुपारोनें वाग, जपून रहा.”

“ तुम्ही दर आठवड्यांनीं एकदां येत जाल का ! ”

“ उषा, अगदींच लहान मुलीसारखे काय करतेस तूं. रानांत कां पडली आहेस, मी आतां तीन महिन्यांत इकडे न येण्याचा निश्चय केला आहे. पाहूं या कितपत टिकतो तो. ”

“ मी मुळीं तारच करीन. ”

“ लाडके उषे, तूं माझे मन विरवळुं पहाते आहेस पण मला तें दगडा-सारखें घट्ट करून येथून जाणें प्राप्त आहे. जातो मी आतां. ”

“ नाथ एक क्षण थांबा ” उषा अर्तस्वरानें म्हणाली. पण श्रीकांत बटकळ डोळे पुशीत तेथून निघून गेला.

वसंतरावाचें कारस्थान !

१३

श्रीकांत निघून गेल्यावर उषेला तें घर खावयाला येतें आहे की काय असें वाटूं लागलें. बिछान्यावर अंग टाकून ती ओवसाबोवसी रडू लागली. श्रीकांत गेल्यावर गुलाब व पद्मा यांनी येऊन तिचे शातवन करण्याचा प्रयत्न करून पाहिला पण कांहीं एक उपयोग झाला नाहीं.

पोटभर रडूं दिल्यावर तिचा दुःखभार हलका होईल असें वाटून ते तेथून उठून बाहेरच्या खोर्लीत येऊन बसले. रडण्याच्या श्रमानें ग्लानी येऊन उषेला केव्हां झोप लागली हे कोणालाच कळले नाहीं.

तिचा रडण्याचा त्रायाचा, स्वतःला शिव्याशाप देण्याचा प्रकार दोन दिवस चालला होता; तिच्या कोणत्याही कृतीला कोणी अडथळा न केल्यामुळे तिचा रडण्याचा भर दोन दिवसानंतर ओसरला.

दोन दिवसांत ती कोणाशी बोललीही नाहीं पण आतां हळूःहळू गुलाबशी ती बोलू लागली, त्याच दिवशी श्रीकांतानें पत्र आल्यामुळे तिची कळी किंचित उमलली होती. तिसरा दिवस त्या पत्राचें उत्तर लिहिण्यांत गेला. चार दिवसानंतर संध्याकाळी गुलाब व पद्माबरोबर ती हिंडायला म्हणून बाहेर पडली. उघडी हवा मिळतांच तिला पुष्कळ बरे वाटूं लागलें व हंसतमुख चेहऱ्यानेंच ती परत आली.

वसंतराव जाणूनबुजून तिच्या नजरेला पडला नव्हता. त्याची खात्री होती कीं जर आपण दृष्टीस पडलो तर ' हाच या सर्वांचा कारण ' म्हणून ती संतापावयाला कमी करणार नाहीं. तरी पण गुलाब व पद्मामार्फत तिच्या

बद्दल सर्व माहिती त्याला मिळत होती. तिने आपण स्वतः गुलाबच्या व पझाच्या कामाबद्दल माहिती विचारली व सिनेमात एकदर लोक किती आहेत त्याचे स्वभाव कसे आहेत. किती वेळ रंगून बसावे लागते याबद्दलही विचारपूष केल्याचे कळल्यावरून एक दिवस सिनेमा मालकांना घेऊन वसंतराव तिच्याकडे गेला.

औपचारिक प्रश्न झाल्यावर वसंतराव म्हणाला “ हे सिनेमाचे मालक ‘पूर्णानंद’ आले आहेत. तुमची संमती मिळाल्यावर ते नवीन सीनिरिओ घ्यायला सुरवात करणार आहेत. ”

“ मला आता थोडे बरे वाटते आहे आणि त्यांचेही ‘काम तम्बडतोब सुरू करा’ म्हणून आज पत्र आले आहे नेह्या काम करण्याची माक्षी लवकरच तयारी होईल असं वाटते. ”

“ तुमचे स्वतःचे काम सुरू करण्याच्या आधी तुम्ही काही दिवस स्टूडिओत नुसत्या येऊन बसलात तरी पुष्कळ उपयोग होईल, लोक काम कर्मी करतात याचीही माहिती होईल ” पूर्णानंदाने तिच्या संमतीचा फायदा घेऊन उत्तर केले.

“ ही कल्पना चांगली आहे. आठएक दिवस मी नुमतीच येऊन बसत जाईन तोपर्यंत माक्ष काही भाषण पाठ करावयाचे असले तर देऊन ठेवा. ”

“ आम्ही कामाच्या वेळीच मजकूर सांगून पाठ करून घेतो. वाक्य फारच लहान असल्यामुळे ती चटकन् पाठ होतात ”

“ तरीही हरकत नाही उद्यापासून मी येईन. ”

याप्रमाणे जवळ जवळ १५ दिवस छपेच्या तयारीत गेले. मिनेमाचे मालक नटनट्यांच्या इतक्या तत्राने कधीच वागत नाहीत, पण वसंतरावाने विशेष विनती केल्यावरून व चांगल्या स्त्रिया सिनेमांत काम करायला याव्यात या इच्छेने पूर्णानंदाने छपेच्या बाबतीत बरेच नमते घेतले होते. श्री कांताचे पत्र अगदी नेमाने येत असल्यामुळे तिचा अनंदी व अल्लड स्वभाव आता पुन्हा डोकावू लागला होता. भुवयाना रंग लावणे, ओठ रंगविणे गालावर गुलाबी छटा आणणे वगैरे गोष्टीबद्दल तिला पहिल्या प्रथम

कसेसंच होई. पण ती लेणी ह्याऱ्यावर स्वरूप व्यास आकर्षक होतें हें पाहिल्यावर तिलाही ती कृत्रिमता आवडूं लागली. अशा तऱ्हेनें ती रंगऱ्यावर पद्मा तिची वसंतरावाच्या शिकवणीप्रमाणे भरमसाट स्तुती करी, त्यामुळें तिच्या मनाचा हळूहळू असा कल होऊं लागला कीं, या कृत्रिम गोष्टींत फारसें वाईट असें काहींच नाहीं.

मनुष्य नेहमीच स्तुतीप्रिय असतो आणि वसंतराव, पद्मासारखे माट तिच्या दारी असल्यामुळें आपणांत अप्सरेलाही लाजविणारे सौंदर्य उत्पन्न करण्याची शक्ति आहे. गाण्यांत आपण कोणालाही हार जाणार नाहीं ही व अशाच तऱ्हेची तिची भ्रामक समजूत होऊं लागली. आजपर्यंत ती फारशी बोलून दाखवीत नसे पण अलीकडे चुकून माकून एखादा अहंकाराचा शब्द बाहेर पडे. तिची सदसद्विवेक बुद्धि अद्याप चागलीच जागृत असल्यामुळें असल्या गोष्टी केल्या म्हणजे तिला नंतर वाईट वाटे पण तें तात्पुरतेंच.

आरंभी आरंभी प्रण्याची वगैरे कामे करतांना ती वसंतरावाच्या नजरेला नजर भिडविण्याला भीत असे पण मालकांनीं त्याच्या डोळ्याकडे पाहिलेंच पाहिजे, असा ह्मणारा दिल्यामुळें तिला त्याच्या नजरेशीं नजर भिडविणें भाग पडलें. काहीं दिवसांनीं तिचे तिलाच वाटूं लागलें कीं, वसंतरावाच्या डोळ्यांत भिण्यासारखे काहीं नाहीं, आपण उगीचच त्यांना भीत होतो; आणखी काहीं दिवसांनीं ते डोळे आकर्षक आहेत अशी सुद्धां तिची समजूत होऊं लागली होती, पद्मा त्याच्या डोळ्याचें रसभरीत वर्णन करायला तयार असेच.

अशा रीतीनें पतीशिवाय जगांत कोणालाच न ओळखणारी उषा येथील परिस्थितींत आल्याबरोबर तेथील लोकांच्या संगतीनें परिस्थितीबरोबर बहात चालली. तिनें एक गोष्ट मात्र कायम ठेवली होती ती ही कीं, “ तिच्या मनाला पटलेल्या गोष्टी, तिच्या दृष्टींत, कल्पनेंत झालेला बदल ती श्रीकांताला लिहून कळवी व त्याचेही ‘असें वाटलें तरी काहीं हरकत नाहीं, इतरांशी आपण फारसा संबंध ठेवू नये म्हणजे झालें’ वगैरे हकीगतीचें उत्तर येई. त्यामुळें तिला बरें वाटून ती हळू हळू त्यापुढेही पाऊल टाकूं लागली.

हां, हां, म्हणतां दोन महिने निघून गेले. शूटिंग निम्मे झालें होतें व

त्यात उषेचें सगीत, भाषण, तिचा स्वाभाविक अलङ्कण व चंचलपणा यामुळे तिचे काम अप्रतिम झाले होते तिचा तिलाही याबद्दल अभिमान वाटू लागला होता व आपण आरंभी इकडे येत नव्हतो ही फार मोठी चूक करित होतो अशी तिची ठाम समजून झाली व केवळ वसंतरावामुळे आपला जगात आतां उदो उदो होणार ! याबद्दल ती त्याच आभार मान-ण्यासही चुकली नाही.

पण वसंतरावाचें तिच्या बाबतीत काय मत आहे तें आपल्याला पाहिलें पाहिजे.

सिनेमात कामें करून दमून गेलेले लोक यावेळीं गाढ झोंपीं गेले होते. उषाही श्रीकांताना लिहिलेलें सविस्तर इकीगतीचें पत्र संपवून व तें बंद करून नुकतीच झोपली होती. पद्या तिच्या सोबतीला रहात असल्यामुळे ती पलीकडल्या खोलींत झोपली म्हणण्यापेक्षां चुटबुळ करित पडली होती. उषेला गाढ झोप लागली अशी खात्री झाल्यावर ती हळूच अंथरणादरून उठली तिने कानोसा घेऊन पाहिले त्यावेळीं सर्वत्र शांत होते. खुंटी-बरचा ओव्हरकोट घालून ती हलक्या पावलांने बाहेर पडली दाराला तिने बाहेरून कुलूप लवून घेतले व ती जवळ पावले टाकीत वसंतरावाच्या खोलीपर्यंत आली. आजूबाजूला कोणा नाहीं असें पाहून तिने हळूच दाराला थाप मारली. वसंतराव आंत जागाच होता त्यानें बटन दाबून दिवा लावला व दार उघडून पद्याला आंत घेतले.

आंत आल्यावर ओव्हरकोट बाजूला फेंकून ती एका खुर्चीवर स्वस्थ पडून राहिली. तिचा श्वास येवढ्या मोठ्यानें चालला होता की पांच मिनिटें तिच्या तोंडून शब्द फुटेना. तेथे असलेल्या तांब्यातील पाणी प्याल्यावर तिला बरे वाटलें. वसंतराव तिची हालचाल स्वस्थ चित्तानें पहात होता.

स्वल्पपणा आल्यावर ती म्हणाली, “ वसंतराव मला इतक्या रात्री कशाला बोलावलेत ? ”

“ तसेच महत्वाचें काम आहे. ”

“ मग ते दिवसा होत नव्हते ? ” तुम्हांला बायकांच्या अन्नूची करपना

नाही असें दिसतें. मी रात्री बाहेर हिंडते असें कळले तर मला एक दिवस या सिनेमांत ठेवणार नाहीत.”

“अग यांत कांहीं अर्थ नाही तुला आपल्या सिनेमांतील किती नटी बाहेर हिंडतांना दाखवूं.”

“मला लोकांशी काय करायचें आहे ! हें जर उघाताईला कळलें किंवा समजा, ती जागी होऊन तिने मला हाक मारली तर कसें होईल. बरें जाऊ द्या ते, काय काम आहे ते लवकर सांगा. आधीं दार बंद करा, नाहीतर कोणी तरी आंत येईल.”

“वसंतराव दार बंद करून तिच्याजवळ आला व जवळच्या टेबलावर बसून व सिगारेट पेटवीत म्हणाला, ‘पद्मा माझ्यावर तुझें प्रेम आहे असें तूं म्हणतेस तेव्हां तुझ्या प्रेमाचा मी परीक्षा बघणार आहे, बोल आहेस परीक्षेला कबूल.’”

“हो एका पायावर.”

“ठीक आहे. तुला मी दिवसाच बोलावणार होतो पण माझी व तशी विशेष ओळख आहे हे उघेच्या नजरेला मला आणायचें नव्हते आणि दुसरी गोष्ट म्हणजे रात्रीशिवाय ती तुझ्यापासून दूर होत नाही त्यामुळेच ही असली वेळ मला काढावी लागली. उघा शांत झोपली आहे ना ?”

“हो अगदीं शांत, बरे काय काम आहे तें सांगाना ?”

“सांगतो. पहिल्या प्रथम गुलाबला मी येथून घालवून देणार आहे.”

“कां त्या विचारण्यावर कां, गदा ? तो माझ्याकरतां इतक्या लांब आला आहे, आतां त्याला अवघड कामे येत नाहीत तर सोपीं द्या.”

“कामाचा प्रश्न नाही. येथे कसलीही माणसे खपतात त्याला पाठविण्याचे दुसरें कारण आहे.”

“कसलें !” पद्मानें आश्चर्याने विचारलें.

“उघेच्या आसपास तिची आत्मडळी मला ठेवायची नाहीत. तो नजरेसमोर असला म्हणजे तिला श्रीकांताची वरचेवर आठवण होणारच; शिवाय तोच तिच्या पत्राची नेआण करतो. यापुढें तें काम मला स्वतःच

हातांत ध्यावयाचें आहे त्यांत तुम्ही मदत मला हवी आहे, यांतच तुम्हा प्रेमाची कसोटी आहे.”

“पण तुम्ही ती पत्रे घेऊन काय करणार आहात ! ”

“ती काहीं मी फाडणार नाहीं पण माझ्याजवळ ठेवून देईन.”

“पण असं करण्याचा उद्देश काय ! ”

“दोन महिन्यांच्या अनुभवाने मला कळून आलें कीं मी जें काम योजिलें आहे ते उपेक्षोवतालचे जुने वातावरण पूर्ण नाहींसें केल्याशिवाय साधणार नाहीं.”

“म्हणजे तुमचा विचार तरी काय आहे ? ”

“त्या घमेद्वारे उपेक्षा नक्षा उतरावयाचा आहे.”

“म्हणजे मी नाही समजले ! त्या विचाराच्या कां मागें ? ती डोळ्यांत तिली तरी न खुपणारी मुलगी आहे.”

“हेंच तर मला पहावत नाहीं. माझी निंदा करणाऱ्या मुलीची स्तुती मला कशी पहावे ! किस्मतपूरला तिने माझा अपमान केला आहे.”

“पण आतां नाहीं ना करीत उलट ती तुमची, तुमच्या डोळ्याची स्तुतीच करीत असते.”

“पण आतांच्या स्तुतीनें मागचा अपमान नाहींसा होणार नाहीं, आतां मी हें कबूल करतो कीं दोन महिन्यांत तिचें मन मी आकर्षण करीन अशी जी मला धमक वाटत होती, ती पार विलयाला गेली. याचें कारण शोषू लागलो तेव्हां वरील गोष्ट माझ्या लक्षांत आली.”

“तिच्यावर फक्त सूड उगवायचा आहे कां तिची अपेक्षा आहे.”

“दोन्हीहि आहेत.”

“मग मला का फसवलेत ? ”

बोलण्यातली चूक आतां वसंतरावांच्या लक्षांत आली. तो ती चूक सादरण्याकरतां लगेच म्हणाला “सूड उगविण्यापुरतीच मी तिची अपेक्षा करतो. तिची एकदा नाचकी झाली म्हणजे तिला कोण इथें उभे करतो ! तिला हाकलून दिल्यावर तूं मुख्य नदी आहेसच, मग तुम्हाशिवाय सिनेमाचें पान हलणार नाहीं.”

“ बरें पण आपल्या लग्नाचें काय ! ”

“ हीं कामें झाल्यावर मग ठरवूं.”

“ आपण आधींच करून टाकूं या. आपण भेटतो हें गुलाबच्या सुद्धा कानावर गेलेले दिसते, तो कालच मला याबाबतीत विचारीत होता. मी ती गोष्ट हसण्यावारी नेली पण त्याचें समाधान झालेले दिसले नाहीं. त्याच्या बद्दल मला फार कीव येते. माझे त्याच्यावर प्रेम आहे म्हणून मला अलीकडे खोटेच भासवावे लागतें.”

“ तू अगदीं निर्धास्त ऐस, ही कामे संपल्याबरोबर पहिलें काम तें.”

“ मला बाई या कामांत फार भीति वाटते.”

“ मी आहे ना तु त्याबद्दल सुळीच काळजी करूं नकोस.”

“ काय काय कामें करायचीं, तीं पुन्हां एकदा सागा पाहू.”

“ उघेपासून गुलाबला दूर करण्याकरता त्याला हद्दपार करणें.”

“ पण उघेनेच त्याची तक्रार केली तर.”

“ मालकाकडून तिची समजूत करीन, शिवाय तूं तिच्याजवळ असल्यामुळे गुलाबची आवश्यकता तिला फारशी जाणवणार नाहीं.”

“ एक झालें. बरें पुढे ? ”

“ तिनें श्रीकांताला किंवा इतरांना पाठविलेलीं पत्रें व तिला श्रीकांताचीं व इतरांचीं आलेलीं पत्रे माझ्याकडे आलीं पाहिजेत. श्रीकांताचें नांव तिच्या कानावर पडतां उपयोगी नाहीं, जेव्हां जेव्हा ते तिच्या कानीं पडेल त्यावेळीं त्याची निंदाच फक्त तिला ऐकावी लागेल. ती प्रमिला श्रीकांताच्या नादीं आहे नव्हे, तें हत्यार चांगले आहे.”

“ पत्राचें कसें काय जमेल तें जमो, कारण पत्र न आल्यास ती एखादे वेळेस तार सुद्धां करायची ”

“ ती तार करणार आहे अशी मला वर्दी देत जा म्हणजे मी तिची समजूत काढण्याचा प्रयत्न करीन. श्रीकांत प्रमिलेकडे गेले आहेत वगैरे थापा मारल्यावर ती तार करायची खास थाबेल. ”

“ तिचीं आलेलीं पत्रें मला कशीं अडवितां येतील ! ती तर रोज पत्राची वाट पहात दारांत बसते.”

“ पोष्टांत जाऊन मीच सर्वोर्ची पलें आणीत जाईन म्हणजे शालें. मी पत्र आलें नाहीं म्हटल्यावर माझ्यावर विश्वास ठेवणार नाहीं असें आज तरी खास वाटत नाहीं, पुढेचें पुढें पाहूं तूं मात्र पोष्टांत जातांना मी पत्र टाकते म्हणून नेमानें तिच्याकडून पत्र मागून घेत जा.”

“ त्या बिचारीच्या विरुद्ध वागण्याचें माझ्या जीवावर आले आहे अशा तऱ्हेनें विरुद्ध जाण्याशिवाय दुसरा उपाय नाहीं कां ! ”

“ नाहीं. सध्यां तरी दुसरा कांहीं दिसत नाहीं. आणि हें पहा तिच्या टेबलावर जो श्रीकाताचा बारका फोटो आहे तो नाहींसा कर, नाहीं तर माझ्याकडे आणून दे.”

“ फोटो आणून काय करायचें आहे ! ”

“ तिच्या डोळ्यासमोरून श्रीकांत अजिबात नाहींसा झाला पाहिजे मग तिचें मन चंचल कसें होत नाहीं तें बघतो.”

“ कमाल आहे तुमच्या कारस्थानाची; आणखी कांहीं आहे कां ! ”

“ आणखी थोडेसें काम आहे तूं नेहमीं माझी व माझ्या कामाची तिच्याजवळ स्तुती करायचीस.”

“ हें काम मात्र सोपें आणि माझ्या आवडीचें आहे.”

“ बस्, सध्या येवढेच काम तुझ्याकडे आहे. त्या गुलाबला काढल्यावर, तो थोडासा दंगा करील, तुला चाल म्हणेल त्यावेळीं त्याला काय उत्तर द्यायचें हें तुला ठाऊकच आहे.”

“ त्याची नको काळजी मला येवढेच वाईट वाटतें कीं गुलाबला आजपर्यंत विनाकारण नाहीं लावले. बाकी तुम्ही भेटायच्या आर्घा त्याच्याशींच लग्न करण्याचा माझा विचार होता. आमच्या त्या बाबतीत आणाशपथा सुद्धा झाल्या होत्या.”

“ पण तुम्हा भाईलोकांना ईश्वरमान्य नसल्यामुळे शपथा पाळायचें तुमच्यावर बंधन नाहींच.”

“ असेंच कांहीं केवळ नाहीं पण मला आतां त्याच्या प्रेमाचा वीट आला आहे.”

“ उद्या दुसरा कोणी भेटला तर माझ्याही प्रेमाचा वीट येईल.”

“म्हणून म्हणते लग्न करून टाका; माझी उद्यामुद्धा तयारी आहे.

“जाऊं दे माझा तुझ्यावर विश्वास आहे. हें काम, झाल्यावर पहिल्या मुहूर्तावर लग्न उरकून घेऊं.”

“बरं आहे जाते मी आतां उषाताई उठली तर पंचाईत.”

रमेशच्या अर्जाला लवकरच उरार आलें त्यांत त्याला नोकरी सोड-
ण्याला परवानगी मिळाली होती. सर्वसंख्या मालकाचेंहि याच वेळीं पत्र
आलें होते त्यांत त्यानें सर्वशीत येण्याबद्दल पुन्हां त्याच विनंति केली होती.

बीणाशंकर व त्याच्या मंडळीची रमेशनें बरीच वाट पाहिली पण
त्यांना इकडे येण्याला सवड झाली नाहीं. त्याच्या अदमासाप्रमाणें शालिनी-
च्या लग्नाची वार्ताहि त्याच्या लवकरच कानीं आली. त्यामुळे त्याला
अत्यंत वाईट वाटलें. दुःखात सुख येवढेच कीं लग्नाच्यापूर्वीं शालिनीचे
त्याला पत्र आलें होतें त्यांत तिनें लिहिले होतें कां नःइलाजानें मला
लग्न लावावें लागत आहे, तरी पण माझे तुमच्यावर प्रेम कायम आहे. तेव्हां
या पुढील आयुष्यांत पतिव्रतीच्या ऐवजी बहिणभावाच्या नात्यानें खास भेटू.

आतां रमेशच्या मागे कोणताच पाश राहिला नाहीं, तेव्हां प्रमिलेची
परवानगी घेऊन त्यानें सर्वसंखडे कूच केलें. मालक त्याची वाटच पहात
होता, तो आह्याबरोबर सर्वशीतील सर्व लोकांची त्यानें ओळख करून
दिली. ते रशियन कोसाक्स मात्र त्याला औपचारिक रीतीनें भेटले पण
बारकाईनें पाहिलें असतां ते याच्यावर जळफळतच आहेत असें
दिसत होतें. त्यांची वर्तणूक अर्थात् रमेशच्या नजरेतून सुटली नाहीं.
बाकीच्या सर्व लोकांना रमेशचे आगमन आनंददायक वाटलें. विशेषतः काम-
गार स्त्रियांकडून त्याचें मनापासून अभिनंदन झालें. त्या स्त्रियांतील

ह्यूसी म्हणून एक प्रमुख मुलगी होती तिने तर रमेशला माहिती विचारून विचारून नकोसे केले.

मालकाने जरी सर्कशीत काम फार कमी देण्याचे ठरविले होते तरी काहीतरी निमित्ताने त्याला बहुतेक रोजच कामे करावी लागत. पुढे पुढे तर त्याची कामे इतकी सफाईदार होऊ लागली की फक्त त्याचेच काम पहायला म्हणून लोक येऊ लागले. इतकी कामे करित असे तरी मालकाने त्याच्याकडे असिस्टंट मॅनेजरची कामे दिलीच होती. तीसुद्धा कामे इतकी व्यवस्थेरी व चोख होत की मालकापासून तो अगदी खालच्या नोकरीपर्यंत तो सर्वांना हवासा वाटू लागला.

हां हां म्हणतां ४ महिने निघून गेले. मालकाने खुशीने त्याला आतां ३०० रुपये पगार सुरू केला होता. त्यामुळे तोही आनंदांत होता. पूर्वी ठरल्याप्रमाणे सर्कस काश्मीरांत मुकाम करणार होती तेव्हां तेथे जाण्याची पूर्वतयारी करण्याकरतां मालकाने रमेशला बोलावले. तो म्हणाला, “रमेश तुला येणाऱ्या पुस्तु, पंजाबी, हिंदी भाषेमुळे आमचा संबंध पंजाबचा प्रवास फार सुखकर झाला पण आतां काश्मीरांत जायचे आहे. तेव्हा तुला त्यांची काश्मीरी भाषा येते का !”

रमेश हसून म्हणाला, “सैन्यांत असताना पुस्तु, पंजाबी, हिंदी भाषेच्या मी परीक्षाच दिल्या होत्या, त्यामुळे मोडके तोडके का होईना, पण मला त्या भाषेत बोलतां येत होते. एका मुलीला सोडविण्यांत मला पुस्तु भाषेचा पहाडांत फार उपयोग झाला, पण आतां काश्मीरांत त्या भाषांचा कांही उपयोग नाहीं. कांही दिवस तरी इंग्रजीवर भागवून नेले पाहिजे. दुभाषाच्या मदतीने बोलण्यापुरती तरी ती भाषा लवकरच मी शिकेन असे वाटते.”

“उत्पन्न चांगले झाले, तर आपला तेथील मुकाम दोन महिने सुद्धा वाढविण्याचा माझा विचार आहे तेव्हां तूं पुढे जाऊन महाराजांचे खासगी कारभारी पंडीत बिंदुमाधव म्हणून आहेत ते चांगले शिकलेले असून B.A., LLB आहेत त्यांना भेटून सर्कशीची नीट व्यवस्था लागेल असे करावे.”

रमेशने ही मोष्ट वाक्याळ कबूल केली व त्याप्रमाणे लगेच तो सर्कसच्या

मुक्कामातून पुढें निघाला. रावळपिंडीपर्यंत आगगाडीनें नंतर २०० मैल मोटारने प्रवास करावा लागतो हें त्याला माहीत होते म्हणून ती त्या तयारीनेच निघाला. रावळपिंडीस तो सकाळींच उतरला. तेथे महा-राष्ट्रीय मंडळी आहेत असे कळल्यावरून सामान स्टेशनावर क्लोकरूममध्ये टाकून तो ताग्यातून नव्या मोहोल्यांत त्याचे बिन्हाडीं गेला. बरेच दिवसांत दक्षिणी मंडळी भेटली नसल्यामुळें यावेळीं त्याला विशेष आनंद झाला. थोडा वेळ त्याच्याशीं गप्पा मारून व परत येताना एक दिवस मुक्काम करण्याचें वचन देऊन तो पुढे मोटार ठरविण्यास निघाला. सकाळीं गप्पांत वेळ गेल्यामुळे सर्व दूरिंग गाड्या निघून गेल्या होत्या. लोंरीतून जाणें त्याला सोईस्कर नव्हते म्हणून त्याला नाइलाजाने स्पेशल दूरिंग काढून एकट्यानेच २०० मैलाचा प्रवास करणें भाग पडलें. रावळपिंडीतील राजाबझारमधील आकाश हॉटेलात रोटी, आलू, छोले (कुलक्या बटाटे व हरबऱ्याची उसळ) यावर ताव मारून सकाळीं १० वाजतां तो तेथून निघाला.

मरीचा बर्फाच्छादीत डोंगर पाहून त्याला फारच आल्हाद झाला. तिसऱ्या प्रहरी तीनच्या सुमाराला तो १०० मैलावरील दूमेल गावीं पोहोचला. तेथें काश्मीरांत जाणाऱ्या सामानाची कसून झडती घेण्यांत येते, त्याचप्रमाणें प्रत्येक इसमाचें नांव गांव काश्मीरांत किती दिवस रहाणार वगैरे विचारपूस होते व त्या तऱ्हेचा लेखी जबाब एका वहीत द्यावा लागतो.

तेथें विनाकारण वेळ मोडल्यामुळें काश्मीरांत पोहोचायला उशीर होईल कां काय अशी त्याला भीति वाढूं लागली, त्यामुळें गाडीचा वेग वाढविण्यास त्यानें ड्रायव्हरला सूचना दिली. त्यालाहि तेथें लवकर पोहोचण्याची इच्छा होतीच त्यामुळें रस्ता अगदीं वार्ड होता तरी त्यानें गाडी भरघाव काढली.

एका तासाच्या आंत सकाळीं ७ वाजतां रावळपिंडीहून निघालेल्या दूरिंगकारला त्यानें गांठलें. धूळ खायला नको म्हणून सर्वांना तो मार्गे टाकीव चालला; पण एक गाडी रस्त्याच्या मध्यावरच नादुरुस्त झाल्यामुळें त्याजही आपली मोटार थांबवावी लागली.

रमेश व तो डायव्हर पुढल्या गाडीला काय झाले ते पाहू लागले. एंजिन फेळ झाले होते. दोन्ही बाजूचीं झांकणे कटून त्या गाडीचा डायव्हर पेट्रोलच्या नळ्या साफ करीत होता. एकट्या मोटारला रानांत टाकून जाणें घंघ्याच्या दृष्टीनें गैर असल्यामुळे रमेशचा डायव्हर त्या गाडीच्या दुबस्तीला आपणही मदत करू लागला. रमेशही ते काय करतात हे पहात होता इतक्यांत त्याच्या नांवानें कोणीतरी हांक मारली असें त्याला वाटले. त्या बरोबर चमकून तो पुढच्या मोटारीकडे बघू लागला. शालिनीला त्या मोटारीत पहातांच त्याला मनापासून आनंद झाला. ती यावेळीं मोटारीतून खाली उतरत होती “रमेश, तुम्हाला पाहून किती आनंद झाला म्हणून सांगू! आज चार महिन्यानीं तुमची गांठ पडते आहे. तुम्हाला माझे पत्र मिळाले ना!”

“हो मिळाले” त्या पत्राची आठवण झाल्यामुळे रमेशच्या मनाला किंचित् वाईट वाटले.

शालिनी पुढे म्हणाली, “चला माझ्या पतीची व तुमची ओळख करून देते” मोटारीजवळ येऊन ती नवऱ्याला उद्देशून म्हणाली, “ड्याव्हा-बद्दल मी व बाबा नेहमी बोलत असतो तेच हे रमेश, यांनीं बन्नूला एका मुलीला कशी सोडविली हे आपल्याला सांगितलेंच आहे. रमेश हे लेफ्ट. आनंदराव बन्नूच्या मराठा रेजिमेंटमध्ये असतात.”

आनंदरावानें बाहेर येऊन रमेशशीं हस्तांदोलन केले. डोक्यावर दारूची निशा रमेशला स्पष्ट दिसत होती, त्यानें त्याच्याकडे पाहून नंतर शालिनीकडे पाहिले. तो आपल्याकडे कां पहातो आहे हें तिच्या लक्षांत येण्यास वेळ लागला नाहीं, तिचा चेहेरा दुःखी झालेला पाहून आपण उगीच तिच्याकडे पाहिले असें रमेशला वाटले, तो लगेच हंसरा चेहरा करून म्हणाला, “मिस्टर आनंदराव, ही काश्मीरची प्रेसर ट्रीप दिसते! किती दिवसाची रजा आहे!”

“सध्यां एक महिन्याचीच मिळाली आहे जरूर वाटल्यास पुढें वाढणू. पण तुम्ही कुठें इकडे?”

“मी सध्यां सर्वसमवे नोकरी आहे हे तुम्हाला ऐकून कळेलच असेल,

आमची सर्कस आता काश्मीरांत जाणार असल्यामुळे तिची व्यवस्था करण्या-
कारितां मी पुढें जात आहे.”

“ बरे झाले आम्हांला करमणूक तरी होईल. लग्न झाल्यापासून ही
सारखी मार्गे लागली आहे की चार दिवस तरी तुम्हांला पाहणुचाराला
आपल्या इथें बोलवा. परवा राखीबधनाला ती तुम्हांला तार करून
बोलावणार होती.”

“ आनंदराव, शालिनी लाखांत मुलगी आहे. तिच्या गोड स्वभावाची
तुम्हांला इळूइळू कल्पना येईलच. आम्ही जन्मानें एका आईची मुलें नस-
ल्यामुळे माझे येणे आपल्याला आवडेल कां नाहीं याची शंका वाटल्यामुळे
आपल्याकडे येण्याचे मी आजपर्यंत धाडस केले नाहीं.”

“ Nonsense ” असली भलती शंका मनांत कशाला आणलीत;
आतां यापुढे माझे घर तुम्हाला केव्हांही मोकळे आहे.”

“ याबद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे.”

मोटार लवकर दुरुस्त होण्याचें चिन्ह दिसेना, तेव्हां काय करावें अशी
त्यांना पंचाईत पडली. ज्यास्त वेळ राहिल्यास रात्री वाटेंत मुकाम करावा
लागणार हें स्पष्ट दिसत होतें. तेव्हा या दोघांनीं रमेशच्या गाडींतून पुढें
चलावें असें त्याने सुचविले. पण बाकीचे तीन पैसेंजर आनंदरावाच्या
घैन्यांतील त्याच्याच वरचे अधिकारी असल्यामुळे त्यांना सोडून आनंदरावाना
निघतां येईना, शेवटीं आनंदरावालाच काय वाटलें कोणास ठाऊक तो
एकदम म्हणाला, " Well, मिस्टर रमेश, तुम्ही आपल्या बहिणीला घेऊन
पुढें व्हा आम्ही मोटार दुरुस्त झाली की निघतोच.”

हा गृहस्थ खरोखरच मनापासून बोलतो आहे का चेष्टा करतो आहे
याचीच एक क्षण रमेशला शंका वाटूं लागली. तो शालिनीकडे पाहूं लागला.
तिनें चलण्याबद्दल डोळ्यांनी त्याला खूण केली, तेव्हां तो आनंदरावाकडे
बळून म्हणाला. “ तुम्ही दोघेही आला असतां तर बरे झालें असते तुम्ही
येईपर्यंत आम्हाला काळजीच आहे तेव्हां म्हणतो की, तुम्हीही माझ्याच
मोटारींतून चला.”

“ तिला एकटीलाच घेऊन जाहो, आम्ही ऑफिसर एकमेकापासून दूर रहात नाही. तुम्ही श्रानगरांत उतरणार कोठें !”

“ खालसा हाटेलात.”

“ अच्छा जाव, शालिनी तूही जा व आमची उतरण्याची व्यवस्था कर, आम्ही चौघेही एकाच खोलीत रहाणार आहोत.”

जास्त वेळ घालविण्यांत अर्थ नाही असे पाहून तो शालिनीला घेऊन निघाला. मागची मोटार दिसेनाशी होईपर्यंत शालिनी मागे वळून बघत होती. ती दिसेनाशी झाल्याबरोबर तिच्या एक जोराचा हुंदका आला. तिच्या या बर्तनाचे रमेशला फार नवल वाटले तो तिच्याकडे पहात म्हणाला, “ शालिनी हे काय ! तुला एकट्या आल्याबद्दल वाईट का वाटते आहे ?”

“ रमेश, किती मी अभागी, मृगजळाच्या मागे लागून मी आपला सर्वस्वी घात करून घेतला आहे.”

“ काय इकीमत आहे ती नीट सांग तरी. आधी डोळे पुस पाहू.”

शालिनीने डोळे पुसले. ती म्हणाली, “ तुम्ही बोटहटून गेल्यावर आठ दिवस मला मुठ्ठीच चैन पडले नाही. पुढे डलुडलू बाबांनी माझे लग्न ठरविल्याची वार्ता माझ्या कानावर येऊ लागली. पहिल्या प्रथम लग्नाला साफ नकार देण्याचा माझा विचार होता पण अधिकाराची लालसा, हुकूमशाही गाजविण्याची आशा व सुखांत दिवस काढण्याची प्रबळ इच्छा या सर्व विकारांना बळी पडून थोड्या नाबुशीने का होईना पण मी सभ्यते दिली माझी संमते मिळताच आमने ताबडतोब लग्न झाले.”

“ मग एकूण तुझ्या इच्छेप्रमाणेच सर्व गोष्टी घडल्या.”

“ माझे बोलणे पुरते ऐकून तर घ्या. लग्नाच्या दुसऱ्या दिवसापासूनच माझ्या दुःखाला सुगवात झाली.”

“ शालिनी काय सांगते आहेस हें ” तिच्या बोलण्याने वाईट वाटून रमेश म्हणाला.

“ अगदी खरे आहे तेंच सांगतें आहे. ते मदिरेच्या भयंकर मगर-मिठीत सांपडले आहेत हें मला पहिल्या दिवशीच बळले. पण मग काय उपयोग ! मदिरेकडे ते स्वेच्छाचारीही बनले आहेत असे मला नंतर कळले,

रात्री १२ वाजले तरी मागच्या मोटारीत बसलेल्या त्रिकूटाच्या मगर-मिठीतून ते बाहेर निघत नसत बरे नंतर आले तरी जवळजवळ पूर्ण गैर-शुद्धीतच येत. अधून मधून आमच्या घरीही हा दंगा चाले. अशा अचाट खर्चांमुळे सावकारांनी निम्मा पगार सरकारमार्फत कापून घेतला आहे. त्यामुळे नेहमी घरूनच पैसे मागवावे लागतात. त्याशिवाय दुसऱ्या सावकारांचे कर्ज आहे ते निराळेंच.”

“ अरे, शालिनी केवढे संकट तू आपल्यावर ओढून घेतलेस ! ”

“ मला जगात तोड काढायला जागा राहिली नाही. बाबांना याच्या लीला नंतर कळल्या पण मग काय उपयोग ! ते आता माझ्याशी बोलायलाही लाजतात.”

“ नारायणरावांना आतां पश्चात्तापाशिवाय काय मार्ग उरला आहे.”

“ रमेश, अशा संकटांत सांपडल्यामुळे असा एकही क्षण जात नाही कीं तुमची मला आठवण होत नाही. तुमच्याबरोबर मी शिळी मीठ-माकरीसुद्धां आनंदाने खाली असती. माझा हावरा स्वभाव मला नडला माझ्या सर्व आयुष्याचा सत्यानाश झाला आहे.”

“ ही तुझी जन्मठेप कैद आहे आतां त्यांतून सुटका नाही.”

“ त्या दुसऱ्या ऑफिसरांच्या तडाख्यांतून सुटले म्हणून मला किती तरी समाधान वाटतें आहे. खरोखर रमेश, त्यावेळीं तुम्ही मला देवासारखे वाटलात.”

“ पण आनंदरावांनी तुला एकटीला माझ्याबरोबर यायला कशी परवानगी दिली ? ”

“ त्याला कारण आहे. दारूपुढे त्यांना बायकोची काय किंमत आहे मी मोटारीत असल्यामुळे त्यांना मनसोक्त मिता येत नव्हतें, आतां बाटल्याच्या बाटल्या फस्त करीत असतील.”

“ त्यांना आपल्याबरोबर येण्याची इच्छा याचकरितां नव्हती वाटतें ? ”

“ मग दुसरे काय ! म्हणूनच मी तुम्हाला चला म्हणून खूप केली, नाहीतर एखादेवेळीं पुन्हा बेत फिरायचा. ते तिथेही ऑफिसर फाजिल दिसतात; मध्यंतरी त्यांनीं माझीसुद्धां चेष्टा केली होती त्यावेळीं मला फार

संताप आला होता पण यांनीं हंसण्यावारीच नेले. लग्न झाल्यापासून तुमच्याबद्दल जेव्हां जेव्हां बोलण्याची वेळ येई तेव्हा तेव्हां सांगत असं कीं, तो माझा भाऊ आहे त्याला घरी घेऊन या, हेतु हा कीं तुमची अवीचित गांठ पडल्यास दोघांनाही संकोच नको आणि त्याकरतांच तुम्हाला पत्र मिळालें कां म्हणून आठवण दिली. माझ्या कमनशिबानें मला आज हे नातें जोडावे लागत आहे. रमेश त्याबद्दल राग नाही ना आला ? ”

“ खरं सांगायचे म्हणजे तुझ्याबद्दल राग आला होता पण लगेच नाहीसाही झाला. नंतर दुसऱ्या क्षणीं तुझ्या हावरेपणाची कीव आली पण तुझ्या हावरेपणाला असें बक्षीस मिळेल असे वाटले नव्हते. आतां तूं काय करायचें ठरवलें आहेस ? ”

“ तुम्ही असल्यामुळें मला आतां वराच धोर आला आहे. या चौकडीचा कोठेंतरी रानांत ट्रिप काढण्याचा विचार आहे. मलाही बरोबर नेण्याचा त्यांचा आग्रह चालला आहे पण मला त्या तिघांची फार भीति वाटते. मी निघेपर्यंत हे तिघेजण येणार म्हणून कल्पना दिली नव्हती. नाहीतर मी निघालेंच नसते. पण नंतर काय उपयोग आता माझा नुसता देवावर भरोसा आहे. ”

“ नुसत्या देवावर विसंबून ईश्वर मुळींच मदत करणार नाही स्वतः स्वटपट करणारालाच ईश्वर मदत करीत असतो. ”

“ तें खरें पण मी काय करूं तें सांगा. ”

“ श्रीनगरांत गेल्यावर काय तें ठरवूं. आधीं पहिल्याप्रथम तुझे माझ्याबद्दल प्रामाणिक मत हवें. ”

“ तुमच्याबद्दलचें माझें मत काय आहे तें अजूनसुद्धां का माहीत नाही ? ”

“ तसं नव्हें. पूर्वीचें मत सोडून देऊ-आतांचा प्रसंग पहा. जिव्याकरतां मी जिवापाड घडपड करीत होतो, तिने माझा धिक्कार करून दुसऱ्याशीं लग्न केलें व तीच सुदैवानें माझ्या ताब्यात सांपडली आहे. एकटी आहे, रात्रीं मुक्काम केल्यावर माझ्याशिवाय जगांत तिला कोणी नाही. किंवा मदत करायला कोणी येणार नाही. बोल, माझी सुडाची इच्छा

जाग्रत असताही तूं विश्वासानें माझ्याबरोबर रहाशील ? नीट विचार करून उत्तर दे.”

“ यांत विचार करण्यासारखें काय आहे ” शालिनीने ताबडतोब उत्तर दिलें. ती पुढें म्हणाली, “ तुमच्या बाबतींत खरोखरच विचार करण्याचे कांही कारण नाहीं. मी ईश्वराला स्मरून सांगते कीं तुम्ही कसल्याहि परिस्थितींत असला तरी आपले शील सोडणार नाहीं अशी माझी खात्री आहे. स्वप्नांतसुद्धां तुमच्याबद्दल माझ्या मनांत कुकल्पना आली नाहीं.”

“ शालिनी तुझ्या या विश्वासाबद्दल मी तुझा सदैव ऋणी आहे. दुसऱ्या नात्याची मी अपेक्षा केली होती पण ईश्वराने मला भागिनीच अर्पण केली आणि शालिनी तुला आश्वासन देतो कीं आपण दोघे एकत्र कोठेंही असलो तरी आपले बहीणभावाचेच नातें राहील. “जगांत माझा एक भाऊ पाठीराखा आहे ” हें तुझ्या तोंडचे वाक्य ऐकण्यांतच मी धन्य मानून घेईन.”

“ हें वाक्य मी पूर्वीच यांच्याजवळ एकदोनदा उच्चारले होते. यापुढें मी तुला अहो जाहो न म्हणता अरे तुरे असे हक्काचे शब्द वापरणार आहे. याला तुझी हरकत नसेलच.”

“ मुळीच नाहीं. यामुळे उलट मला आनंदच झाला आहे.”

“ तूं भेटल्यामुळें जगांत थोडे दिवस जगावें असें मला वाटूं लागले आहे. नाहीतर कदाचित् त्या तिघांच्या त्रासाने कडेलोट करण्याचें मी ठरविलें होतें.”

“ असले वेडे विचार यापुढें कधीं मनांतसुद्धां आणूं नकोस.”

“ आतां त्याची आठवण सुद्धां होणार नाहीं. बरें पण पूर्णेंदूची काय वाट ! तिचा कांहीं पत्ता लागला कां !”

“ छे मुळीच नाहीं. आमच्या गांवीं तिचें एकदा पत्र आलें होतें त्यानंतर कांहीं माहिती नाहीं.”

“ माझाच त्यांत हलगर्जीपणा झाला आहे. कौटुंबीक असतांना मीच तिच्याबद्दल चवकशी करायला हवी होती पण मी स्वतःच्याच फिकीरोंत

असल्यामुळे मला ते घोरण राहिले नाही. आता पुन्हा परत कोइटला गेल्या-
वर असली चूक होणार नाही.”

“ ती खी तरी कसली आहे हे पहाण्याच्या उत्कंठेशिवाय तिच्याबद्दल
मला कसल्याच भावना नाहीत, त्यामुळे तिच्याबद्दलची माहिती तू परत
गेल्याबरोबर दिलीस काय किंवा एक वर्षाने दिलीस तरी माझ्या दृष्टीत
काही फरक होणार नाही.”

आनंदराव व त्यांची पाटी त्या रात्री न आल्यामुळे रमेशने शालिनीची एका स्पेशल खोलीत शोपण्याची व्यवस्था केली व आपण बाहेर व्हायला आसून ठोकले. कारण यावेळी आणखी एकही खोली रिकामी नव्हती.

एकंदर भ्रमाने व प्रवासाच्या दगदगीमुळे रमेशला इतकी गाढ शोप लागली की सकाळी शालिनीला त्याला हलवून जागा करावा लागला. शोप उत्तम लागल्यामुळे त्याला चांगलीच हुपारी वाटत होती. प्रातर्विधी आटोपल्यावर नोकराने किटलीत आणलेला चहा ओतीत शालिनी म्हणाली, “ आजचा तुझा काय कार्यक्रम आहे ? ”

“ आज पहिल्या प्रथम पंडित बिंदुमाधवाचा बगला गाठतो, ते काम आजच्या आज उरकल्यास मी आणखी एखादा दिवस राहू शकेन. ”

“ कसेही करून एक दिवस रहाच तितकाच मला आधार होई. ही मंडळी बहुतेक ११ वाजता येतील असे हॉटेलच्या मालकाचे म्हणणे आहे. ”

“ मीही बहुतेक तोपर्यंत परत येईन. आज शेजारची खोली रिकामी होणार आहे तिची किछी तुझ्याजवळ देण्यास मी मालकाला सांगितले आहे. ”

“ ठीक आहे आज संध्याकाळी आपण फिरावयास जाऊं या. ”

“ आधी आनंदरावांना येऊं दे मग बघू. ”

“ बरे तू जा आणि लवकर काम आटोपून ये. ”

युरोपियन पद्धतीचा पोषाख करून रमेश लवकरच त्या हॉटेलमधून बाहेर

पडला. पडीत बिंदुमाधवाचा पत्ता लागण्यास त्याला फारसा वेळ लागला नाही. शंकराचार्यांच्या टेकडीच्या पायथ्याशीच विस्तीर्ण बगीचानें वेष्टिलेला वसा त्याचा प्रशस्त बंगला होता. त्या बंगल्याचें नांव ' इंद्रभुवन ' असून नावाप्रमाणेच तो वैभवसंपन्न दिसत होता.

इंग्रजी पद्धतीप्रमाणें त्या बंगल्याची रचना होती. आंत शिरल्याबरोबर एक मोठा हॉल असून, मध्यभागी एक मेज व त्याभोवती पांचसहा खुर्च्या नीट रीतीने मांडून ठेवल्या होत्या. टेबलावर दोनतीन इंग्रजी वर्तमानपत्रे व मासिके पडली होती.

रमेश दिवाणखान्यांत येताच तेथें पहाण्यावर असलेल्या शिपायानें त्याला उत्थापन देऊन सलाम केला. रमेशला काश्मिरी भाषा येत नसल्यामुळे त्याने आपले विजिटिंग कार्ड त्या शिपायाच्या हातांत दिलें. शिपायी कांहीं तरी बोलला पण रमेशला त्याचे बोलणे मुळीच कळना. त्यानें तूं काय म्हणतोस ते कळत नाही असें खुणेने कळविले तेव्हा तो शिपायी ते कार्ड घेऊन आत गेला. जातांना खुर्चीकडे बोट दाखवून त्यावर बसण्याची रमेशला त्यानें विनंती केली.

टेबलावर पडलेल्या मासिकाकडे दृष्टी जातांच तेथे लहान मुलाकरतां असलेले मराठी शालापत्रक मासिक पाहून त्याला अत्यंत आश्चर्य वाटलें. किती तरी दिवसांत त्याला मराठी मासिकें वाचायला मिळालीं नव्हती, त्यामुळे तें मासिक हातांत घेऊन मुलाच्या गोष्टी वाचण्यांत तो गढून गेला.

शिपायाला जवळ जवळ त्याला हलवावें लागले तेव्हां दचकून त्यानें बर पाहिलें. त्यावेळीं समोरच त्याच्यापुढे १९।२० वर्षांची मुलगी उभी असलेली त्याला दिसून आली. त्याबरोबर स्वतःच्या गबाळेपणाची त्याला इतकी लाज वाटली कीं त्याच्या हातून तें मासिक खालीं गळून पडलें व तो मान खाली घालून उभा राहिला.

रमेशचा पोषाख अपटुडेट युरोपियन पद्धतीचा होता. जात्या तो चांगलाच गोरा असल्यामुळे नीट निरखून पाहिल्याशिवाय तो युरोपियन नाही हें लोकांच्या लक्षांत येत नसे. त्याच्याकडे अत्यंत विस्मयानेंच निरखून पहात ती मुलगी असल्ल इंग्रजीत म्हणाली.

“ आपल्याला कोण पाहिजे. ”

“ मला कारभारी साहेबांना भेटायचे आहे. ” रमेशने विनयाने उत्तर दिले. तिच्या चेहऱ्याकडे बघण्याचा त्याला अद्याप धीर होत नव्हता.

“ ते सध्या महाराजांना भेटायला गेले आहेत. आमच्या शिपायाने तुम्हांला हाच निरोप सांगितला होता पण तो तुम्हाला न कळल्यामुळे मला स्वतः इकडे येऊन तो सांगावा लागला. ”

“ आपल्याला तसदी पडली याबद्दल दिलगीर आहे मला काश्मीर भाषा कळत नसल्यामुळे हा घोटाळा झाला. आता ते केव्हां भेटतील ! ”

“ आणखी दोन तासांने ते परत येतील त्यावेळी त्यांची गांठ पडेल. त्यांना कांही निरोप असल्यास सांगून ठेवावा. ”

“ निरोप कांही नाही. मीच स्वतः दोन तासांनी पुन्हा येईन. तसदीची माफी असावी. ”

रमेश उठलेला पाहून ती व्हिजिटिंग कार्डकडे पहात म्हणाली, “ या चिठ्ठीवर फक्त ‘ मॅनेजर रशियन सर्व्हिस ’ येवढीच अक्षरे आहेत आपले नांव नाही तरी ते कळले म्हणजे बाबासाहेबांना निरोप सांगण्यास ठीक पडेल. ”

ही बिंदुमाधवाची मुलगी असावी असे रमेशने अनुमान केले. तो एक क्षण विचार करून म्हणाला “ मी हिंदु असून रशियन सर्व्हिसचा मॅनेजर आहे हे युरोपियन वगैरे लोकांना आवडणार नाही म्हणून व्यापारी दृष्टीने त्या चिठ्ठीवर फक्त ‘ मॅनेजर रशियन सर्व्हिस ’ असाच मजकूर छापविला. ”

“ आणि तुमच्या पोषाखावरून व स्वरूपावरून तुम्ही हिंदु असाल अशी कोणाला फारशी शंका आली नसेल. ” त्या मुलीने हसत प्रश्न केला.

“ हो. असे झाले खरे. ”

“ तुम्ही महाराष्ट्रीय आहांत अशी तुम्हांला पाहिल्याबरोबर माझी कल्पना झाली. ”

“ माझ्या चेहऱ्यापेक्षा माझ्या हातांतील पुस्तकांमुळेच माझे बंड बाहेर फुटले असावे. ” तिच्या मोकळेपणाच्या बोलण्याने धीर येऊन रमेश पुढे म्हणाला. “ पण हे मराठी मासिक येथे कसे ! ”

“ माझ्या बडिलांचे दोन तीन महाराष्ट्रीय स्नेही आहेत. त्यामुळे

मराठी भाषा काय असते याचा मी आपल्या घरीच पुस्तकावरून अभ्यास सुरू केव्हा, अक्षरओळख झाल्यावर अगदी सोपे मराठी मासिक म्हणून मी हा अंक मागविला आहे. ”

“ स्तुत्य आहे, बरे आपली रजा घेतो माझे नांव रमेश. ”

“ दोन तासांनी बाबासाहेबांना भेटायला जरूर या, एक दक्षिणी इसम एका मोठ्या रशियन सर्कसचा मॅनेजर आहे हे आपल्या बाबासाहेबांना कळल्यावर त्यांना फार आनंद होईल त्यांना दक्षिणी लोकांच्या विद्वत्तेबद्दल फार आदर आहे. ”

“ या बातमीने मला मनापासून आनंद झाला आहे, आतां त्यांना भेटतांना मला कितीतरी मोकळेपणा वाटे ! ”

“ तुम्ही उतरलात कोठे ? ”

“ खालसा हॉटेलांत. ”

“ असे कां बरे एक क्षणभर बसा. ”

त्या मुलीने क्षणभर बसण्यास कां सांगितलें हें रमेशच्या लक्षांत आलें नाहीं. पण एका ब्राह्मणानें कपबशीत चहा व बिस्किटे आणून ठेवलेली पाहुन त्याचा उलगाडा झाला. त्या मुलीचें नांव कळल्यास पहावे म्हणून त्यानें मासिकाचें पहिलें पान उलगाडून पाहिलें तों त्यावर ‘ मिसू मीना ’ असें वाकड्या तिकड्या मराठी अक्षरांत नांव काढलेलें दिसलें. तें नांव कळतांच त्याला फार आनंद झाला.

चहाचा स्वीकार केल्यावर तो उठला. जातांना त्या मुलीचा बिरोप घेऊन जावें असें त्याच्या फार मनांत होतें पण ती त्याला पुन्हां दिसली नाहीं.

आपल्याला काश्मिरी भाषा येत नसल्यामुळे मोठाच फायदा झाला अशा आनंदी वृत्तीने तो तेथून परतला. परत जातांना शालिनीनें कांहीं सामान आणायला सांगितलें होतें तें खरेदी करून तो हॉटेलांत आला यावेळीं ११ वाजून गेले होतें.

घरी आल्याबरोबर त्याला शालिनीची चिड्डी मिळाली त्यांत तिनें लिहिलें होतें कीं ‘ मंडळी १० वाजतांच येथें आलीं. पण सर्वांनीं बोटीवर राहण्याचेंच पसंत केल्यामुळे तिकडेच जाण्याचा सर्वांचा विचार ठरला. मी फारच

आमह केल्यावर यांनीं हॉटेलांत रहायचे कबूल केलें आहे, पहावें निश्चय कितपत टिकतो तो. बोटीवर रहाण्याची काय काय व्यवस्था आहेत ते पहाण्याकरतां मी तिकडे गेले आहे. कदाचित् तिकडूनच जेवण करून येईन तरी माझी वाट पाहू नये. मी २।४ च्या सुमारास परत येतें त्यावेळीं आपण बागा पहाण्यास जाऊं अधिक खुलासा भेटींअंतो. ”

शालिनीकरतां थांबण्याची आतां जरूरी नसल्यामुळे रमेशनें आपले जेवण उरकून घेतलें व पंडीत बिंदुमाधव याच्याकडे जाण्याची तयारी करूं लागला. इतक्यांत त्याला नेण्याकरतां बिंदुमाधवाचीच मोटार आलेली पाहून त्याला फार आश्चर्य वाटलें पण फारसा विचार न करतां तो मोटारीत जाऊन बसला.

योग्य वेळीं तो बंगल्यावर पोहोचला. पंडीत बिंदुमाधव यांनीं त्यांचे चांगल्या तऱ्हेनें स्वागत केलें व त्या सर्कसला सर्व तऱ्हेची मदत करण्याचें आश्वासन दिलें. आपल्याबद्दलची त्याची कळकळ पाहून रमेशला मनापासून आनंद झाला. काम झाल्यावर त्यांची परवानगी घेऊन तो बाहेर पडला. ते आपली मोटार देत होते पण याने आभारपूर्वक तीतून जाण्याचें नाकारले, तो म्हणाला, वाटेत “मला बरीच कामे असल्यामुळे मोटारची जरूरी नाही. पार्थीव जाणे मला जास्त सोईचे होईल.”

दुसऱ्या भेटीत ती मुलगी दिसेल अशी त्याची अपेक्षा होती पण ती सफल झाली नाही.”

तेथील सर्व कामें आवरून तो तीन वाजतां परत आला.

खोलीच्या दारात पाऊल ठेवताच त्याच्या सर्कसमधील ल्युमी नांवाच्या मुलीला तेथें पाहून तो आश्चर्यानें थक् झाला. शिष्टाचाराप्रमाणे तिच्याशी हस्तांदोलन करून त्यानें तिला बसायला खुर्ची दिली.

मालकानें पाठविलेला चहा घेत घेत तो म्हणाला “ल्युमी तूं मला आज विलक्षण आश्चर्यचकित केले आहेस ! तू इकडे केव्हां आलीस ! उतरलीस कोठें ! कां आलीस ! वगैरे हकीगत झटपट सांग.”

“रमेश ” त्याच्या दृष्टीला दृष्टि मिडवून ती म्हणाली, “तुमचा माझा परिचय होऊन फक्त चार महिनेच झाले पण या चार महिन्यांत तुम्ही केव्हांहि माझ्यापासून दूर झाला नाहीत. सर्कसमध्ये तुमच्याबरोबर काम

करण्यांत मला किती तरी आनंद होतो म्हणून साणूं ! ज्या ज्या वेळीं तुमच्या शिवाय त्या दांडगट कोसवस बरोबर कामे करण्याचा प्रसंग येई त्यावेळीं मला अगदीं मरणप्राय दुःख होई, पण काम करून आत गेल्यावर तुमचा हंसतमुख चेहरा दृष्टीस पडल्याबरोबर सर्व दुःख पार नाहीसे होई. पण तुम्ही इकडे आल्यामुळे तुमच्याबरोबर काम करण्याचे तर नाहीच पण तुमचे हसतमुखही दृष्टीस पडण्याची आशा नाही हें पाहून मालकाकडून १५ दिवसाची रजा घेऊन मी इकडे आलों.”

रमेशच्या हातातून पेला खाली पडण्याची वेळ आली होती. पेला तसाच खाली ठेवून तो म्हणाला “ह्यूसी, केवढे तुझे हे घाडस ! मालकाना तूं इथे आली होतीस असे कळलें तर ते काय म्हणतील ? माझ्यावरचा त्याचा विश्वास उडेल.”

“ तुमच्यावर मालकाचा इतका विश्वास आहे की कांहीं झालें तरी त्यांत बदल होणार नाही. आता माझ्याबद्दल म्हणाल तर माझे तुमच्यावर प्रेम आहे हें सर्व जगाला माहीत आहे, तेव्हां मी इकडे आलों होतें असे कळले तरी त्याबद्दल त्यांना कांहीही वाटणार नाही.”

“ हर, हर, ह्यूसी माफ कर, दुसऱ्याने माझ्यावर प्रेम करणें मला टाळतां येणार नाही, पण मी तुझ्यावर प्रेम करतो असे आजपर्यंत कृतीनें कधी तरी दर्शविलें आहे कां ? जर कदाचित् गैरसमजाने तुला तसें वाटलें असले तर त्याबद्दल तू मला क्षमा कर.”

“ माझ्यावर तुमचें प्रेम आहे असें तुम्ही कधीही दाखवले नाहीत हें मला कबूल आहे पण, तुम्ही मालकाच्या धाकानें तसें वागत असाल अशी माझी कल्पना होती. शिवाय मी प्रेम दाखविल्यावर माझ्यावर प्रेम केलें नाही असा तुमच्याशिवाय एकहि मनुष्य मला आढळला नाही. त्या कोसवस दांडगेश्वराची माझ्याबद्दल काय धडपड चाललेली असते याची तुम्हाला कल्पना नाही.”

“ भग त्यापैकी एकाला पसंत करून त्याशीं लग्न कां लावीत नाहीस ? ”

“ पण माझे फक्त तुमच्यावरच प्रेम आहे. आणि अनायासें तुम्ही एकटेंच

या नंदनवनांत सांपडला आहात तेव्हां तुमच्याकडून कबूली मिळविण्याचा निश्चय करून मी आले आहे.”

“ ल्यूसी वेडी आहेस, बळजबरीने कां कुठे प्रेम मिळते, जा, आल्या पावलीं परत जाऊन सर्कशीत कामें करूं लाग, तुझा हेतू सफळ होण्याची इयें बिलकूल आशा नाही.”

“ रमेश, मला असे निराश करूं नका, तुमच्याशिवाय मी जगणार नाही आज तुम्ही व बूळ करीपर्यंत येथे धरणे धरून बसणार आहे.”

“ ल्यूसी तूं विलक्षणच पण करून आलेली दिसतेस. पण हा पण सिद्धीस जाईल असें तुला वाटतें तरी कसें.”

“ असे काहो तुम्ही बोलता! माझी तुम्हाला कांहीच कां दया येत नाही!”

“ येऊन काय उपयोग! माझ्या हातीं यापैकीं कोणतीच गोष्ट नाही. आपला संवाद आतां हथेंच संपवावा असें मला वाटतें.”

“ तुम्ही इतके निर्दय असाल असें मला वाटले नव्हतें. तुम्ही अगदीं पाषाणहृदया आहांत. तुम्हांला मी मेळे तरी पर्वा वाटणार नाही असच ना!”

“ कां वाटणार नाही, जरूर वाटेल. प्रत्येक क्षणाला आठवण होण्यासारखी तूं आनंदी मुलगी आहेस, पण त्याकरतां तूं लावूं पहातेस तें नवीन नातें मात्र जुळणार नाही.”

“ पुरुष निर्दय असतात हेच खरें. त्यांना आमच्यासारख्या विरहानें तळमळणाऱ्या जीवाची काय कल्पना येणार! मग मी जाऊं? रमेश असें निष्ठुर होऊं नका.”

“ ल्यूसी जाच. नाइलाज आहे. माझ्या निर्दयपणाबद्दल क्षमा कर ” ती जितकी लवकर जाईल तितकी बरी असे त्याला वाटत होतें कारण शालिनी कोणत्या क्षणाला येईल याचा नेम नव्हता.

“ नशीब माझे, जातें, पण निदान आज सध्यांकाळीं तरी येथील नंदनवनांत माझ्याबरोबर हिंडायला नाही कां येणार! कां त्यालाही तुमची हरकत आहे?”

“ त्यालासुद्धां हरकत आहे ” रमेश मनांत म्हणाला, “कारण एका विलक्षण मुलीबरोबर मी हिंडत होतो असें शालिनीला किंवा बिंदुमाघवाना

कळलें तर त्यांना काय वाटेल ! बिंदुमाधवाची मुलगी काय म्हणेल ! याची त्याला मोठी घास्ती वाटत होती. पण तिचे मन आतांपर्यंत दुखविलें या पेक्षा जास्त दुखविण्याचे त्याच्या जीवावर आले तरीपण एक कल्पना येऊन तो म्हणाला, "संध्याकाळीं यायला माझी मुळीच हरकत नाही पण माझी एक बहीण येथें आली आहे तिच्याबरोबर मला बाहेर जावे लागेल."

"बहीण आली आहे ! मग माझी ओळख करून द्या की, केव्हां येतील त्या इथे !"

"संध्याकाळीं पांचच्या सुमारास ती इथें येईल."

"बरें तर मग मी त्याच वेळेला येते. त्यांना यायला उशीर लागला तर मात्र तुम्हांला एकट्यालाच माझ्याबरोबर आलें पाहिजे आहे कबूल !"

"कबूल. पण ती आली तर मात्र आपल्या तिघांना बरोबर जावें लागेल."

"काही हरकत नाही, येते मी आतां आज जरी तुम्ही माझी निराशा केलीत तरी मी प्रयत्न सोडणार नाही. Good Bye"

ती गेल्यावर रमेशला अगदी सुटल्यासारखे झाले. शालिनी अद्याप न आल्यामुळे त्याला चैन पडेना तेव्हा मनुष्य पाठवून बोटीवर चवकशी करण्याचें त्यानें ठरविलें व त्याप्रमाणें तो हॉटेलच्या मालकाकडे गेला.

मयसभेंतील वातावरण !

१६

आज शूटिंगचें काम सपल्यावर रोजच्या प्रमाणें वसंतराव वगैरे मंडळीशे! गप्पा मारीत न बसतां उषा तडक आपल्या बिऱ्हाणी परतली. अंधार प लागला होता तरी दिवा वगैरे लावण्याच्या भानगडीत न पडतां पलंगावर ती स्वस्थ पडून राहिली, तिच्या मनाला तापदायक अशी काहीतरी गोष्ट आज सिनेमाचे शूटिंग घेताना झाली असली पाहिजे, एरवी नेःमी आनंदी असणारी उषा आज मल्ल व्याणि विचारी अशी दिसली नसती. पद्मा तिच्या मागोमाग तेथे आली, तिने बटन दाबून सगळीकडे प्रकाश केला नंतर उषेजवळ येऊन ती म्हणाली, “ आज बरं नाही का वाटत ! डोके कां दुखतें आहे ? ”

“ नाही तसें कांहींच दुखत नाही पण मनाला त्रास झाल्यामुळे थोडे डोके चढलें आहे इतकेंच.”

“ आज कशानीं येवढें डोके चढलें ? ”

“ शूटिंगच्या वेळीं तूं होतीस ना ? ”

“ हो, होतें तर. आजच्या सारखी तुमची दोघांचीं सुंदर कामें पूर्वी कधींच झालीं नाहींत असें प्रत्येकजण आज म्हणत होता.”

“ कामाचे जाऊं दे ग, पण शेवटीं भेटण्याचा सीन घेण्याच्या प्रसंगी वसंतरावांनीं किती त्रास दिला तो पाहिलास ना ! ”

“ थोडा त्रास झाला खरा. भेटण्याचा प्रसंग वरचेवर चुका करण्यामुळे पद्मा वेळा आणावा लागला, वसंतराव आज इतके कसे चुकले कळत नाही.

“अग कां चुकलें हें लोकांना कळत कां नाही पण काय करायचें ! काम पत्करलें आहे खरें तें पुरें करायलाच हवें.”

“तुम्हाला वसंतरावांचा फार राग आला असेल नाही !”

“राग नाही आला, पण त्यांनीं असें करायचें नव्हतें.”

“त्यांना सुद्धां नंतर वाईट वाटलें. ते आता तुमची गाठ घ्यायलाच येणार आहेत, मी चहालाच तिकडे येईन असे ते म्हणाले आहेत.”

“हो कां, येऊं दे, बाकी त्यांचीं कामें आज फारच सुंदर झाली नाही ! त्यांचे काम पाहून बाकीच्या मंडळीनींही कसून, कामें केलीं. त्यामुळे एकंदर कामाचा उठाव फार सुंदर झाला.”

“वसंतराव याच्या अगदीं उलट मला मघाशीं म्हणत होते.”

“काय म्हणत होते !”

“ते म्हणाले कीं उषाताईनीं आजचें काम इतकें तन्मय होऊन केलें कीं तें काम पाहून मला उत्तम काम करायची स्फूर्ती आली. त्यांच्या कामांनीं मला जवळ जवळ बेहोष केलें व त्याचमुळे भेटण्याच्या प्रसंगाच्या वेळीं मला भान न राहून माझ्या हातून चुका झाल्या.”

“माझी भरमसाठ स्तुति करावयाची तुम्हां दोघांना संवयच लागलेली दिसते.”

“नाहीं उषाताई, आम्ही खरें आहे तेंच बोलतो. बाकी वसंतरावांचे तुमच्यावर फारच प्रेम आहे.”

“इश हें काय बोलतेस ! माझें लग्न झालें असून माझ्यावर प्रेम करणारे श्रीकांत किष्मतपुरात आहेत हें तुला माहीत नाही कां !”

“अहो लोकांनीं तुमच्यावर प्रेम करणें ही कांहीं तुमच्या हातची गोष्ट नाही. तुम्ही मात्र त्यांच्यावर प्रेम करणें न करणें हा तुमच्या मनाचा प्रश्न आहे. बाकी ते परवा असेंही म्हणाले कीं उषाताई माझ्यावर उलट प्रेम करतात.”

“पद्मा तुझ्या जिभेला कांहीं हाड आहे कां नाही ! तुझ्यासारखीला तरी हें असलें बोलणें शोभत नाही !”

“उष.ताई, आज वेळ आली म्हणून बोलते पण सिनेमातले लोकहि मी म्हणाले अशाच तऱ्हेचे काहीं तरी बोलत असतात.”

“लोक आहेत गाढव. या लोकांना नसतां उद्योग लागतो. त्यांना स्त्रियांच्या अजुची काहीच किंमत दिसत नाही.”

“लोकांना काय, तुम्ही त्यांच्याबरोबर हिंडता, इसतां खेळतां, ते तुमच्याकडे नेहमी चहाला येतात, तुम्ही त्यांच्याकडे जाता, तेव्हां त्यांना आपलें असें वाटलें असेल. शिवाय नवऱ्यानें पत्र पाठवावयाची बंद केली आहेत म्हणून गावात बोभाटा आहेच.”

“लोक काय उपद्रापी असतात पहा ! आणि आमच्या पत्राची मान-गड बाहेर कशी फुटली ! कांहीं कारणामुळे त्यांना पत्रं पाठवितां आली नसतील, इतकें कळण्याइतकीसुद्धां यांना अफळ नाही. बरें तूं जा चहाची खयारी ठेव ते आतां येतीलच.”

पद्मा आंत निघाली इतक्यांत वसंतराव आलेच. त्यांना बघायला खुर्ची दिव्यावर ती म्हणाली “आज कनी माझ डोकें दुखत असल्यामुळे तुमच्याकडितां मी थांबले नाही.”

“डोकेंच दुखत असलें तर मग हरकत नाही म्हटलें आणखी कांहीं कारण आहे कां काय ! त्याकरतां तर मुद्दाम आलों.”

“नाहीं तसें कांहीं नाहीं ” आपण घडघडीत खोटें बोलतों आहांत याची जाणीव उपेया होऊन तिचें तिलाच चमत्कारिक वाटूं लागलें.

“मग आतां डोकें बरें आहे ना ! ”

“हो आतां उतरलें आहे ”

“खगेखर आजच्या तुमच्या कामाचा आवेश नि तन्मयता पाहून तर मी थक शाळी. अशी प्रणयाराधना तुम्ही केव्हां शिकलात ! ”

“वसंतराव, मी लग्न झालेली छी आहे हें विसरलांत वाटतें.”

“तुमच्या बोलण्यांत, वागण्यांत कृत्रिमपणा बिलकूल दिसत नसल्यामुळे माझ्या किती वेळा मनात आलें कीं असें प्रेम करणारी छी मिळाली तर काय बहार होईल.”

“मग पद्मा आहे कीं तबाग, ती असेंच प्रेम करून दाखवीक. माहीं

चरी ती आतां पुढें मुख्य नटी होणारच आहे. तेव्हां तिच्याशी कळवावून टाका म्हणजे झालें.”

“ कां तुमचा पुढें कामें करण्याचा विचार नाहीं वाटतें ? ”

“ आज तसे नक्का काहींच ठरवलें नाहीं.”

“ पद्मा, तुमच्या पासंगालाही पुरणार नाहीं. तुमच्या शिवाय यापुढें कामें न करण्याचा मी निश्चय केला आहे.”

“ माझ्याकरता तुम्ही आपली कला डावून ठेवणें इष्ट नाही. माझ्यापेक्षां सरस किती तरी नटी तुमच्याबरोबर काम करायला मिळतील.”

“ ती आशा व्यर्थ आहे. बरें तें असो. मी आतां आणखी एक निरोप सांगायला आलों आहे.”

“ कसला निरोप ? ”

“ आपला आतां फक्त एकच शेवटला सीन राहिला आहे, तो सुंदर व उठावदार होण्याकरतां व नदनवनाचा सीन मिळविण्याकरतां काश्मीरला जायचें मालकानी ठरविलें आहे.”

“ अगबाई, इतक्या लांब कशाला ! इकडे कां बागा नाहीत ! ”

“ आहेत पण तशा तऱ्हेची वनश्री मिळणार नाही. बाकीची फिल्म फारच उत्तम साधल्यामुळें मालकांनीं या सीनकरतां तीन चार हजार रुपये खर्च करायचें ठरविलें आहे.”

“ कोण कोण जाणार ? ”

“ आपण दोघे, मालक व हाताखालील दोन तीन माणसें.”

“ पद्मा नाही का येणार ? ”

“ तिचें काय काम आहे ! उगीच कशाला खर्च ! ”

“ पण मी एकटी कशी येऊं.”

“ किती भित्र्या आहांत हो, मी नाही कां बरोबर, शिवाय मालक आहेतच.”

“ नको बाई, मला एकटीला धार होणार नाही. तुम्ही पद्माला नेण्याचा खर्च करणार नसला तर मी करीन पण ती आलीच पाहिजे. तिच्याशिवाय मी येणार नाहीं.”

“ या पद्माची लुडलुड हवी कशाला, अहो एक आठवळ्याचा तर प्रभ, आपण ताबडतोब परत येऊं.”

“ नको तिला ध्याच.”

“ बरें आहे. नाइलाज आहे. पण हें भित्रेपण आतां सोडून द्या.”

“ पण तें सोडणें मला जमेलसें दिसत नाही. पद्मा, आणलास चहा, शाबास, ठेव त्या टेबलावर, वसंतराव, पद्मा आहे म्हणून माझे दिवस आनंदानें चालले आहेत.”

“ पद्मा म्हणजे एक रत्न आहे ती लवकरच जगांत प्रसिद्ध नटी म्हणून चमकेल यांत शंका नाही.”

पद्मा यावर कांहीं बोलली नाही मग तिनें याचे पूर्वीचें भाषण ऐकलें होतें कां काय कोणास ठाऊक !

चहापान झाल्याबरोबर निरोप घेऊन वसंतराव निघून गेला. पद्माही इतर उद्योगाला लागली. उषा मात्र स्वतःच्या परिस्थितीचें सिंहावलोकन करीत स्वस्थ पडली होती. वसंतरावानें केलेल्या अनुचित गोष्टीचा निषेध करण्याचें धैर्य तिला झालें नाही, याबद्दल तिला वाईट वाटत होतें, मग पद्मा म्हणते त्याप्रमाणें आपलेंहि त्यांच्यावर प्रेम आहे कां ! नाही नाही त्रिवार नाही. उषेनें आपलें डोकें घट्ट दाबून धरलें. प्रेम नसलें तरी क्वचित् प्रसंगी त्यांच्याबद्दल आपलें मन व्यथित होतें याची जाणीव होऊन तिचें हृदय घडघड करूं लागलें, डोकें मुज झालें. डोकें दाबून ती किती वेळ बसली असती कोणास ठाऊक पण कोणाची तरी चाहूल लागल्या-मुळें तिनें वर पाहिलें.

तिचा भाऊ गुलाब तिच्यापुढें उभा होता.

“ ताई, वसंतराव कशाला आतां इकडे आला होता ? ”

“ सिनेमाच्या काही कामाकरतां आले होते का ! आणि तूं केव्हां आलास ? ”

“ मी आज दुपारीच आलों आहे, ताई या वसंतरावाचें तुझ्याकडे येणें मला मुळीच पसंत नाही.”

“ कां, त्यांच्यावर इतका राग कां ? ”

“ कां, तें मला सांगता येणार नाही. पण यापुढें तूं त्याच्याशी कामा-
शिवाय बोलतां उपयोगी नाही. ”

“ अरे पण येवढें झालें तरी काय तें तर सांगशील. ”

“ तें मग सांगतो, पहिल्या प्रथम हे सांग कीं, श्रीकांतांना पत्र पाठ-
वायची तूं कां बंद केलीस ! ”

“ काय मी ! वाहवा अरे त्यांचेंच मला दोन महिन्यांत पत्र नाही.
मी आपल्याकडून गेला महिनाभर पत्र पाठवीत होते पण त्यांचेच उत्तर
नाहीं मग कंटाळून पत्र पाठविण्याचें मी यांबलें व शेवटीं विचार केला
आतां एकदमच जाऊन भेटावें. ”

“ अगदीं खोटी गोष्ट. मी आपल्या हातांनीं श्रीकांतांचीं पत्रें पोष्टांत
टाकीत होतों. ”

“ म्हणजे ! मग मला तीं कशी मिळालीं नाहीत ! आणि मी पाठ-
विलेलीं पत्रें तरी मिळत होती कां ! ”

“ गेल्या दोन महिन्यांत तुझें त्यांना एकही पत्र नाही. त्यांना त्याबद्दल
अत्यंत वाईट वाटलें. रोज टपालची वाट पहायची नंतर तें आलें नाही
कीं दुःखानें आपला उद्योग सुरू करायचा. धन्यानिमित्त ते अलीकडे बाहेर
गांवीं सुद्धां जात नाहीत, हेतु हा कीं तुझें पत्र त्यांना मिळायला उशीर
होऊं नये. शेवटीं त्यांच्यानै रहावेना ! म्हणून त्यांनी मला शोध करण्यास
पाठविलें आहे. फिल्म पुरी झाल्याशिवाय तुला भेटणार नाही असा त्यांनी
मनाचा निश्चय केला असल्यामुळें त्यांना स्वतःलाच इकडे येतां आलें नाही. ”

“ गेले चार महिने ते किस्मतपुरलाच होते ? ”

“ हो. एक दिवसही बाहेरगांवीं गेले नाहीत. ”

“ मी तर ऐकलें कीं ते सध्यां प्रमिला तार्डकडेच आहेत म्हणून त्यांना
पत्र पाठवायला सुद्धां सवड सांपडत नाही. ”

“ ही साफ खोटी गोष्ट आहे. तुझ्या इकडे येण्यामुळें प्रमिलातार्ड
रागावलेलीच असल्यामुळें ती किस्मतपुरास मुळीच आली नाही. तुझें पत्र
न आल्याबद्दल तक्रार करून श्रीकांतांनी एक दिवस येऊन जाण्याबद्दल
तिला लिहीलें होतें पण तिनें स्पष्ट कळविलें कीं उषातार्डला परत आण-

व्याशिवाय मी कांही येणार नाही, म्हणून तर त्यानी शेवटी मलाच इकडे पाठविले.”

“ते मुळीच प्रमिलाताईकडे गेले नाहीत तुशी खात्री आहे ?”

“हो अगदी पूर्ण खात्री आहे.”

“पण मला तर वसंतरावानी सांगितले की ते मुळी किस्मतपुरला नाहीतच. ते प्रमिलाताईकडे असून आनंदान आहेत.”

“यांत त्याची लुच्चेगिरी स्पष्ट दिसते आहे आणि म्हणूनच म्हणतो की त्यांच्याशी तूं संबंध ठेवू नकोय.”

“यांत समजुनीचा कांही तरी घोशला होतो आहे, वसंतराव खोटे कशाला सांगतील पद्माला हव तर विचार.”

“तो पोरटा अजून तुझ्याजवळच आहे कां, मग झाले तर त्या दोघांनी कारस्थान करून तुला खड्ड्यात आणण्याचा विचार केलेला दिसतो. सावध रहा !”

“गुलाब सशयावरून उगीच लोकांची निंदा काय करतोस ! तुला तिने क्षिडकारले म्हणून तर सूड उगविण्याकरता तूं हें बोलत नाहीस ?”

“तुझ्याशी तिचा संबंध नसता तर मी तिचें नांवसुदां काढलें नसतें.

नांव काढताच स्नान करायला हवें इतकी अपवित्र मला ती वाटते. त्या ताईच्या जीवावर मी लहानाचा मोठा झालो, जिवें अन्न खाऊन मी पोसले आहे तें अन्न मला बजावीत आहे की तुझ्या ताईचें रक्षण कर ती घोक्यांत आहे.”

“गुलाब तुला वेडबीड तर नाहीना लागले, तूं आज हें काय बडबतो आहेस ! मला कसली भीति ! मी आता लहान मूल कां आहे. हयें बरा बैस, मन शांत कर आजची रात्र शोप घे आणि नंतर काय तें सांग.”

बहिणीच्या मनावर कांही परिणाम होत नाही हें पाहून गुलाबला वाईट वाटले. तो खोलीत इकडे तिकडे पाहूं लागला. पूर्वीचा तिचा साधेपणा जाऊन फॅशनेबल जिनसांची तेथें रेलचेल होती. टेबलावरील श्रीकांतांचा फोटो त्याला दिसना. भिंतीला टांगलेला वसंतरावाचा फोटो पाहून त्याचा

संताप पुन्हां अनावर झाला तो रागाने म्हणाला, “ताई भीकांदाचा इयत्ता फोटो कुठे आहे ?”

“तो इथून एकाएकी नाहीसा झाला आहे. दुसरा फोटो पाठवा म्हणून मी दोन तीन पत्रे पाठविली पण उत्तर नाही मग काय करायचें !”

“त्याचें पत्र नव्हतें तर स्वतः तुला त्यांच्याकडे जायला काय शाळें होतें ! कां तुझा अभिमान आडवा आला !”

“अरे त्याच्यापार्शी कसला अभिमान ! वसंतरावांच्याकडून मला वरचे-वर त्यांची हकीगत कळत होती, ते प्रमिलाताईकडं सुखांत आहेत असे कळल्यामुळे मलाही समाधान वाटत होतें.”

“ताई यांत सर्व लबाडी आहे, कसलें तरी कारस्थान आहे. मी तुम्ही कशी खात्री करूं आणि हा वसंतरावाचा फोटो कां इथें लावलास ?”

बोलतां बोलतां त्यानें तो फोटो कडून बाहेर फेकून दिला. उषेला या कृत्याचा राग येऊन ती म्हणाली, “गुलाब, मी तुला असला अत्याचार करूं देणार नाही, तो माझा फोटो नाही पणानें तो तिला हवा म्हणून आणून लावला आहे.”

“ही पद्मा येथून इल्ल्याशिवाय गाडी नीट रुळावर येणार नाही.”

“माझे आतां सिनेमाचे काम सपलेंच आहे तेव्हा या सर्व घोटाळ्याचा खुलासा मी समक्ष किंमतपुरला आल्यावर आपोआप होईलच.

“तूं तिकडे कधी येणार ?”

“आणखी १०।१५ दिवसांनीं.”

“इतका अवकाश कशाला ?”

“आमचा एक बागेंतला सीन राहिला आहे त्याकरतां आम्ही पर-गांवी जाऊन तो घेणार आहोंत.”

“कोणत्या गांवाला जाणार आहात ?”

याचवेळीं पद्मा जी बाहेर गेली होती ती घरी आली, तिनें काय प्रकार झाला असेल हें ताबडतोब ओळखलें व प्रसंगाला तोंड देण्याकरतां ती पुढें झाली, ती खोलीत येऊन म्हणाली, “गुलाब तुला नसत्या चवकशी करून काय करायचें आहे ? तुला इथें यायची बंदी केली असतांना तूं कां आलास !”

“ तुझ्या खापर तोंडाला पहायला मी आलों नाहीं. माझ्या बाहिणीला भेटायला मी आलों आहे व तिला घेतल्याशिवाय मी येथून हलणार नाहीं.”

“ गुलाब असा उगीच संताप करून कां घेतोस ? ”

“ ताई संताप करूं नको तर काय करूं, या इडळीने माझ्याशी लग्नाच्या आणाशपथासुद्धां घेतल्या होत्या. मला घरादागला अब्रूला मुकवून इथे आणलें आणि आतां त्या वसंतरावाच्या गळ्यांत मिळ्या मारते आहे.”

“ गुलाब, तोंड संभाळून बोल, मी असलें ऐकून घेणार नाहीं. मी आतांच वसंतरावाना बोलावणें पाठविते म्हणजे तू इथून कसा हलत नाहीस तें पहाते.” पद्मा उसळून म्हणाली. गुलाबचें बोलणें तिचें पापी हृदय कापीत गेलें.

त्या दोघाना थांबवून उषा म्हणाली, “ असें मांडूं नका. पद्मा तूं आपल्या कामाला जा. गुलाब तुंही जरा डोकें शांत करून ये मग आपण या बाबतीत बोलू.”

“ ही इडळ घरात असतां मला स्वस्थपणा मिळणार नाहीं. मी आतां येथून जातो पण तुला घेतल्याशिवाय मात्र मी परत किस्मतपुरला जाणार नाहीं. भोकांतानाही मी सर्व हकीगतीचें पत्र लिहून नंतर तुला घेऊनच येथून हलेन ! ”

“ आपली धिडका बाहेर जाऊं या एकदाची. उषाताईना नेण्याची गोष्ट आतां विसरा, वाटेल त्या थापा मारून आमच्याविषयी त्यांचं मन तूं बिघडविण्याचा प्रयत्न करतो आहेस पण माझी खात्री आहे कीं तुला त्यांत म्हा येणार नाहीं. उषाताई इतक्या अविचारी खास नाहीत.”

“ पद्मा, गुलाब तुम्ही दोघे गप्प बसा बघू. गुलाब तूं आतां जा, उद्यां सकाळीं ये; येथून कर्णो निघायचें वगैरे मी तुला सर्व सांगेन तोपर्यंत वसंतरावाकडूनही पत्राबद्दलचा खुलासा मागविते. ”

“ बरं आहे उद्यां सकाळीं मी येईन. पण या लोकाशीं खपून वाग येवढेंच मला तुला शेवटलें सांगणें आहे. ”

विषण्ण वदनानें गुलाब तेथून निघून गेला. तो गेल्यावर उषा म्हणाली.

“ पद्मा वसंतरावाना मी बोलावले आहे म्हणून सांग, फार जल्दरीचें काम आहे पांच मिनिटांत मोकळे करतें असंही सांग. ”

“ उघाताई, तुम्ही काय गुलाबच्या नादीं लागतां ! अहो, तो घरीसुद्धां गेला नसेल. त्याला घरी जायला तोंड आहे कुठें ! इकडेच कुठें तरी भटकत असेल व शेवटीं सूडाची कल्पना मनांत येऊन आपल्याकडे तो आला आहे झालं. आमच्याविरुद्ध कांहींतरी कुमांड रचायला हवें म्हणून ही पत्रांची बनावट थाप मारली आहे. वसंतरावाना खोटे सांगून काय करायचें आहे आणि मला तर तुमच्यावांचून एक क्षणही करमत नाही हें तुम्ही पहातांच आहा. ”

“ तूं म्हणतेस तसेंसुद्धां असणें अगदींच अशक्य नाही तरी पण गुलाब माझ्याशीं कधीही प्रतारणा करणार नाही असें मला वाटतें. माझे मन अगदीं गोंधळून गेलें आहे, तेव्हां एकदां वसंतरावांना घेऊन येव. ”

पद्मा वसंतरावाना आणायला गेली. बराच वेळ झाला तरी ती येईना इतक्यांत मालकांचा निरोप आला कीं एक तासाच्या आंत काश्मीरला जायला निघायचें आहे तेव्हां तयारी ठेवा. उद्यां निघायचें असतां आतां कां बेत बदलला हें उघेला कळेना; पण मालकांच्या आशेप्रमाणें तिला तयारी करणें भाग होतें. जरा वेळानें पद्मा परत आली व म्हणाली कीं “ वसंतराब मालकाकडे गेले असल्यामुळें मला ते येईपर्यंत बसावें लागलें. त्यांनीं मला निरोप सांगितला आहे कीं आतां जाण्याची घाई आहे, तेव्हां प्रवासांत आपली पूर्ण खात्री करून देईन. गुलाब बडबडतो आहे हें सर्व खोटे आहे. ”

त्यांच्या उत्तराने उघेचें पूर्ण समाधान झालें नाही तरी पण खुलासा मिळेल या आशेनें आपलें मन घट्ट करून ती आवग-आवरी करूं लागली.

बिचारा गुलाब ! दुसऱ्या दिवशीं सकाळीं बहिनीच्या दाराला कुलूप पाडून त्याला काय वाटलें असेल याची कल्पनाच केलेली बरी.

नंदनवनांतील सफर !

१७

संध्याकाळचे पांच वाजायला आले तरी शालिनीचा पत्ता नव्हता किंवा रमेशने मनुष्य पाठविला होता तोही परत आला नव्हता. साडेपांचच्या सुमाराला तो मनुष्य एकदाचा परत आला त्याने निरोप आणला की “ त्या होडीनेच परस्पर बागेत जाणार आहेत तरी तिकडे यावे आम्ही सहापर्यंत वाट पहातो.”

ती येत नाही हे पाहून रमेशचे मन खट्टू झाले असताच ल्यूसी दारांत येऊन उभी राहिली. ती शक्य तितक्या सुंदर तऱ्हेने नटली होती. तिच्या गौरवर्ण गालावर व ओठावर तिने गुलाबी रंग लावल्यामुळे तिचा चेहरा निःसंशय सुंदर दिसत होता.

तिने सर्व पोषाख गुलाबी केला होता व कानांत हिऱ्याचे डूल घातले होते व हालतांना त्यांचा प्रकाश गालावर पडल्यावर तिचा चेहरा जास्तच खुलून दिसत होता. ती आलेली पाहून त्याने तिला बसवून घेतले. ती खुर्चीवर बसता बसता म्हणाली “ तुमची बहीण आली का ? ”

“ नही ती, तिचा नवरा व इतर स्नेहा मंडळी बोटीनेच बागेत जाणार आहेत व मलाही तिने तिकडेच बोलावले आहे ”

“ मग कसे जायचे ! बोटीने कां ताऱ्याने.”

“ आपण ताऱ्यानेच जाऊ, आता कुठे उगीच त्यांना शोधत बसा. ”

“ मग फारच उत्तम ” म्हणून करताना एकदाच रमेश आहे हे पाहून तिला मनापासून आनंद झाला होता.

रमेश आपला ड्रेस करून लागलेला पाहून ती त्याच्याजवळ गेली व तो नको म्हणत असतांच तिने त्याच्या केसाला पोमेड लावून बागला भांग काढला व तोंड धुतल्यावर त्याच्या इच्छेविरुद्ध तिने त्याच्या तोंडाला रोखी ब्लॉसम लावला. थोडक्याकरता तिचे मन दुखवायला नको म्हणून तो तिच्या हट्ट इल्लेहल्लं पुरवू लागला होता आणि त्याचा फायदा घेऊन तिने आपल्या आवडीप्रमाणे त्याचा पोषाख चढविला.

हॉटेल मालकाने एक तांगा आणल्यावर ही दोघे त्यांत बसून निघाली. ल्यूसी आज विशेष आनंदात दिसत होती, त्यामुळे तिचा हास्यविनोद भर-पूर चालला होता व रमेशही त्याला उत्तेजन देत होता. लवकरच ते हिंदुस्थानांतील नंदनवनाजवळ आले. त्या बागेची रचना शहाजहान बादशहाने आपल्या आवडीने केली असून तिचे नाव ' निशतबाग ' असे ठेवले होते. तांगा उभा रहातांच ल्यूसी आनंदाने रमेशचा हात धरून खाली उतरली.

त्या बागेत पाऊल टाकतांच आपण कांहीतरी अपूर्व पहातो आहोत असा भास होऊ लागतो. तो हिरवागार प्रदेश पाहून मन अत्यंत उत्साहित झाल्याशिवाय रहात नाही. तो नैसर्गिक पाण्याचा झरा, त्यांतून ती १००--१२५ कारजे आकाशांत उडताना पाहून प्रत्येकाचे मन तन्मय होऊन जाई. विजेची व्यवस्था केली असल्यामुळे त्या विजेचा प्रकाश त्या कारजांच्या फवऱ्यावर पडतांच जादूचा हिरेमाणकांचा कारखानाच येथे काढला अहे का काय असा भास होत होता. तेथील देखावा निःसंशय अत्यंत रमणीय होता व विघात्याचे मुक्तकंठाने कौतुक केल्याशिवाय कोणीही रहात नसे.

आनंदाचा व कौतुकाचा थोडा भर ओसरल्यावर ल्यूसी रमेशचा हात हातांत घेऊन म्हणाली. " अशा नंदनवनांत जेडप्याने सहल करण्यांत किती तरी आनंद असतो असे नाही तुम्हाला वाटत ? "

" ल्यूसी आज तू खरोखर फारच चित्ताकर्षक पोषाख केला असून बोलण्यांत तू विशेष मोहकपणा आणते आहेस, आजची तुम्ही प्रत्येक कृति एकाद्याचे मन चल्बिचल करणारी आहे त्यांतच या रमणीय देखाव्याची

भर पडून माझ्या मनावरचा ताबा उडेल असें मला वाटूं लागलें आहे. पुरें झालें आतां बाग पहाणें आपण आतां परत फिरूं या. ”

“ जरा थांबाना, इतका रमणीय देखावा सोडून तुम्हांला जाववतें तरी कसें ! हा पाहिलात कां निरनिराळ्या रंगाच्या गुलाबाचा ताटवा त्यांत तें मध्यावर असलेलें सुंदर फूल किती डौलानें आपल्याकडे बघतें आहे. थांबा हं मी तें फूल तोडून तुमच्या कोटाला अडकविते. ”

“ ल्यूसी येथील फुलें तोडायला परवानगी नाही. ”

“ फुलें कुणाला हवीत हें माळ्याला कळत कां नाही ? तो इतका असिक खास नसेल आणि फुलाकरतां त्यानीं आडबळेंच तर आपण पैसे देऊन टाकूं म्हणजे झालें. ”

अत्यंत सुवासिक व सुंदर असें गुलाबाचें तें फूल तोडताना ल्यूसीला कोणी अडविलें नाही. पण तें घाईनें तोडतांना गुलाबाचा काटा तिच्या बोटांत शिरून त्यांतून रक्त वाहूं लागलें. तिचा दुःखद स्वर कानीं येतांच रमेश चटकन पुढें झाला व तिचें बोट दाबून धरून त्यानें तिचें रक्त वहाण्याचें बंद केलें. नंतर खिशांतला रुमाल काढून तिचें तें दुसरे बोट आवळून टाकलें. त्याची ही घांदल पाहून ल्यूसी आपलें दुःख पार विसरून गेली व अनिमिष नेत्रांनीं ती त्याच्याकडे पहात राहिली.

बोट बांधल्यावर तिनें तें फूल हातांत घेतलें व ती तें त्याच्या कोटाला अडकवूं लागली. दोघांची दृष्टी एक झाली. रमेशला आपल्या हातून कांहीं तरी चूक होत आहे असें वाटून तो कावराबावरा झाला. ल्यूसीचीही तीच स्थिती झाली. तिला तें फूल त्याच्या कोटाला अडकवितां आलें नाही तिची नजर त्याच्या चेहऱ्यावरून खाली कोटाकडे वळेना. त्यामुळें तें फूल कोटांत न अडकतां खाली पडलें. रमेशनें तें तात्काळ उचलून घेतलें. इतक्यांत पाठीमागून हास्यध्वनी त्याला ऐकूं आला त्याबरोबर त्यानें मागे वळून पाहिलें तों त्याला नको होतें तेंच पहाण्याचें त्याच्या नशिबी आलें.

पंडीत बिंदुमाधवाची मोना आपल्या भैत्रिणीसह याच वेळीं बागेतून हिंडत होती. त्यांचा हास्यविनोद जोरांत चालला होता व त्यांचें या दोघांच्याकडे लक्षहि नव्हतें. पण एकाच वेळीं दोघांचेहि एकमेकांकडे लक्ष

गेलें. ती एकदम दचकूनच उभी राहिली. ल्यूसीकडे एकदा तीच नजरेने पाहून व भुकुटी वक्र करून ती आपल्या मैत्रिणीसह तेथून एकदम निघून गेली.

रमेशची पाण्यांतील ठेकळाप्रमाणें स्थिती झाली. तिचा काहीतरी गैर-समज झाला आहे व तो दुरुस्त करायला हवा म्हणून त्याच्या मनानें घेतलें पण त्याचें तोंड उघडेना. त्याच्या पायांतील शक्तीच नाहीशी झाल्यासारखी त्याला वाटली.

ल्यूसीला या दोघांची ओळख आहे ही कल्पना नव्हती. रमेशची मनःस्थिती लक्षांत न येऊन ती विनोदानें म्हणाली, “रमेश ही कोणही मुलगी ? आपल्याकडे तोल्यानें बघून गेली ? आपल्यापेक्षां जास्त सौन्दर्यवान स्त्रिया जगांत असतात अशी तिची खात्री होऊन ती रागानें गेली असावी नाहीं ?”

“कुणास ठाऊक !” रमेशनें काहीतरी उत्तर दिलें. ल्यूसीचें कृत्रीम सौन्दर्य त्या मुलीच्या सहज सौन्दर्याच्या पासंगालाहि पुरणार नाहीं अशी रमेशची खात्री होती.

उशीर झाल्याचें निमित्त करून रमेश त्या बागेतून बाहेर पडण्याचा प्रयत्न करूं लागला तों दुसरे एक संकट त्याच्यापुढें दत्त म्हणून उभें राहिलें.

सहा वाजेपर्यंत रमेशची वाट पाहून शालिनी, आनंदराव व इतर ऑफिसर मंडळी बांटेने बागेकडे निघाली व तीं रमेश व ल्यूसी बागेतून बाहेर पडण्याचे वेळीं नेमकीं तेथें हजर झालीं. रमेशला अत्यंत लाजल्यासारखें झालें पण आतां काहीतरी सांगून वेळ मारून नेणें प्राप्त होतें. तीं मंडळी जवळ येतांच तो हंसून म्हणाला, “शालिनी कमाल केलीस. ११ वाजता येते म्हणून म्हणालीस ती आली नाहींस, चारला येतें म्हणालीस तरी पत्ता नाहीं. माणसानें वाट तरी किती पहावी !”

“रमेश झालें खरें असें, पण ही कोण मुलगी बरोबर आणली आहेस ! खूपच नटली आहे.”

“दुसरी ओळख करून घेण्याकरितां ती दोनदा हॉटेलांत आली

होती. शेवटीं येथें तुझी गाठ पडल्यास पहावी म्हणून तिला येथें घेऊन आलो. आमच्या सर्कसमध्ये काम करणारी ही मुलगी आहे. कोढटला तूं कदाचित हिला पाहिलें असशील. सर्कस आतां येणारच आहे तेव्हां दोन दिवस ती आर्ची ह्थे आली आहे.”

रमेशबरोबर मोटारीत तिला पाहिली नसल्यामुळे त्याचें म्हणणें तिला खरें वाटलें. तिनें पुढें होऊन तिच्याशी हस्तादोलन केलें. त्या चौघा ऑफिसरनीडि तिच्याशी शेकडेंड केला.”

शालिनीचा चेहरा कांहीं आनंदी दिसत नव्हता त्यावरून रमेशनें ताडलें कीं तिला बराच त्रास झालेला आहे. तो आनंदरावांच्या जवळ गेल्याबरोबर त्याला दारूची बरीच घाण आली त्यामुळे रमेशला अत्यंत वाईट वाटलें. गरीब गाय या लांडग्याच्या हातांत सांपडली आहे. तिला कशी सोडवावी हेंच त्याला कळेंना. आनंदरावाचा जरी राग आला होता तरी त्याच्याकडे हंसतमुखानें पहात तो म्हणाला, “मिस्टर आनंदराव, तुम्हा सर्वांना वाटेंत फार त्रास झाला त्याबद्दल फार वाईट वाटतें, रात्री कुठे शोपलांत ?”

“O Curse that driver and the Village hut” त्या झूय-भरला व रात्री जेथें शोपावें लागलें त्या शोपडीला. शिब्या देत तो म्हणाला, “आमची मोटार एका तासनें दुरुस्त झाली पण त्यावेळीं अंधार लवकरच पडेल असें वाटूं लागलें; तेव्हां वाटेंतीं एका खेडेगांवांत आल्यावर आम्ही तेथें मुकाम केला, पण शोपायला नवारीच्या खाटांशिवाय आमची कांहीं सोय झाली नाहीं. भिकार रोटी खावूनच आम्हाला ती रात्र काढावी लागली. सकाळीं लवकर उठून कूच केले व दहा वाजतां येथें पोहोंचलों. तुमचें हॉटेल कांहीं आम्हाला पसंत नाहीं त्यामुळे आम्ही बोटीवरच राहायचें ठरविलें आहे पण शालिनीकरतां हॉटेलांत येणें मला प्राप्त आहे. ती बोटीवर यायला तयार नाहीं, अगदीं हेकेखोर आहे.”

ल्यूडीला यांच्या भाषणाशी फारसें कर्तव्य नव्हतें त्यामुळे ती त्या तिघा ऑफिसरबरोबर गप्पा मारूं लागली. ते तिघे निशेमुळे चांगलेच घोळ्यावर होते त्यांना गप्पा मारायला एक झी मिळतांच स्वप्न होऊन तिला घेऊन ते बागेत हिंडू लागले.

“आनंदराव, बायकामनुष्य कोणी नसल्यामुळे तिला करमत नाही ती हकेखोर मुळीच नाही, बरें जाऊद्या ते. तुम्ही बाग पाहून या मी इथेच बसतो.

“Alright शालिनी चल.”

“माझे कनी फार डोकें दुखतें आहे. मी इथेच बसतें. पुन्हां येऊं केव्हां तरी पहायला.”

“रमेश पाहिलेंत असल्या नाजूक बायका आमच्यासारख्या शिपायाना काय उपयोगी ! आम्ही आतां इतक्यांत हिंइन आलोच. तिची जरा काळजी घ्या. तुमची गेस्ट, आमच्या मडळीच्या बरोबर पळाली वाटतें. आज रात्री तिला ठेवून घ्या कर का.”

तो दूर गेलेला पाहून शालिनी म्हणाली ” रमेश मला एखादें वीष आणून दे म्हणजे सुटेल तरी या त्रासातून. यांची सुधारण्याची मला काहीच आशा दिपत नाही.”

“शालिनी घोर घर उगाच मनाचा संताप करून घेऊं नकोस.”

“जगण्यात काही स्वारस्य आहे असें मला आता वाटत नाहीं तूं वीष आणून दिलें नाहीस तर मी कळ्यावरून उडी टाकीन. आतां काय, तें काम सोंपें आहे; उडी टाकायला कडा कुठेहि मिळेल.”

“शालिनी शांत हो इतकी जीवाला कंटाळूं नकोस.”

“आतां शांतपणा कुठपर्यंत ठेवायचा ! ते आज मला दारू घेण्याबद्दल-च आग्रह करीत होवे. यानंतर त्यांची मजल आणखी पुढें कुठें जाणार आहे कुणास ठाऊक ! ”

“परिस्थिती बिकट आहे खरी. मी कालच प्रमिलाताईला व भीकानासना इकडे येण्याबद्दल पत्र लिहीलें आहे, तेव्हा ते येईपर्यंत घोर घर मग काहीं तरी तोड काढूं.”

“घरां असतांना इतर लोकांची भीति वाटत नसे पण आतां इथें रानांत मी एकटी काय करणार ! खरें म्हटलें तर मी निघतच नव्हते पण त्यांचें मन फार दुखविण्याचीहि भीति वाटूं लागली पण आतां पस्तावांत पडलें आहे.”

“हैं पहा माझ्या मनांत एक कल्पना आली आहे. ही खूबी आहे ना तिला मी सर्कसचा पुढांम येथें येईपर्यंत ठेवून घेतो. तिची तुला सोबत चांगली होईल.”

“सोबत झाली तर बरें आहे, नाही तर ही सर्व मंडळी तिच्या नाहीं लागली तर नसती पंचाईत व्हायची ! ही काय दारू घेणारीच असेल. तेव्हां नसती भानगड उपस्थित होऊ नये म्हणजे झालें.”

“हो, ही गोष्टही विचार करण्यासारखीच आहे.”

जरा वेळ विचार करून शालिनी म्हणाली “रमेश ठेवून घेव तिच्या. परिणामाला तिची ती जबाबदार आहे. माझ्याजवळ राहिल्यास ती सुरक्षित आहे बाहेर गेल्यास मी जबाबदार नाही.”

“ठीक आहे तिला मी विचारून पहातो.”

“तुमची सर्कस कधी येणार ? ”

“आणखी आठ दिवसांनी येईल,”

“आणि प्रमिलाताई ? ”

“तिच्या पन्नावर तें अवलंबून राहील. पण मला वाटतें ती पंचरा दिवसाच्या आंत खास येईल.”

“त्या येईपर्यंत दिवस काढणें म्हणजे मोठें संकटच आहे, तूं मला तुझ्याबरोबर परत घेऊन कां जात नाहीस ? ”

“शालिनी अगदी लहान मुलासारखाच तूं हा प्रश्न विचारतेस. तूं वाटेल त्याच्याबरोबर जायला आतां कांहीं स्वतंत्र नाहीस. आनंदरावांची परवानगी मिळाल्याशिवाय तुला कांहींएक करतां येणार नाही आणि ते परवानगी देतील असें वाटत नाही, तेव्हां तूं या नसत्या भानगडीत पडूं नकोस.”

“सर्व बाजूनीं माझा कोंडमारा चालला आहे पण मी एकदा कोहटला परत गेल्यावर तुला कळून येईल कीं मी माझी मालक आहे. त्यांना सुधारण्याचा मी शक्यतो प्रयत्न करीन नाहीतर बाबानी शिकविलेल्या विद्येवर आपली उपजीविका करीन ”

“हरहर, शालिनी काय ही आपत्ती तुझ्यावर आली आहे. पण एकंदर बोलण्याचालण्यावरून माझी कल्पना झाली आहे कीं आनंदराव स्वभावानें

चांगले आहेत. दुसऱ्याच्या नादानें ते व्यसनी बनून आपली अशी दुर्दशा करून घेत आहेत. शालिनी तुलाच त्यांचा स्वभाव बदलला पाहिजे. हें तुलाच एकटीला शक्य आहे.”

“मी प्रयत्न करून पाहिला नाहीं अने कां तुला वाटतें. आता तुला म्हणून सांगते कीं त्याकरतां त्यांच्या हातचा मारतुझा मी खाल्ला आहे. तुलाच आग्रह असला तर आणखी एकदां प्रयत्न करून पाहिन बापडी.”

“माझ्याकरतां पहाच, आणि दुर्दैवानें तुला सुख नाहीं लाभल्यास तुला एक पाठिराखा भाऊ आहे हें लक्षांत ठेव. ”

“तुझ्या जीवावर तर मी हें साहस करणार आहे कारण माझी खात्री आहे कीं कोष्ट सोडल्यास बाबाचें घर मला बद होईल. तूही आश्रय न दिल्यास माझ्या जिवाचें वाटेल ते करायला मी मोकळी आहेच.”

“ईश्वर तितकी वेळ आणूं देईल असें वाटत नाहीं. शालिनी मला तूं अद्याप पुरें ओळखलेलें दिसत नाहीं ”

“रमेश वेडा आहेस, अरे माझ्याशिवाय जगात तुला खरें खरें कोण ओळखणार आहे ! ”

“मग इतके कळत असून असे का बोलतेस ? ”

“अरे मनुष्य वैतागला म्हणजे त्याला सुमार रहात नाहीं. ”

“बरे तो विषय सध्यां जाऊं दे. ती पहा मंडळी परत आली आतां स्यूसीच्या रहाण्याचे पाहिले पाहिजे. ”

“हो तेवढें मात्र काम कर. ”

ती मंडळी परत आल्यावर सर्वजण बोटीनें निघाले. स्यूसी त्या चौघांत स्वरूप मिळवून गेली होती. चैन करावी हेंच तिचें ध्येय असल्यामुळें तिला हवे असलेल्या लोकाचीच तिला संगत मिळाली.

बोटीतून उतरताच त्या लोकांनीं तिला बोटीवरच रहाण्याची विनंति केली. ती कदाचित् राहिलीही असती पण रमेशच्या संमतीशिवाय ती गोष्ट तिला शक्य वाटेना म्हणून दुसऱ्या दिवशीं येण्याचें आश्वासन देऊन ती या तिघांच्या बरोबर निघाली.

रमेशनें आपला बेत स्यूसीला सांगितला; तिला तें हवेंच होतें. त्यामुळें

त्याने त्या गोष्टीला चटकदार संमति दिली. शालिनीशिवाय कोठेही बाहेर पडतां उपयोगी नाही ही अट त्याने घातल्यामुळे ती थोडी नाखूष झाली पण एकंदर विचार करता त्याचा विचार तिला पसंत पडला.

आनंदरावांनीही या गोष्टीला आडकाठी केली नाही.

“पूणेंदूची मुलाखत”

१८

चारपाच दिवसाचे आतच सर्वेस भीनगरला आणतो असे सागून रमेश शालिनीचा व ह्यूसीचा निरोप घेऊन निघाला. पंडित बिंदुमाधवांच्या मुली-बद्दल, निःश्या शालेच्या गैरसमजाबद्दल शालिनीजवळ काहीतरी बोलून देवावे असे त्याच्या फार मनांत होतें, पण ह्यूसी सारखी तिच्याजवळ होती म्हणून व त्याला बोलायचा घीर शाला नाहीं म्हणून त्या बाबतींत बोलण्याचें अजिबात राहून गेलें.

ह्यूसीच्या रहाण्यामुळें शालिनीचे दिवस सुखांत गेले. या चौकडीनेंही आपलें वर्तन जरा बदललें, तिनें आपल्याला चांगले म्हणावें म्हणून प्रत्येक-जण जपून वागूं लागला. त्यांच्या एकच व्याख्यांत तीही सामील होत असे, पण हा सर्व प्रकार शालिनीसमोर चालत असल्यामुळें सर्वजण बेतानें वागत असत. कोणत्याही कारणाकरतां कां होईना पण रमेश परत येईपर्यंत तिचे दिवस सुखांत व समाधानांत गेले. ह्यूसी चैनी असली तरी प्रेमळ व आनंदी होती, त्यामुळे शालिनीला ती इवीसी वाटूं लागली. तिनेंही रमेश-बद्दलचें आपलें अंतःकरण उघडें करून खांगितलें. दोघांही समदुःखी आहोंत हें जाणून त्यांच्यामध्ये आपलेपणा जास्त उत्पन्न शाला, असे.

ठरल्याप्रमाणें रशियन सर्वेस भीनगरला आली व तिचे खेळ राजाश्रया-खाली धूमधडाक्यानें सुरू झाले. स्वतः राजेशाहेब एक वेळा, पंडित बिंदु-माधव दोनदा येऊन गेले पण ती मुलगी मात्र एकदांही आली नाहीं या-

बद्दल रमेशला राहून राहून फार वाईट वाटे. कांहीतरी निमित्तानें तो दोनदा बिंदुमाघवांच्या घरी जाऊन आला पण त्याला ती मुलगी दृष्टीस पडली नाही.

कांही झालें तरी आज त्या मुलीची गांठ ध्यायचीच असा मनाशी निश्चय करून तो तिकडे जाण्याची तयारी करूं लागला. इतक्यांत दोन पत्रें त्यांच्या हातात पडली. एक श्रीकांताचें व दुसरें प्रमिलेचें होतें. आज निघ-
तांना शुभशकून झाला असें त्याचें आपमतलबी मन त्याला साणूं लागलें.

पत्रात दोघांच्याही येण्याची आनंदाची बातमी होती. श्रीकांत उद्या येणार असून प्रमिला परवां नकी येणार म्हणून मजकूर होता. उद्या येव्हांना परत गेली असेल अशीच रमेशची कल्पना होती व त्याप्रमाणे त्यानें तिला आणण्याबद्दल श्रीकांताना पत्रही लिहिलें होते, पण सध्यां मी एकटाच येत असून उषेबद्दलची माहिती समक्ष सांगेन असा त्यांच्या पत्रांतील मजकूर होता. प्रमिलेच्याही पत्रात उषेबद्दल कांहीच मजकूर नव्हता. आता समक्ष भेट झाल्यावर सर्व खुलासा होईल असें मनाचें समाधान करून व तीं पत्रें खिशांत घालून तो बाहेर पडला.

कामाच्या गर्दीमुळें दोनचार दिवसात त्याला शालिनीकडे जायला साप-
डलें नव्हते, त्यामुळें आधीं तिच्याकडे जाऊन मग बिंदुमाघवांच्याकडे जाण्याचें त्याने ठरविलें. ल्यूमी कामावर रुजू झाल्यामुळें आतां तिचे कसे काय चाललें आहे याबद्दलचीही माहिती त्याला मिळवावयाची होती.

शालिनी गॅलरीत उभी राहून करमणूक या दृष्टीनें रस्त्याकडे पहात होती. तिच्या चेहऱ्यावरून ती आनंदी दिसत नव्हती. रमेशला पहातांच तिला आनंद झाला ती सामोरी जाऊन त्याला आपल्या खोर्लीत घेऊन आली.

“रमेश, किती दिवसांनीं तूं आज येतो आहेस ! रोज जरूरीनें जाण्या-
इतकें इयं कोणी आहे असें तुला वाटलें नाहीं कां ? ”

“शालिनी रागावूं नकोस खरेंच मला इकडे यायला वेळ मिळाला
नाहीं शिवाय कालपर्यंत ल्यूसी रजेवरच होती त्यामुळें तुला अगदींच एकटे
वाटणार नाहीं अशी माझी खात्री होती. ल्यूसीचा स्वभाव तुला आवडला
ना ! मारी गोड पोरगी आहे. ”

“ कां बायको करायचा कां विचार आहे ? ”

“ तसें नव्हे ग, तिचा आपला तुला गुण सांगितला आणि मी म्हणतो एखाद्या स्त्रीबद्दल चांगले उद्गार काढले म्हणजे ते केवळ याच उद्देशाने आहेत असे थोडेच म्हणता येईल ! ”

“ नाही माझे कांही तसें म्हणणें नाही, पण म्हटलें आपलें सहज विचारून ठेवावें, तिची तर काय एका पायावर तयारी आहे. ”

“ तिची बिचारीची काँव येते, पण काय उपयोग ! ”

“ कां उपयोग कां नाही. दुसरीकडे कोठें लक्ष गेलें आहे वाटतें ? ”

“ बस्, तुला दुसरा उद्योगच नाही, माझ्या लग्नाची तुला येवढी धाई कसली लागली आहे ? ”

“ अरे तूं आतां लग्नायोग्य वर झाला आहेस, तेव्हां या वयांतच तुला योग्य सुस्वरूप अशा मुलीबरोबर तुझे लग्न लावून दिलेलें बरें. नाहीतर पट्ट-दिशीं एखाद्या नटीच्या किंवा दुसऱ्या कुठल्या तरी अनेकदां मुलीच्या नादीं लागशील, आणि मग जन्मभर पस्तावा करीत बसशील. ”

“ म्हणजे मला अद्याप काहीच कळत नाही असें तुझे म्हणणें. ”

“ हो नाही तर काय, एरव्ही पूर्णदुसऱ्याखी सुंदर मुलगी सोडून तूं त्या मीनाच्या नादीं लागला नसतास. ”

“ शालिनी ही काय भानगड आहे ! ही मीना कोण ! ”

“ म्हणजे आपण ज्या स्त्रीबद्दल आस्था बाळगतो त्या स्त्रीचें नांवसुद्धां माहीत नाही ! आश्चर्य आहे ! ”

“ हें पहा असली मोधम बोलणी बंद कर आणि काय असेल तें नीट समजावून सांग. ”

“ त्या बिंदुमाधवांच्या घरी तुला कोण भेटलें ? ”

“ असें असें, हो, तिचें नांव मीना आहे खरें, पण ही माहिती तुला कशी कळली ! बरीच पाताळयंत्री आहेस ! ”

“ यांत पाताळयंत्रीपणा कांहीं नाही, ती हकीगत तुला थोडक्यांत सांगते. काल ल्यूसी येथून गेली ना ? ”

“ बरें मग, ती कालच कामावर रुजू झाली. ”

“ ती गेल्यावर मला कांहीं केल्या करमेना म्हणून थोडा वेळ गॅलरीत उभी राहिलें, इतक्यांत मला कुणी तरी हाक मारल्याचा भास झाला. मी मागे वळून बघतें तों माझ्यापुढें एक काश्मीरी स्त्री उभी ! मला मोठें आश्चर्य वाटलें, येथील एकाही स्त्रीची माझी ओळख नवताना या स्त्रीने मला कसे ओळखलें याचें आश्चर्य वाटून मी तिच्याकडे निरखून पाहूं लागलों. माझी शंका लक्षांत घेऊन ती स्त्री इंग्रजीत म्हणाली, “ शालिनी-ताई तुम्ही मला ओळखणे शक्य नाहीं, पण मी तुम्हाला ओळखते. मी तुम्हांला कोहटला पाहिलें आहे. या हॉटेलच्या खालून जात असता तुमच्याकडे सहज माझे लक्ष गेलें. तुमची ओळख विसरणे मी शक्य नमल्यामुळें तुम्हाला पाहून मला फार आश्चर्य वाटलें व तुमच्याबद्दल माहिती विचारण्यावरतां मांही वर आले. ”

“ पण तुमचें नांव काय ! ” मी तिला इंग्रजीत प्रश्न केला तिने काय उत्तर दिलें असेल अशी तुझी कल्पना आहे. ”

“ माझी कांतीही कल्पना नाहीं नांव चटकन् सांग पाहूं. ”

“ ती म्हणाली माझे नांव ‘पूर्णंदू’. ”

“ काय पूर्णंदू ! आणि ती इथें आली आहे ! ” रमेशने उत्सुकतेने विचारलें, “ ती एकटीच होती का तिचे बघील बरेबर होते, तिचा इथें किती दिवस मुकाम आहे ? ”

“ अरे हो, जरा थाबशील की नाहीं इतका अघीर होऊं नकोस. मी सर्व कांहीं सांगते. तिने ते नांव उच्चारताच मला इतका कांहीं आनंद झाला म्हणून सांगूं की मी तिला जाऊन घट्ट मिठी मारली व आपल्या खोर्लांत तिला घेऊन जाऊन व तिचे दोन्ही हात हातांत घेऊन म्हणाले, ‘पूर्णंदू तुमची भेट झाली किती किती आनंद झाला आहे म्हणून सांगू ! इतके दिवस तुम्ही कोठें होतां ! मी इतक्या मोकळेपणानें बोलतांना पाहून तिलाही मनापासून आनंद झाला. या अनपेक्षित स्वागतामुळें तिला गर्दिवरून आलें, ती आपला आवंढा गिळून म्हणाली, “ शालिनीताई तुम्हीं किती चांगल्या आहांत. तुमचा मी फार मोठा अपराध केला आहे पण त्याबद्दल तुम्ही क्षमा कराव ना ! ”

“ माझा अपराध ! मी मोठ्या आश्चर्याने विचारलें.”

“ हो तुमचाच अपराध मी केला आहे. मी चोरलेल्या रुमालावर तुमचेच नांव होतें.”

“ तिचें म्हणणें माझ्या चट्टादिशीं लक्षांत आलें नाहीं. तेव्हां मी म्हणालें “तुम्ही चोरी केव्हां केली !”

“ ती हकीगत अशी आहे. त्या वीरश्रेष्ठ रमेशनीं माझी व बाबांची त्या दरवडेवोरांच्या हातून सुटका केल्यावर त्यांच्या उपकाराचे अत्यंत अस्पृश्याप्रमाणात का होईना पण उतराई व्हावें असे माझ्या मनानें घेतलें, पण कोणत्या स्वरूपांत उतराई व्हावे हें माझ्या लक्षांत येईना. मी नुकताच एक रेशमी रुमाल त्यात जिकचें काम भरून व माझें नांव घालून पुरा केला होता त्याची आठवण झाली. उघड दिल्यास ते कदाचित् घेणार नाहींत अशी भीति वाटून तो गुप्तार्थ देण्याचे मी ठरविलें. व ते फराळ करीत आहेत अशी संधी साधून तो रुमाल त्याचे खिशात ठेवला व माच वेळीं अत्यंत अनुचित असा मला मोह उत्पन्न झाला. अशा वीर पुरुषाची आपल्याजवळही काहीतरी खूण असावी असा तो मोह होता. तो मोह अगदी अनावर झाला व काहीएक विचार न करता त्याच्या खिशांत असलेला दुसरा रुमाल मी काढून घेतला व घाईघाईने घरांत गेलें. त्या रुमालाला बंदन करून व तो मस्तकीं ठेवून मी रोज आपल्या कामाला लागते. बरेच दिवस तो रुमाल तुम्ही दिलात ही कल्पना नव्हती पण मी कोइटला आले त्यावेळीं तुमचें नांव मला कळले व त्या रुमालावरही तेंच नांव आहे हें पाहून तुम्हीच तो दिला असला पाहिजे अशी माझी खात्री झाली म्हणून म्हणतें या चोरीबद्दल क्षमा करा व तो माझ्या जवळ ठेवण्याची परवानगी द्या.”

“ मग तूं काय म्हणालीस !” रमेश मध्येच तिला विचारूं लागला.

“ हें पहा, मध्येच बोलूं नकोस नाहींतर मी पुढें एकही अक्षर सांगणार नाहीं.”

“ बरें आतां एक अक्षरही बोलणार नाहीं.”

“ मग ठीक आहे” शालिनी हसून म्हणाली. “मी त्यांना दुसरा रुमाल

दिला आहे तेव्हां हा तुमच्याजवळ ठेवण्यास हरकत नाही असे सांगतांच तिला मनापामून आनंद झाला आणि शेवटी मी जेव्हां सांगितलें कीं, तुम्ही दिलेल्या देणगीबद्दल रमेश फार आभारी आहे, तेव्हां तर तिचा आनंद गगनांत मावेना. तिचे धानंदांशूनी डोळे भरून आले, ती माझ्या पाया पडूं लागली पण त्याचें निवारण करून मी म्हटलें. हें पहा अशानें मला संकोच वाटेल. तुम्ही कांहींही मनात आणूं नका. तुम्ही इतका सुंदर कमाल दिल्याबद्दल रमेशना स्वतः तुमचे आभार मानायचे आहेत. तेव्हां त्यांना मी बोलावून घेऊं का ?”

मी वरील वाक्य म्हणतांच ती थोडीशी गोंधळून गेलेली दिसली. तिच्या मनाची चर्चिचल झाली आहे हें स्पष्ट दिसत होतें. एक क्षण थांबून ती म्हणाली, “ ते इथें आहेत हें मला ठाऊक आहे पण कांहीं कारणाकरतां त्यांची भेट होऊं नये असें वाटतें. ”

“ कसले कारण ” मी आश्चर्याने विचारले. तिनें या बाबतींत बरेच आढेवेढें घेतले पण शेवटीं म्हणाली कीं ते अलीकडे बरेच वेळा बिंदु-माघवाच्या घरीं जातांना दिसतात तेव्हा तेथील मुलगी मीना इच्चें त्यांच्या बाबतींत काय मत आहे हें पाहिल्यावर मग जरूरी असल्यास मी भेटेन नाहींतर इथूनच माझें त्यांना शतशः प्रणाम सांगा.”

या मीनाची बातमी मला नवीन होती व कसा चोर पकडला या आनंदांत तिच्याकडून त्या मुलीबद्दल सर्व माहिती विचारून घेतली व नीट शोध करून तुला काय ते २-४ दिवसांन कळवीन असें तिला आश्वासन दिलें. ती गांवाला जाणार असल्यामुळें तेथून परत आल्यावर ४-६ दिवसांच्या आंत जरूर भेटेन असें सांगून ती माझा निरोप घेऊन गेली.

“ ती आतां कोणत्या गांवाला गेली आहे कां जाणार आहे !”

“ आतां तुला त्या स्त्रीबद्दल चवकशी करून काय करायचे आहे.”

“ तिचे मला आभार मानायचे आहेत.”

“ आभार मानण्याच्या निमित्तानें तिचा चेहरा पहावयाचा आहे असें म्हणेनास ! रमेश खरेंच सांगते तिच्यासारखा चेहरा हजारोंत तर नाहींच नाही पण लाखांत तरी सांपडेल कां नाहीं याची शंका वाटते.

तुला आल्याबरोबर मी जे म्हणाले की तुझें लग्न करून दिलें पाहिजे तें याचकरता. नाहीतर कोणाच्या तरी नादीं लागून असले रत्न गमावशील !”

“ शालिनी तूं मीनाला पाहिलें नाहींस म्हणून असें बोलते आहेस, तिच्यासारखी सुंदर व गुणवान मुलगी मी अजून पाहिली नाहीं.”

“ मी म्हणत होते ते हेंच, एकदा मनुष्य नादीं लागला की त्याला ती अप्सरा वाटूं लागतें, सर्वगुणप्रपन्न असते इतकेंच काय पण जगांतला कोणताही दुर्गुण तिच्या अंगी नसतो.”

“ शालिनी ही गोष्ट थडेवारी नेऊ नकोस, बर. पण या पूर्णदूच्या स्वरूपाची थोडीशी कल्पना दे पाहूं.”

“ अरे तिच्या स्वरूपाला नांवे ठेवण्याला जागाच नाहीं. ते चाफेकळी नाक, ते केतकी गोरेपण. ते काळेभोर पाणीदार डोळे.”

“ पुरें झाले वर्णन. काश्मिरांतील प्रत्येक स्त्रीला हेंच वर्णन लागूं पडेल. या प्रांतांत वाईट नाकाची पिचपिच्या डोळ्याची निवा काळी मुलगी तुम्हाला आढळायचीच नाहीं. सर्व हिंदुस्थानांत सौंदर्यवती स्त्रियांचे प्रमाण सर्वांत जास्त इथेच आढळते. तेव्हां तुझ्या या वर्णनांत कांहीं अर्थ नाहीं. आतां तू स्वतः एकदां मीनाला पहा म्हणजे डावी कोणती व उजवी कोणती हें तुला कळेल.”

“ पण ते कसें शक्य आहे ?”

“ त्या मुलीला सर्कसला येण्याला आज मी विनंति करणार आहे. ती बहुतेक नाकारणार नाहीं असें वाटते तरी ये मी तिच्या शेजारीच तुला नेऊन बसवतो म्हणजे बोलणे, चालणे, पहाणे सर्वच गोष्टी साधतील. मग ठरले तर.”

“ अरे थाब, तुझें तूंच ठरवूं नकोस. इतक्या वेळ आनंदांत असल्यामुळें एक वाईट गोष्ट सांगायची राहिलीच.”

“ कसली गोष्ट ?”

“ आम्ही आज दुपारच्या मोटारनें पेहेलगावाला जाणार, ते मोटार सुद्धां ठरवून आले आहेत व आतां त्या त्रिकुटाकडे गेले आहेत, रमेश, गेला आठवडा किती आनंदांत गेला आणि आतां आठ दिवस कां होईनात

पण ते मला एकांतांत काढावे लागणार. ही बातमी मला काल कळली असती तर त्या पूर्णेदूला तरी बरोबर घेतली असती पण आतां काय उपयोग !”

“ तरीच आज सकाळीं आल्याबरोबर तुझा चेहरा उतरलेला दिसत होता. ”

“ दुःखी चेहरा आतां माझ्या जन्माचाच मागे लागला आहे. ती ल्यूसी होती तोपर्यंत सर्व ठीक चाललें होते पण कालपासून पुन्हां बिघडले आहे. तिला जाऊ कां दिली म्हणून माझ्यावर रागावून बसले अहेत. बाकी ती गेली हेंच बरे झालें. त्या तिघांचे लक्षण कांहीं मला ठीक दिसत नव्हतें. ”

“ वरे ते असो मग पुढें काय ! तू इथे राहूं शकत नाहीस कां !”

“ मी विचारून पाहिल पण त्यांनीं माफ नाहीं म्हणून सांगितलें, मी आग्रह धरला तर नसत्या भानगडी उपस्थित व्हायच्या म्हणून देवावर हवाल ठेवून स्वस्थ बसले. ”

“ काश्मिरसारख्या ठिकाणीं येऊन तुला आनंदांत रहाता येत नाही हें केवढे दुर्भाग्य ! मग तू आज दुपारीं जाणार तर !”

“ हो. त्याला इलाज नाही. ”

काहीं आठवण होऊन रमेश म्हणाला. “ तुला आनंदाची बातमी सांगायची राहिलीच. ”

“ काय ती ” शालिनीनें उत्सुकतेने विचारले.

“ श्रीकांत उद्यां व प्रमिलाताई परवा इथे येणार आहेत. ”

“ फारच आनंदाची बातमी तू सांगितलीस पण मी मात्र दुर्भाग्यी, यावेळीं इथे नाही. ते दोघे आल्यावर दोन दिवस रजा काढून तुम्ही सर्वेच पेहेलगावाला या म्हणजे त्यांनाही देश पाहिल्यासारखा वाटेल व माझेही दिवस आनंदांत जातील. ”

“ तुझी सूचना काहीं वाईट नाही. मी रजा काढून येतोच. ”

“ अगदीं जरूर ये, मी सारखी वाट पहात बसतें. ”

“ पण पूर्णेदूची काय वाट ! ती तुझा शोध करीत इथें आली तर !”

“ तो एक घोटाल्याच झाला आहे. ”

“ तिचा पत्ता विचारला असतास म्हणजे एखादें पत्र तरी पाठवायला सांपडलें असतें. घोरण नाहीं तें हेंच.”

“ तूं किती घोरणानें वागतोस हे दिखतेंच आहे, तूं मागें चांगल्या घोरणानें वागला असतास तर मी अशी असहाय्य स्थितीत कां पडले असते. पण जाऊं द्या तो विषय, आपल्या दोघात चुक जास्त कोणाची हा वाद उकरण्यांत अर्थ नाहीं. मी मात्र जन्माची नाडले हे खरें. पण मी यावेळीं मात्र घोरण चुकलें नाहीं. तिला तिचा पत्ता मी दोनतीन वेळेला विचारला पण ती म्हणाली कीं हे कार्शमरचे रस्ते तुमच्या लक्षात येणार नाहींत. जायच्या आधीं मीच एकदा येऊन जाईन म्हणजे झालें.”

“ त्यामुळे सर्व घोटाला होउन बसला आहे. आता हॉटेलच्या माल-काला तुझा पत्ता देऊन ठेवू त्याचेंच हॉटेल पेहेलगावाला आहे, तिनें मालकाकडे चौकशी केल्यास तिला तुझा पत्ता बरोबर कळेल अशी व्यवस्था करतो.”

“ बरे आहे. आज सकाळपासून माझ्या पोटांत घस्स का होतें आहे कुणास ठाऊक, काहीतरी अनिष्ट बातमी कळणार का काय अशी भीति वाटतें.”

“ वेढी आहेस असल्या मलत्याच कल्पना मनांत आणूं नकोस. आनं-दानें जा, आम्ही मागून येतोच. बरें मी जाऊं आतां !”

“ थांब, चहा घेऊन जा हे आतां केव्हां येणार आहेत कुणास ठाऊक ! अजून सर्व बांधाबांधी करायची आहे.”

“ थांब, मीच तुझी सर्व तयारी करून देतो.”

शालिनीच्या सामानाची बांधाबांध करून चहा घेतल्यावर रमेश तेथून निघाला. बराच उशीर झाल्यामुळे क्षपाक्षप पावले टाकीत तो बिंदुमाघ-वाच्या बंगल्याकडे वळला. जेहलम नदीचा पहिला पूल ओलांडतां व, बोट-हाऊस मधून कोणीतरी एक दक्षिणी स्त्री व तिच्या मागोमाग एक अप-टूडेट फॅशनेबल गृहस्थ येत आहेत असे त्याच्या नजरेस आले, त्याबरोबर साहजिकच दक्षिणी स्त्री या प्रदेशात कोण आली आहे हें जाणण्याकरतां तो त्या बाजूला निरखून पाहूं लागला. ती स्त्री त्याच्या बाजूलाच येत होती. ती जवळ येतांच ओळख पटून त्याला अत्यंत आश्चर्य वाटलें. स्वतःच्या डोळ्यावर त्याचा विश्वास बसना. त्याने पुन्हां एकदां निरखून पाहिलें व खात्री झाल्यावर तो तिच्या पुढें जाऊन म्हणाला “उषाताई”

उषा आपल्याच नादांत असल्यामुळे, रमेश अगदीं जवळ येऊन हांक मारीपर्यंत तिचें त्याच्याकडे लक्ष नव्हतें.

“कोण रमेश ! ” एकदम थबकून उभी राहून व त्याच्याकडे आश्चर्य-चकित मुद्रें पहात ती म्हणाली, “तूं इकडे कोणीकडे ? तूं भेटल्यामुळें मला किती आनंद झाला आहे म्हणून सांगू.”

“आमची सर्कस सध्यां श्रीनगरांत असल्यामुळें मी इथेंच आहे, तुला इकडे पाहून मात्र आनंदाच्या ऐवजीं आश्चर्य वाटूं लागलें आहे. तूं यावेळीं इकडे कशी ! आणि तुझ्याबरोबर हे कोण गृहस्थ आहेत ! ”

“हे मिस्टर वसंतराव, आमच्या फिल्म कंपनीतील सुप्रसिद्ध नट आहेत, आणि वसंतराव हा आमच्या प्रेमेलोकांसाठीचा भाऊ रमेश.”

दोघांनी स्मित करून हस्तांदोलन केलं. एकमेकांनी एकमेकांकडे निरखून पाहिलं. आपलं वसंतरावाबद्दल काय मत झालं आहे हें चेहऱ्यावर न दर्शवितां निर्विकार मनानें तो म्हणाला, “आपली नवी ओळख झाली फार आनंद झाला. या नवीन ओळखीप्रित्यर्थ आतां चहा घेऊनच पुढें जा, मी कांहीं फार वेळ घेणार नाही.”

“माफ करा, आम्ही चहा घेऊनच निघालो आहोत, आता वेळ नाही पुन्हां केव्हां तरी येऊं.”

“पण आतां येवढ्या घाईनें निघालात कोठें ! इथें कशाकरतां आलात हें तर सांगाल !”

“काहीं ‘सीन्स’ घेण्याकरतां आमची कंपनी इथे आली आहे.”

“काय सीन्सकरतां काश्मीर ! खूपच कमी खर्चाची बाजू पाहिलीत ! पण तें जाऊं द्या इकडे येऊन किती दिवस झाले !”

“झाले असतील आठ दहा दिवस.”

“दहा दिवस ! आणि उषाताई तूं मला आज भेटते आहेस !”

“तूं इथें असशील ही मला काय कल्पना ! आणि शिवाय आम्ही आसपासच्या प्रांतात फिरत होतो.”

“बाहेर कशाला फिरत होता !”

“आमच्या फिल्मला एक बागेचा सीन घ्यावयाचा आहे त्याकरतां शोध जागा पहात होतो.”

“बागेकरतां श्रीनगरच्या बाहेर भटकत होता ! कमाल केलीत. त्यापेक्षां वेनीत हिंडायला बाहेर प्रांतीं भटकत होतो असें म्हणानात, अहो या श्रीनगरांतल्या बागेइतक्या सुंदर बागा संबंध हिंदुस्थानांत नाहीत.”

“रमेश बराच बोलायला शिकला आहेस. आम्ही चैन करायला कांहीं इथें आलों नाही. दुसऱ्याला लागणार नाही अशा तऱ्हेनें बोलण्याचा प्राणसाने नेहमी प्रयत्न करावा.”

“ उषाताई माफ कर. तुला ते शब्द लागावेत असा कांहीं माझा उद्देश नव्हता. बरं पण जागा ठरली कां ? ”

“ हो, येथील “ शालिमार ” बागच शेवटीं आम्ही कायम केली आहे आणि तेथील व्यवस्था करण्याकरितांच आम्ही आतां तिकडे जात आहोत. आजचें एकदां काम संपलें कीं मी मोकळी झालें. आजच्या दिवस मी जरा गडबडीत आहे, तेव्हां जाऊं आतां ? ”

“ जरा थांब, मला तुला थोडें आणखी विचारायचें आहे. ”

“ मिस्टर रमेश ” वसंतराव एकदम मध्येंच म्हणाला, “ आम्हाला बिलकूल वेळ नाही आज दुपारी शूटींग आहे. ”

“ अहो दोन मिनिटांनीं कांहीं उशीर होत नाही. ”

“ माफ करा, उषाताई चालू लागा आतां अगदीं बोलूं नका. ”

“ रमेशला वसंतरावाच्या वर्तनाचें फार नवल वाटलें व संतापही आला. उषा न बोलताच निघालेली पाहून त्याच्यानें रहावेना, तो ओरडून म्हणाला, “ उषाताई उभी रहा ”

उषेचें पुढे पाऊल टाकण्याचे भारिष्ट झालें नाहीं. ती उभी राहिलेली पाहून वसंतराव चिडून म्हणाला, “ मिस्टर रमेश तुम्हाला कांहीं काळ वेळ कळतो आहे कां नाहीं. त्यांच्या इच्छेविरुद्ध त्यांना उगीच अडवूं नका, आम्हाला तिकडे जाऊन ताबडतोब परत आलें पाहिजे. ”

“ तुम्हांला घाई असली तर तुम्हीच एकटे जा ना ! जागा वगैरे सर्व कांहीं ठरलें आहे मग तिची येण्याची आतां काय जरूरी आहे ! ”

“ मिस्टर, हा प्रश्न तुमचा नाही. आम्ही आपल्या मताप्रमाणे वागण्यास आम्ही स्वतंत्र आहोत. ”

“ मग तुमच्या स्वतंत्र मताप्रमाणें तुम्ही जा कीं, उषाताई येत नाही. ती जात असतां तिला इच्छानें उभी करण्याचा अधिकार मला आहे हें तुम्हाला अद्याप माहीत नसल्यास आता तरी लक्षात ठेवा. यावेळीं तुमच्या बरोबर उषाताईला पाठवायला माझी तयारी नाही. तुम्ही एकटेच जाऊन काय ते ठरवून या तोंपर्यंत ती आमच्या सर्कसच्या तंबूत राहिल अगर हवें असल्यास बोटहाऊसवर तिला पोहोचती करीन. ”

“ असली अरेरावीची भाषा कोणाजवळ बोलता. उघाताईना माझ्या-बरोबर आलेच पाहिजे त्या आमच्या कंपनीच्या नोकर आहेत स्वतंत्र नाहीत हें विसरूं नका. ”

“ कंपनीची नोकर असली तरी तुमची नाही. ती येणार नाही काय करायचें असेल तें करून घ्या उघाताई चल माझ्याबरोबर. ”

प्रकरण भलत्याच थराला लागलेलें पाहून उगा मध्ये पडली ती रमे-शला म्हणाली “ रमेश असं काय करतोस ! तूंच चलेनास माझ्याबरोबर मला तुला कितीतरी गोष्टी विचारायच्या आहेत आजचं काम संपले की मी मग मोकळीच आहे. ”

“ पण तुम्ही तिकडे जाण्याची काय जरूरी आहे हेंच मला कळत नाही. कंपनीचे मालक काय घरी माशा मारीत बसले आहेत. सिनेमा शूटींग घेतांना त्याची व्यवस्था कोण करतो हें मी स्वतः पुष्कळ वेळेला पाहिलें आहे. नटनटोना तिकडे जाण्याची कधीच जरूरी नसते त्यांना असली कामे करण्यास सागणें हा त्यांचा अपमान आहे. ”

“ अरे, सध्या वसंतराव एकटेच इथली सर्व व्यवस्था पहात आहेत हो, त्यांच्या कामांत उगीच अडथळा करूं नकोस. ”

“ मग त्यांना इवें असलें तर जाऊं दे तूं कशाला बरोबर हवीस. ! ”

“ उगीच वाद वाढवूं नकोस, त्यांची इच्छा आहे म्हणून मी बरोबर चालले आहे आज संध्याकाळी सर्कशीत येऊन मी तुला भेटते. ”

“ माझ्या इच्छेपेक्षां त्यांची इच्छा तुला ज्यास्त वाटली काय ! नाइलाज आहे नाहीतर असल्या लोकांची घमंड उतरविण्याला फार वेळ लागला नसता. ”

“ रमेश उगीच कांहींतरी बोलून वाद वाढवूं नकोस, तूं येणार कां आमच्याबरोबर खरंच चल. ”

“ नाही ताई, असल्या मनस्थितीत मला येतां येणार नाही तुझ्या मनाच्या कमकुवतपणाबद्दल माझ मला फार वाईट वाटत आहे. ”

“ तुमच्या मताची इथे कोण पर्वा करतो, उघाताई चला असल्या लोकांशी बोलण्यास आपल्याला वेळ नाही. ”

“ उघाताई एक मिनिट थांब. श्रीकांत उद्यां इथें येणार आहेत हैं तुला माहीत आहे कां ! ”

“ काय ते येणार आहे ! इथें येणार आहेत ! किती आनंदाची बातमी रमेश तूं मला सांगितलीय केशा येणार आहेत ते ? ”

“ बहुतेक उद्यां येतील. तूं इथें आहेस हैं त्यांना माहीत नाही वाटते ? ”

“ त्यांना कसे माहीत असणार ! आज दोन महिने ते मुळी पत्रच पाठवीत नाहीत त्यामुळे मीही अलीकडे त्यांना पत्रे पाठविली नाहीत. उद्यां किती वाजतां येतील ! ”

“ कुणास ठाऊक ! ” उषेच्या एकंदर वर्तनानें दुःखित होऊन त्याने काहीतरी उत्तर केलें.

“ रमेश माझे एक काम करशील कां ! ”

“ कसलें ? ” तिच्याकडे न पहातांच रमेशने प्रश्न केला.

“ हें बघ तें उद्यां इथें आल्याबरोबर त्यांना माझ्याकडे घेऊन ये नाहीतर मला कळवायला ये म्हणजे मी येईन. त्याच्याकडून मला कितीतरी गोष्टींचा खुलासा हवा आहे. ”

“ तुला कसला खुलासा हवा. ? ”

“ त्याची वाच्यता आज नको उद्याच सांगेन ”

“ पण तूं संध्याकाळी येणार ना ? ”

“ शूटिंगचें काम संपल्याबरोबर संध्याकाळी येईन नाहीतर रात्री सर्कसला खास येईन. ”

“ बरें आहे मी वाट पहातो. ”

“ रमेश मी जाते. आता काय वादविवाद झाला तो मनावर घेऊं नकोस सर्व विस्मरून जा, उगीच डोक्यांत राख घालूं नकोस. ”

संबंध आयुष्यांत त्याच्या मनाला इतका जोराचा धक्का कधीच बसला नव्हता. ते दिसेनासे होईपर्यंत तो त्याच्याकडे पहात होता. त्याचें डोके सुंद झाले. किती वेळ तरी त्या पुलाच्या कठड्याला डोकें टेकून तो उमा होता. नदीचा गार वारा डोक्याला लागल्यावर त्याचे डोकें थोडेसे शांत झालें. खिनेमाघुळें माणसाच्या स्वभावांत इतकी क्रांती होते कां ! उषेला

संतरावांच्या तंत्रानें वागण्याची इच्छा कां व्हावी हेंच त्याला कळेना ! दोन हिऱ्यांत पत्रव्यवहार नाहीं ! केवढी शरमेची गोष्ट आहे. ते तिकडे ाळजीत असतां हिने चैर्नात भटकावें, जरूर नसतां नटाबरोबर हिंडावें त्ती उद्वेगजनक गोष्ट आहे ! याला कारण ! याला कारण रमेशला पडेना, उद्यां श्रीकांतच याचा उलगडा करतील, तेव्हां डोक्याला उगीचच णे देण्यांत अर्थ नाहीं असें जाणून तो जड अंतःकरणाने तेथून निघाला.

बिंदुमाधव यांच्या घरी जाण्याची त्याला आतां इच्छाच उरली नव्हती णून तो सर्कसच्या तंबूकडे परतला. सकाळीं स्नान केलें होतें तरी त्यानें न्हां एकदा स्नान केले तरी पण त्याला स्वस्थपणा वाटेना. अशा तऱ्हेनें ायकांचे विचार बदलूं लागले तर त्यांनीं सिनेमांत जाणे किती धोक्याचें आहे याचा तो विचार करूं लागला. कलेकरतां म्हणून एखादी सुविद्य णी सिनेमांत गेली व तिच्याबरोबर काम करणारा नट, मालक किंवा इतर ाडळी स्वभावाची उत्तम व निर्व्यसनी असली तर ठीक, नाहींतर सर्व ासाराचें वाटोळें होण्यास मुळींच वेळ लागणार नाहीं असें त्याला वाटूं ागेलें. उषेचें प्रकरण कोणत्या थराला गेलें आहे याची त्याला कल्पनाच िर्ना यामुळे त्याच्या मनाला अतिशय यातना झाल्या.

जेवण करून तो पडून राहिला तरी त्याला बरें वाटेना. मन दुसरीकडे त्रविल्याशिवाय त्याला विश्रांति मिळणार नाहीं असा शेवटीं विचार करून तो पोषाक करून बाहेर पडला. ”

शालिनोकडे पहिल्या प्रथम तो वळला. पण ती मंडळी नुकतीच गेल्याचे ाळलें तेव्हां आतां कुठें जावें याचा तो विचार करूं लागला. पंडीत बिंदु- ाधवाच्याकडे जावें असें शेवटीं ठरवून तो त्या बाजूला वळला.

“ पंडितजी बरीं असतील अशी त्याची अपेक्षा नव्हतीच, तरीपण तो देवाणखान्यांत कोणाची तरी येण्याची वाट पहात बसला. ”

योड्या वेळानें पंडितांचा धाकटा मुलगा बाहेर येऊन मोडक्या तोडक्या ांगी भाषेत म्हणाला की, “ बाबा बरीं नाहींत; संध्याकाळीं या म्हणजे रेटतील. ”

हैं उत्तर तो त्या घरांत यायच्या आंतच त्याला माहीत होतें, या उत्तराकरतां तो आलाच नव्हता, त्याला त्या मुलीचा, ल्यूसीबद्दल झालेला गैरसमज दूर करायचा होता व त्याकरतां तीच यावेळीं बोलण्याकरतां यावी अशी त्याची मनापासून इच्छा होती. ती मुलगी बाहेर येण्याला काय युक्ति करावी हे त्याला सुचेना, ज्यास्त वेळ थांबण्याची सोय नव्हती. तेव्हां नाइलाजानें तो उठून उभा राहिला पण चटकच एक कल्पना येऊन त्यानें त्या मुलाला उद्देशून भराभर चार पांच इंग्रजी वाक्यें उच्चारलीं, तीं अर्थातच त्या मुलाला कळणें शक्य नव्हतें. तो मुलगा गोंधळांत पडला आहे असें पाहून रमेश हळूच सोप्या इंग्रजी भाषेंत त्याला म्हणाला कीं, “ तुझ्या बहिणीला बोलावून आण म्हणजे एक निरोप सांगतो. ”

त्या मुलानें ती गोष्ट तात्काळ मान्य केली व तो घरांत गेला. बराच वेळ कोणीच आले नाहीं पण शेवटीं एकदाची त्यांची इच्छित वस्तु दिसली. त्याबरोबर डोक्यावरची हॅट काढून त्यानें तिला अभिवादन केलें.

त्याच्याकडे न बघतांच ती त्याला इंग्रजीत म्हणाली, “ आपला काय निरोप आहे ! ”

“ निरोप येवढाच आहे कीं ” रमेश अडखळत म्हणाला, “ आभवी सर्कस आतां लवकरच येथून हलणार आहे. तेव्हां या पुढील खेळ अत्यंत निवडक असे होणार आहेत तरी आपण स्वतः येऊन त्या खेळाचें चीज करावें अशी विनंती आहे आपण वाटल्यास थोडा वेळ येऊन जा. ”

“ माझी तब्येत अलीकडे बरी नसल्यामुळें मला जागरण सोसणार नाहीं म्हणून मला येता येणार नाहीं ! ”

तिची ही सबब म्हणजे निव्वळ थाप आहे, अशी रमेशची खात्री होती म्हणून तो म्हणाला, “ आपल्याला मी फार वेळ बसण्याचा आग्रह करीत नाहीं. एक तास निदान अर्धा तास तरी येऊन जा. ”

“ पण माझा येण्याचा एवढा आग्रह कां ! बाबासाहेब आले होते, मुलेही आलीं होती, मग झालें तर. ”

“ तुम्ही स्वतः न आल्यास माझ्याबद्दल तुमच्या मनात कांहींतरी अढी आहे असें मी धमजेन. आता स्पष्ट बोलतो याची माफी असावी, आपण

त्या दिवशीं बागेंत पाहिलेल्या प्रकारामुळे तुमचा कांहीतरी गैरसमज झालेला दिसतो असें मला वाटतें. ”

ती कांहीतरी बोलणार होती पण तिला यांबवून रमेश पुढें म्हणाला, “ ती मुलगी आमच्या सर्कशीत काम करणारी असून ती येथील युरोपियन हॉटेलात उतरली होती. तिला ती बाग पहायची होती म्हणून व तिनें फार आग्रह केल्यावरून मी तिच्याबरोबर गेलो होतो इतकेंच, यापेक्षां बागेंत जाण्यांत माझा दुसरा कसलाही हेतु नव्हता. ”

मीनानें एक वेळ त्याच्याकडे तीव्र नजरेनें पाहिलें. त्याच्या बोलण्यांत कांहीतरी तथ्य असावें असें त्याच्या डोळ्यावरून तिला वाटलें. पण आपण केवळ याच गोष्टीकरतां येत नाहीं हे कबूल करण्याची तिची इच्छा नव्हती म्हणून ती म्हणाली, “ मला तुमच्या हकीगतशी कांहींएक कर्तव्य नाहीं पण तुम्ही आतां इतका आग्रह करतांच आहांत तर जमल्यास थोडा वेळ सर्कसला येऊन जाईन. ”

“ आनंद झाला ” रमेशनें हास्यवदनानें उत्तर केलें, “ येतो मी आतां, आपली मी आज जरूर वाट पहाणार आहे. ”

मीना कांहींच उत्तर न देतां घरांत निघून गेली.

बऱ्याच उत्साहित वृत्तीनें तो मुक्कामाच्या जागीं परतला. पण तंबूजवळ येईपर्यंत उभेची आठवण होऊन त्याचा आनंद बराच मावळला.

संध्याकाळीं सात वाजले तरी कबूल केल्याप्रमाणें उषा आली नाहीं. रात्रीचे आठ वाजले तेव्हा एका नोकराला चिठी देऊन त्यानें ती बोटहाऊस-वर उभेला देण्यास सांगितलें. बरोबर ९ वाजतां ‘सर्कस’ सुरूं होई. रमेश उभेची व मीनाची मोठ्या उत्सुकतेनें वाट पहात दारावर उभा होता. त्यानें उषाला चिठी लिहिली होती कीं, “ कबूल केल्याप्रमाणे तू संध्याकाळीं आली नाहींस तरी आज रात्रीं न चुकतां सर्कसला यावें मी वाट पहात आहे. ”

दोन घंटा झाल्या तरी दोघींचा पत्ता नाहीं. बाहेर वाजवीत बसलेला बँड आंत जाऊन आतां लवकरच सर्कस सुरूं होईल म्हणून वदीं देऊं लागला. लोकही उत्सुकतेनें वाघ सिंहाचीं कामें पहाण्यास तयार झाले.

तिसरी घंटा होऊन काम सुरू झाले तरी त्या दोघीपैकी 'कोणाचाही' पत्ता नव्हता. पहिल्या कामानंतर त्याचेंच काम असल्यामुळे नाइलाजाने त्याला आत जावे लागलें.

खेळाचा पोषाख करीत असतांच नोकरानें निरोप आणला की, उघाताई अद्याप बाहेरून परत आल्याच नाहीत. इतकी रात्र झाली तरी अद्याप उघाताई घरी परत येत नाही याचा अर्थ काय ! याबद्दल तो मनाशी विचार करूं लागला. त्याच्या डोळ्यापुढें सकाळचा त्याचा वसंतरावाशी झालेला संवाद दिसूं लागला. सर्कसचें काम करायचें आहे हें तो अजिबात विसरला; पण चाबकाचा मोठा आवाज ऐकून तो एकदम भानावर आला. त्याचा उत्साह पार मावळला, आज आपण काम करूच नये व उपेची प्रत्यक्ष स्थिति काय आहे तें पहावें असें त्याच्या मनानें घेतलें.

पुढचे काम करण्याबद्दलची सूचना देण्यास नोकर आल्यामुळे ते विचार त्याला थांबवावे लागले. कर्तव्य म्हणून शटकन् पोषाख करून तो रिंगमध्ये गेला.

टाळ्यांच्या कडकडाटांत रमेशनें आपलीं कामें सुरू केलीं. प्रत्येक कामाचे वेळीं त्याला टाळ्या पडत, त्यामुळे घटकाभर तो आपले दुःख विसरला. जमिनीवर अघांतरी उड्या मारीत असतां भराभर उड्या मारण्यांत एक उडी जवळ जवळ रिंगच्या बाहेर गेली. तेथील तारेला धरून तो मागे फिरत असता त्याला समोर मीना दिसली. त्यामुळे त्याला फार समाधान वाटलें पण त्याच वेळीं उपेची आठवण होऊन त्याचे मन बावरलें. त्याच्या मनाचे अशा तऱ्हेचे अंदोलन चालले असतांच त्याला घोड्यावरचें काम करण्याचा प्रसंग आला. घोडा रिंगमध्ये येऊन एक फेरी घालीपर्यंत तो स्वस्थ उभा होता पण तेवढ्या वेळांत त्याच्या मनाची अस्वस्थता इतकी वाढली की, आपल्याला कोणतें काम करायचें आहे हेंही तो विसरला. घोडा भरघाव चालूं असतां त्यानें त्यावर उडी मारली पण ती चुकली व तो झोक जाऊन रिंगच्या बाहेर पडला.

त्याच्या दुर्दैवानें तो पडला तेथें दोर बांधण्याचा मोठा खिळा ठोकलेला

होता. त्याला टाळतां न आल्यामुळे त्यावर डोकें आपटून व त्यामुळे मोठी खोंक पडून तो तेथल्या तेथेंच बेशुद्ध होऊन पडला.

ही सर्व गोष्ट एका क्षणांत झाली. रमेश मीनाच्या पुढच्या बाजूला पडला होता. डोक्यांतून रक्ताचा पाट सुरू होता तो तिने शटकन् पुढें होऊन आपल्या रुमालानें थांबवून घरला.

जिकडे तिकडे धांवपळ सुरू झाली. मीना घाबरली, सर्कसचा मालकही घाबरला. सर्व लोक उठून गडबड करूं लागले. पण प्रसंगावधान साधून मीनानें शिपायाकरवीं रमेशला उचलून आपल्या मोटारीत घातले व मोटार भरधांव सोडली.

मालकाचें मन द्विधा झालें पण योग्य माणसाच्या ताब्यांत रमेश आहे अशी खात्री वाटून तो त्या मोटारीबरोबर गेला नाहीं. लोकांची स्थिरस्थावर करून त्यानें सर्कस पुढें चालूं केली व आपण टागा करून बिंदुमाघवांच्या बंगल्यावर निघाला.

ठरल्याप्रमाणें शालिमार बागेंत शूटींगचें काम उत्तम तऱ्हेने पार पडले. हीरो व त्याची प्रेयसी यांचें मीलन झाल्यानंतरचा तो सीन होता.

त्याच्या हातून निसटून ती बागेंत पळाली होती व तिला हुडकून काढण्याकरता तिचा प्रियकर इकडे तिकडे फिरत होता. प्रियकरणीच्या वेष्टांतील उषेचें तें अल्लडपणाचें काम निःसंशय फारच सुंदर झालें; तिचा तो मोहक चेहरा, सुमधुर हास्य व आनंदाच्या उर्मीमुळे तिचे पाणीदार डोळे विलक्षण आकर्षक झाले होते. बराच वेळ लपंडाव झाल्यावर ती एकदाची तिच्या प्रियकराला दिसली त्याबरोबर तिने दाखविलेली धांवपळ अत्यंत कौतुकास्पद होती.

शेवटीं प्रियकरानें तिला पकडून आपल्या बाहूपाशांत घेतले व ती तोंड चुकवीत असतां व तो तिचें चुंबन घेण्याचा प्रयत्न करीत असताच तो सीन संपला गेला.

इंग्रजी सिनेमाप्रमाणें चुंबन संपल्यानंतरच तो सीन संपवावयाला हवा होता पण उषेनें त्या गोष्टीला संमती न दिह्यामुळे अशा अर्धवट स्थितीतच तो खेळ संपवावा लागला.

शूटींग संपल्यावर उषेला हायबे झालें, एखाद्या मोठ्या जबाबदारीतून उत्तम तऱ्हेने पार पडल्यानंतर माणसाला जसा अगदीं मनापासून आनंद होतो त्याचप्रमाणें आज उषेची स्थिती झाली होती. मालक, वसंतराव,

पद्मा व इतर मंडळींनी तिच्या कामाचें अभिनंदन करून स्तुतिसागरांत तिला अगदीं बुडवून टाकली. उपेनेंही हंसतमुखानें सर्वांचें आभार मानले.

बागेंतील आवराआवर होईपर्यंत संध्याकाळ झाली. मोटार लॉरींतून सर्व सामान पुढें पाठविण्यांत आलें, मालक व इतर मंडळींही त्या लॉरीबरोबर पुढें गेलीं. वसंतराव, उषा व पद्मा यांच्याकरतां एक दूरिंगकार मागें ठेवण्यांत आली होती.

बागेंत एकदां शेवटची सहूल करून आल्यावर ते तिथे मोटारींत बसले. एकदम कांहीं आठवण होऊन उषा म्हणाली, “अगबाई, मी रमेशला येईन म्हणून सांगितले होते तें अगदींच विसरून गेले होते कीं, वसंतराव मोटार आतां एकदम सर्कसच्या तंबूजवळ घेऊन जाण्यास सांगा.”

“उषाताई, रमेशला भेटण्याला इतक्या कां अधिर होता ? आपल्याला आतां गांवांत जायचेच आहे, त्याला खरोखर गरज असली तर तो येईल तुमचा शोध करीत.”

“वसंतराव, तुम्हाला रमेश किंवा प्रमिलाताई यांची इतकी माहिती नाही म्हणून तुम्ही असें बोलतां. ती सर्व मंडळी माझ्याकरतां जीव टाकणारी आहेत आतां संध्याकाळीं त्यांच्याकडे मी न गेल्यास तो स्वतः किंवा कोणीतरी मनुष्य शोधाला येईल कां नाही तें पहा.”

“फुकटच्या अघळपघळ गप्पा मारायला त्याचं काय वेचतें आहे ! बरं तें जाऊं द्या आपण अद्याप शंकराचार्यांची टेकडी पाहिली नाही तिकडे जाण्याचा मी बेत केला आहे.”

“शंकराचार्यांच्या टेकडीवर” उपेनें आश्चर्यानें विचारलें “आणि तें इतक्या उशीरा ! आतां काळोख पडूं लागला आहे तेव्हां आपण दिवसा उजेडीच केव्हांतरी जाऊं.”

“आतां तुम्ही कसच्या हातीं लागता ! उद्यां श्रीकांत आल्यावर तुमची भेटसुद्धां होणं मुष्कील होईल.”

“उगीच वाटेक तें म्हणण्यांत काय अर्थ आहे. त्यांना घेऊनच आपण उद्यां जाऊं म्हणजे झालं. पद्मा तुला कसें वाटत.”

“आज जितका मोकळेपणा आहे तितका उद्यां मिळणार नाही असें

मला वाटतं. शिवाय आज भरपूर चांदण आहे, तेव्हां अंधेराची भीति वाटण्याचं कांहीं कारण नाही.”

“ वा तूही वसंतरावाच्या बाजूची झालीस, बरोबरच आहे आतां त्यांच्या राणीपदावर आरुढ व्हायचें आहे ना, तेव्हां त्यांच्या मताप्रमाणें बोलायलाच हवें असंचना ! ”

“ त्याकरतां म्हणून नाही कांहीं, पण मी खरंच मनापासून सांगतें.”

“ बरं आहे चला, तुमच्या दोघांच्या इच्छेच्या विरुद्ध मी तरी कशाला जाऊं, पण अर्ध्या तासाच्या आंत परत फिरले पाहिजे हें लक्षांत ठेवा, कांहीं झालें तरी मला आज नऊ वाजतां सर्कसला गेलेंच पाहिजे.”

तिची कबुली मिळतांच वसंतरावानें पद्माचा हात हळूच दाबला व तिनेंहि सहेतुक दृष्टीनें त्याच्याकडे पाहून हास्य केले.

शंकराचार्याची टेकडी वाटेतच लागते. चंद्रोदयाला थोडा अवकाश असल्यामुळें यावेळीं सर्वत्र अंधार पसरला होता. त्या टेकडीवर देवदर्शनाला किंवा हिंडायला जाणारे सर्व लोक यावेळीं परतून लागले होते. ते तिघेजण मोटारींतून खाली उतरले. उषेला तो डोंगर भयाण असा वाटत होता, तिला त्या डोंगरावर जाऊं नये असेंच सारखें वाटत होतें पण न जाण्यासारखें कांहींच कारण तिला सांगतां येण्यासारखें नसल्यामुळें घडघडणाऱ्या अंतःकरणानें ती वर चढूं लागली. वसंतरावाच्या हातांतील टॉर्चनें प्रकाशाची बरीच उणीव भरून काढली होती.

वर येहोचेपर्यंत चंद्रोदय झाला त्यामुळें उषेला पुष्कळ हायचें वाटलें. ती टेकडी पुष्कळच उंच आहे लहान लहान दोन तीन टेकड्या घडघड्यानंतर ही मुख्य टेकडी लागते. शंकराचार्याचें देऊळ लहान पण दुमदार आहे आत फक्त एक मोठी शालुकी असून इतर कसलीच मूर्ति नाही. देवळाभोवती विजेची रोषणाई केली आहे पण आज पूर्णचंद्र असल्यामुळें सर्व दिवे बंद होते. वर येईपर्यंत उषा व पद्मा अगदीं दमून गेल्या त्यांना देवळाच्या पायऱ्यावर पांच मिनिटें विश्रांति घेणे भागच पडलें. वर येईपर्यंतच एक तास निघून गेला तेव्हां दोन तासांत सुद्धां परत जाणें शक्य नाही हें उषेला स्पष्ट दिसून आलें, तरी तिनें पांच मिनिटांची विश्रांति घेऊन ती

उठलीच. पझाला मात्र अगदी हलवेना ती पायन्यावरून उठण्यास बिलकूल तयार होईना शेवटी दोघेच आसपासचा प्रदेश पहाण्यास निघाले.

स्फटिकासारखे सुंदर, स्वच्छ व आल्हाद देणारे चांदण, समोरचा बर्फाच्छादित शुभ्र पर्वत, टेकडीच्या पायथ्याशी सुंदर सरोवर, लांब दूरवर पसरलेल्या नितांत रमणीय सुंदर बागा व सर्व नगरीला नागमोडीने वेढा घालून खंदकाप्रमाणे तिचे रक्षण करीत असलेला तो शेलम नदीचा प्रवाह पाहून ईश्वराच्या करणीच्या अद्भुततेबद्दल अत्यंत आदर उत्पन्न झाल्या- शिवाय रहात नाही.

वसंतराव तो देखावा पाहून बेहोष झाला. अत्यंत कामुकतेने तो उषा कडे पाहू लागला पण मोठ्या कष्टाने आपले मन आवरून तो म्हणाला "उषाताई किती मनोहर देखावा आहे हा ! असला देखावा पाहून ज्याचे मन चलबिचल होणार नाही तो प्राणी मनुष्य कोटीतलाच नसला पाहिजे असं मला वाटतं."

"खरंच किती नयनमनोहर हा देखावा आहे ! वाटतं की नेहमीच इथे बसून राहवं. उद्यां हे आले म्हणजे त्यांना हा देखावा पाहून किती आनंद होईल नाही. वसंतराव तुम्ही उद्या पुन्हा आमच्याबरोबर या, रमेश येईल म्हणजे खूप मौजे होईल नाही ? "

उषेच्या अरसिकपणामुळे आपल्या भाषणाला भलतंच वळण लागलेलं पाहून वसंतरावाचा फार जळफळाट झाला तरी बाह्यात्कारी शांतपणा घरून तो म्हणाला, "श्रीकांत अत्यंत नशिबवान खरा."

"कां, त्यांच्या नशिबाची आठवण झाली ! "

"त्याला असलं हें खीरतन सुखासुखी मिळालं म्हणून ! खरोखर सांगतो, उषाताई, तुम्हाला मिळावयाला मी वाटेक तें केलं असतं तुमची वाटेक ती आज्ञा, तुमच्याकरतां वाटेक तें साहस मी कृतीत उतरविलं असतं. आज दुपारीं तुम्हाला बाहूपाशांत घेतले त्यावेळीं अशी पत्नी असती तर मी किती सुखी झालो असतो. असें मला वाटलं. उषाताई तुम्हाला माझ्याबद्दल कांहींच कां वाटत नाही ? "

बोलतां बोलतां वसंतरावाने तिचे हात आपल्या हातांत घेतले. आपले

हात हळूच सोडवून ती म्हणाली, “ वसंतराव तुमच्याबद्दल मला कांहीच वाटणार नाही असं कस होईल ! तुमची शरीरयष्टी, डोळे हे कोणाही स्त्रियांचे मन आकर्षण करण्यासारखे आहेत पण मन आकर्षण झालें तरी त्या गोष्टीला वैषयिक दृष्टी लावतां उपयोगी नाही. सदसद्विवेकबुद्धी ही ईश्वराची एक मोठी अमूल्य देणगी आहे त्या बुद्धीच्या जोरावर मनुष्य अशा संकटातून सहज निभावूं शकतो.”

“ माझी बुद्धी वगैरे सर्व यावेळीं नाहीशी झाली आहे. उषा, माझ्या सर्व अंगाचा भडका उडाला आहे, तुझ्या प्राप्तीशिवाय मला यावेळीं कांहींएक दिसत नाही.”

बोलतां बोलतां उषेला बाहुपाशांत ओढून घेऊन तिच्या प्रतिकारास न जुमानता त्यानें तिचे चुंबन घेतलें. त्याच्या हाताला कडकडून चावा घेतल्यामुळे वसंतरावाला हात चोळीत मागे सरावे लागले. उषा नखशिखांत थरथर कापत होती; तिला उभे राहण्याचीहि शक्ति राहिली नाही ती तेथें जवळच असलेल्या एका शिलाखंडावर बसली तिनें आजुबाजूला पाहिलें यावेळीं एकहि मनुष्य त्या टेकडीवर नव्हता. पद्मा मात्र हळुहळू इकडे येताना दिसली त्याबरोबर धीर येऊन तोंडाला कोरड पडली होती तरी जीव एकत्र करून तिनें मोठ्यानें हाक मारली, “ पद्मा धांव, ”

त्वरीत गतीनें पद्मा तेथे येऊन पोहोचली; तिच्याजवळ बसून ती म्हणाली “ उषाताई काय झालें.”

“ काय सांगूं तुला कपाळ ? वसंतराव कायहो केलेत हें, तुमच्या केव्हाची मी पत्नी आहे हे कसेहो विसरलात ! ”

“ उषाताई, काय झालें तें मी पाहिलें आहे त्याबद्दल मनाला कांहीं लावून घेऊं नका ही बातमी कुठेंहि बाहेर फुटणार नाही.”

“ पद्मा तूं किती अशानी आहेस अग लोकापासून ही गोष्ट लपून राहिली तरी ईश्वराची नजर कशी चुकवितां येईल ! ”

“ ईश्वर बघतो हे सर्व थोतांड आहे मी ईश्वर वगैरे कांहीं जाणत नाहीं तुमच्याप्रमाणें मीहि पहिल्या प्रथम अशीच वावरले होते पण आतां

ते अगदीं अंगवळणीं पडून गेलें आहे माझी खात्री आहे कीं तुम्हीसुद्धां हें ईश्वराचे योतांड सोडून दिल्यास माझ्याऽऽर्माणेंच तरबेज व्हाल.”

“ पद्मा, पद्मा, तुझ्या जिमेला कांहीं हाड आहे कां ? तू काय बोलतेस याचा तूं विचार तरी केला आहेस कां ! “ ईश्वराची भीति आहे म्हणूनच समाजाला कांहींतरी बंधन आहे. ईश्वर तुला मूर्तीत दिसत नसला तरी निराकार ईश्वरांचे स्मरण कर; त्याच्या स्मरणाशिवाय मनुष्याची आत्मशुद्धी होणार नाही त्याचे स्मरणच मनाला शांतता देईल. ”

“ उषा ” वसंतराव यावेळीं पुढे येऊन म्हणाला “ तिला असले उपदेश करून तिचा किंवा तुझा कोणाचाही फायदा होणार नाही. ईश्वराच्या प्राप्तीऐवजीं तुम्ही प्राप्ती हेच माझे आजचें ध्येय आहे आणि तें सफल झाल्याशिवाय तुम्ही सुटका नाही. ”

त्याचे शब्द ऐकून उषा ताडकन् उभी राहिली. वसंतरावाकडे संतापानें पहात ती म्हणाली “ तुम्ही काय म्हणता याचा विचार केलेला दिसत नाही. आम्ही दोघी असतां तुम्हाला काहींही करता येणार नाही हें कसं तुमच्या लक्षांत आले नाही. ”

“ उषा, तूं मूर्ख खरी, तुला थोडी तरी अक्ल असती तरी तुझ्या ध्यानात आले असते कीं या बाबतीत पद्माचा तुला काहींएक उपयोग होणार नाही, तुला आतां संशयांत ठेवून तरी काय करायच आहे मी तुला स्पष्टच सागतो कीं आजचा हा तुला इथें आणण्याचा बेत आम्ही पूर्वीं ठरवूनच घडवून आणला आहे. उद्यां श्रीकांत आल्यावर तूं कसची हातीं लागतेस हें जाणूनच आजचा हा योग घडवून आणावा लागला आहे. एकदां तूं ताब्यांत आल्यावर मग जन्मभर जातेस कोठे ! ”

“ पद्मा हे म्हणतात ते खरे आहे कां ! बोल चांडाळणी बोल ! आजपर्यंत तुला पाठच्या बहिणीसारखी वागवली त्याचें हेच का बक्षीस ! बोल, तूं नाहीना मला मदत करणार ? ”

“ तिला काय विचारतेस, पद्मा तिला सोडून तूं माझ्या इकडे येऊन उभी रहा. ”

पद्मा तिकडे गेलेली पाहून उषेला काय करावें हें सुचेना. ती उद्वेगानें

वसंतरावाला म्हणाली, “ वसंतराव, विश्वासाने ताब्यांत दिलेल्या तुमच्या मित्राच्या छीचा असा गळा कापण्याचा प्रयत्न करू नका, यांत तुम्हांला यश येणार नाही मी जिवंत असेपर्यंत कोणी काही करू शकणार नाही. ”

“ उषा, या घमक्या फुकाच्या आहेत, बहुतेक स्त्रियांनी पहिल्या प्रथम मला अशाच घमक्या दिल्या आहेत पण त्या आतां सुखाने संसार करीत आहेत. तुझ्याही संसारांत यापुढे मी कोणताही अडथळा आणणार नाही असे वचन देतो. ”

“ शिवशिव, किती भयंकर शब्द आहेत हे ! सिनेमांत येणाऱ्या स्त्रियांशीं तुम्ही असेच कां वर्तन करतां ! ”

“ उषा, बोलत बसायला मला आतां वेळ नाही तो खाली मोटारवाला वाट पहात असेल ! तुझ्या बाबतींत जितका त्रास झाला तितका संबंध आयुष्यांत मला झाला नाही. पत्रापासून मला तयारी करावी लागली, तुम्ही पत्रे बंद झाल्यामुळे तरी तूं आज हातीं लागत आहेस नाहीतर मला आशा मळतीच. ”

“ हें मी काय ऐकते आहे ! त्यांचीं पत्रे येऊन मला मिळालीं नाहींत ? गुलाब म्हणत होता तेंच खरं तर. नाथ किती मी अपराधी ! तुम्ही तिकडे दुःखी असतां मी इकडे चैन करीत हिंडत आहे. निर्दया काय केलेस हें. प्रमिलाताईकडे ते आहेत हें सांगितलेलें खोटेंच तर. ”

“ यांत काय शंका आहे ! इतकेंच काय पण तुझ्या खोलींतला श्रीकांताचा फोटोही मी लांबविला आहे, बोल, तुला आणखी काय माहिती हवी आहे. यावरून तुझ्या लक्षांत आलेच असेल कीं मी किती तयारीनें आलो आहे व माझ्यापासून यावेळीं सुटणं किती कठीण काम आहे. ”

“ शुद्ध कसाई आहेस. इतके सर्व केलेस तरी मी श्रीकांताची पत्नी आहे हें तूं विसरलास ! त्यांच्यासारख्या वीरपुरुषाची पत्नी वीरच राहिल, तुलासुद्धां ज्यास्त सशयांत ठेवण्याची माझी इच्छा नाही. मी जगांत कांहीं दिवस तरी एकटीच रहाणार असल्यामुळे किंमतपुराहून निघतेवेळीं आपल्या स्वतःवरक्षणाचें कांहींतरी साधन असावें म्हणून ही विधाची कुपी मी नेहमीं जवळ बाळगली आहे, नीट डोळे फाडून पहा, तूं एक पाऊल पुढे

टाकल्याबरोबर माझी अचेतन देह येथे श्रीशंकराच्या पायाशी पडला म्हणून समज. मी आता एकटीच खाली जाते आहे कोणी मला घरण्याचा प्रयत्न केल्यास परिणाम सांगितलाच आहे. ”

हा अनपेक्षित प्रकार पाहून वसंतराव अगदी गोंधळून गेला. एक क्षण काय करावे हेंच त्याला सुचेना. उषा त्याच्या डोळ्यासमक्ष त्याचा धिक्कार करून त्याच्या पुढून चालली होती. तिला अडविण्याचा त्याला धीर झाला नाही. ती बरीच दळ गेल्यावर तो मोठ्याने म्हणाला, “उषा एक मिनिट उभी रहा. माझी एक विनंती ऐक. ”

तें उषेचें अंतःकरण होते ! अजातशत्रु, स्वप्नांतही कोणाचे मन न दुखविणाऱ्या, अत्यंत कोमल हृदयाच्या स्त्रीचें ते अंतःकरण होतें ! प्रत्यक्ष डोळ्यासमोर भयानक मृत्यु किंवा बेअन्नू दिसत असतां सुद्धा वसंतरावाची विनंती ऐकून तिचें मन द्रवलें; ती उभी राहिली. वसंतराव व पद्मा हळु-हळु तिच्याकडे जाऊं लागले. उषेनें सहज सभोवार पाहिलें. समोरच तिला शंकराचे देऊळ दिसत होतें. डाव्या बाजूस खाली उतरण्याचा रस्ता होता व पाठीमागे थोड्याशा अंतरावर टेकडीचा कडा तुटलेला होता. ते दोघेही तिच्यापासून दूर अंतरावर उभे राहिले, वसंतरावानें खाली मान घातली होती त्याच्याकडे पाहून उषा म्हणाली, “काय म्हणणें आहे ? ”

“उघाताई, माझी चूक माझ्या पूर्ण लक्षांत आली. इतर स्त्रियाप्रमाणेंच तुम्ही आहात ही कल्पना करून माझ्या हातून अत्यंत अनुचित असा प्रमाद झाला आहे. तेव्हा त्याबद्दल क्षमा करा व झालेल्या गोष्टी विसरून जा येवढीच विनंती आहे. ”

“वसंतराव तुमची मला कीव येते, आजपर्यंत तुम्ही नाहीं नाहीं तें अत्याचार केलेले दिसतात, तेव्हा तुम्हांला क्षमा करणें म्हणजे असल्या गोष्टीला उत्तेजन देण्यासारखें आहे, तरीपण माझें मन कठोर होत नाहीं यापुढील आयुष्य तरी नीतीनें घालवा. पद्माही बहकलेलीच मुलगी आहे तेव्हां तिच्याशी लग्न लावून गृहस्थाश्रमी व्हा येवढेंच माझें सांगणें आहे. ”

“पण माझ्या वर्तनाची क्षमा केली ना ! ”

“बराच विचार केल्यावर माझंसुद्धां वर्तन थोडें चुकलें असं मला वाटूं

लागलं आहे. चागली सुखांत माझ्या राज्याची मी राणी होते, माझा एक शब्दही खाली पडत नव्हता पण मला दुर्बुद्धि आठवून आपण जगांत नांव कमवावे, आपल्याला येत असलेल्या कलेवं सार्थक करावं असं वाटून प्रमिलाताईची इच्छा नसताना मी इष्टानें निघून आले. नाथांचीं पत्रे कां येत नाहींत याची नीटशी चवकशीही केली नाहीं, इथकेंच काय पण माझ्या-बद्दल तुम्हाला अनुराग उत्पन्न होईल असेंही माझ्या हातून वर्तन झालें. असो, आज तुम्ही केलेल्या अनुचित गोष्टीबद्दल मी क्षमा केली आहे पण आजचा तुमचा हा अपराध मी नाथांच्या कानावर घालणार आहे ते शांतिसागर आहेत. तुमच्या या कृतीबद्दल ते खात्रीने क्षमा करतील. चला आपण आतां खाली जाऊं या. ”

“ उघाताई, मला वचन द्या, त्याशिवाय माझे समाधान होणार नाहीं आपल्या आशेप्रमाणे मी पद्माशी लग्न लावायला तयार आहे, मला फक्त तुमचें वचन हवें. ”

उषा हंसून म्हणाली, “ माझ्या शब्दावर विश्वास नाहीं ! बरं हे ध्या वचन. ”

उषेनें हात पुढे केला. वसंतरावानेही आपले दोन्ही हात पुढें केले. वचन दिलेला तिचा हात दोन्ही हातांत धरीत असतांच वसंतरावाला तिच्या पोलक्याच्या गिशातील कुपी दिसली त्याला हवी होती ती सधी मिळाली. एक क्षणाचाही विलंब न लावतां त्यानें ती कुपी झटकन् तिच्या विशातून काढून घेतली. उषेलाही परिस्थितीची पूर्ण जाणीव झाली. वसंतराव इषानें म्हणाला, “ मला तूं अगदींच कच्चा समजतेस होय. सापावर पाय देऊन त्याला सोडून देण्याइतका मी खुळा नाहीं. उषा, एक मिनिटही तुझ्याशीं बोलण्याची माझी इच्छा नाहीं तुला येथून माझी पत्नी म्हणूनच खाली गेलें पाहिजे. ”

उषा शांतपणें म्हणाली, “ तू म्हणतोस तेंच खरं ! सापावर दया करण्यात मी चूक केली व त्याचें प्रायश्चित्त मला आतां भोगलेंच पाहिजे, वसंतराव मघाशी सांगितलें तेंच पुन्हां सांगतें कीं श्रीकांतासारख्या वीर पुरुषाची मी पत्नी आहे व ती वीराप्रमाणेंच आपला आत्मा समर्पण करील. या जगांत

आम्ही दोघानीं येपुढें सुखी असावं अशी ईश्वरेच्छा दिसत नाहीं. पुढील जन्म येणार असल्यास पुढील जन्मीं अगर स्वर्गांत त्यांचीच पत्नी होऊन मी राहीन. नाहींतरी माझ्या अपराधाचें प्रायश्चित्त मला हवंच होतं आणि ते घेण्यांत मला मुळींच खंत वाटणार नाहीं. ”

“ उषा, ही बडबड आतां व्यर्थ आहे तुम्ही आतां कोणत्याही तऱ्हेची घडपड मी चालूं देणार नाहीं पद्मा ओढ तिला पुढें. ”

“ यांबा अशी घाई करूं नका. दांडगाई करण्याची माझी मुळींच इच्छा नाहीं, पद्मा कशीही वागली तरी माझे तिच्यावर प्रेम आहे. तिच्याशीं मला दोन शब्द बोलू द्या. पद्मा अद्यापही वेळ गेली नाहीं. वसंतरावाशीं कां होईना पण लग्न लावून संसार कर. वाईट संगती शक्यतोवर टाळ. वाईट संगतीनें माझ्यावर काय परिणाम झाला हें तुला दिसतेंच आहे, आयुष्यात माणसानें शक्यतोवर वाईट संगती टाळली पाहिजे नाहींतर त्याचे वाईट परिणाम झाल्याशिवाय रहाणार नाहींत. सिनेमांत रहाणं सोडून दे. कलेकरतां सुखाचा संसार सोडून आर्य स्त्रियांनीं सिनेमात येणं किती धोक्याचें आहे हें तुला आतां कळून चुकलेंच असेल. नाथ भेटल्यास त्यांना माझ्या अपराधाची क्षमा करण्यास सांग. त्याचप्रमाणें प्रमिलाताईला निरोप सांग कीं तुम्ही बहीण या जगांत रहाण्यास नालायक ठरली. रमेशलाही माझ्या मूर्खपणाची क्षमा करायला सांग. ”

तिला थांबवून पद्मा म्हणाली, “ उषाताई, तुम्ही ही निरबानिरव कशाला करतां ! या घटकेला तुमची सुटका होईल असं मला तरी वाटत नाहीं. माझं ऐका व हा इष्ट सोडून द्या. आजची हकीगत कोणाला कळणार नाहीं याबद्दल मी वचन देते. ”

“ पद्मा काय ही तुम्ही अधोगती ! तुझ्या पंक्तीला मी केव्हां येऊन बसेन अशी तुला घाई झालेली दिसते पण ती तुम्ही आशा व्यर्थ आहे मी जिवंतपणीं शीलभ्रष्ट होणार नाहीं. ”

“ या गमजा फोल आहेत ” वसंतराव आवेशानें म्हणाला, “ तुला सोडवायला, तुझे रक्षण करायला कोण येणार आहे तें पहातो. तुम्हा शेवटला आधार जो ही विषाची कुपी ती पहा मी अस्मानांत फेकून देतो. ”

वसंतरावानें ती विषाची कुपी दूर भिरकावून दिली.

“ वसंतराव, मी शेवटची विनंती करते आहे की असला अवघःपात करून घेऊ नका, यांत तुमचें कल्याण नाही. यावेळीं माझ्या कोणी मदतीला येणार नाही हें मी जाणून आहे, आणि कोणी मदत करावी अशी माझी इच्छाही पण नाही. माझं सत्व रक्षण करण्यास मी समर्थ आहे. ”

“ तुझ्या सत्वाची आतां मला परीक्षाच पहावयाची आहे मी तुझा घरलेला हात कोण सोडवितो तें पहातों. ”

त्यानें तिचा एकदम हात घरला, त्याला हिसका मारित उषा म्हणाली, “ मेल्या, अवघमा, दूर हो माझा हात सोड, नाही सोडत, मग भोग आपल्या कर्माचो फळे ”

उषेनें संतापाने इतक्या जोरानें लाथ मारली की वसंतराव कोमलडून दूर जाऊन पडला. पद्मानें घाबरून किंकाळी फोडली. प्रसंग अत्यंत आणीबाणीचा होता, उषा धावतच कड्याच्या टोंकाला जाऊन उभी राहिली. इकडे वसंतरावही अंग झटकून उभा राहिला. त्याचे डोळे एखाद्या खुनी इसमाप्रमाणें दिसू लागले. तो दांत ओठ चावीत व अस्तन्या मागें सारून त्वेषानें तिच्याकडे निघाला. पद्मा त्याला आडबू लागली. पण एका हाताने त्यानें तिला दूर भिरकावून दिली. उषा त्या कड्यावर उभी राहून पद्माला उद्देशून म्हणाली, “ पद्मा, नाथ भेटल्यास सांग की तुमची लाडकी उषा वीराच्या मरणानें मेली, खऱ्या आर्य स्त्रीला शोभेल त्याच मार्गानें ती गेली. मरणाच्या वेळीं एकही दुःखाचा सुस्कारा तिनें टाकला नाही. मी कळून न कळून पुष्कळांचे अपराध केले असतील तरी त्या सर्वोनीं मला क्षमा करावी अशी विनंती; झालं माझं काम, पापी दुरात्म्या, ये आतां पुढे, तुझ्या हातावर तुरी देऊन, सौभाग्याच्या लेण्यानें ईश्वराकडून पायापाशीं मी जात आहे. नाथ येते मी, मला क्षमा करा, श्रीकांत, श्रीकांत श्रीकांत. ”

उषेनें धाडूदिशीं कडयाखाली उडी घेतली ! किती वेळ तरी श्रीकांत ! श्रीकांत !! असा आवाज त्या टेकडीवर दुमदुमत होता. पद्मानें डोळे झाडून किंकाळी फोडली.

योगायोग किती विलक्षण असतात पहा ! वस्तविक श्रीकात दुसऱ्या दिवशी सकाळी येणार होता पण रावळपिडीला मोटार सोईची मिळून आदल्या दिवशी रात्रीच तो काश्मीरला आला. फक्त दोन तासांचा फरक ! फक्त दोन तासाने उशीरा श्रीकात आला. संध्याकाळच्या आत श्रीकात आला असता तर केवढे अपघात टळले असते. पण जगात नेहमीच सुख कायम राहिले तर दुःखाची कल्पना लोकांना येणार नाही. दुःखातच सर्वांना ईश्वर, सर्व आतवर्ग यांची आठवण होते आणि म्हणूनच ईश्वराने दुःखामागून सुख, सुखामागून दुःख असे रहाटगाडगे चालू ठेवले आहे.

श्रीकात आधी आला असता तर रमेशची गाठ पडली असती. त्याच्या मनावरचे दडपण कमी होऊन त्याच्या हातून अपघाताशिवाय काम झाले असते. त्यानंतर त्याच्या इच्छेप्रमाणे श्रीकाताला ताबडतोब उपेला भेटना आले असते पण.... दैवाने ठराविलेले अपघात टाळण्याचे मानवी शक्तीच्या बाहेरचे होते असो.

श्रीकाताची मोटार सरळ १० च्या सुमाराला सर्कसच्या तबूपार्शी आली. रमेशच्या अपघाताची बातमी त्याला कळण्यास वेळ लागला नाही. मालकही रमेशच्या शुश्रूषेला गेले आहेत असे कळले तेव्हा तो तसाच तिकडे निघाला होता पण मनेजरने विनंती केल्यावरून त्याने रमेशच्या बिऱ्हाडी जाऊन प्रवासाचे कपडे बदलले व चहा घेऊन तो एका इसमाबरोबर बिंदुमाषांच्या बंगल्याकडे निघाला.

आपण कोण आहोत याची श्रीकांताने ओळख करून देतांच त्या मडळीना फार बरे वाटलें व आपण बऱ्याचशा जबाबदारीतून मोकळे झाल्याबद्दल त्यांना हायसे वाटले. तेथील डॉक्टरानें आधींच रमेशची जखम बांधली होती व हातांत नाडी धरून तो त्याची सावध होण्याची वाट पहात होता. श्रीकांतानें त्या डॉक्टरकडून त्याला हवी असलेली माहिती विचारून घेतली व नंतर तोही त्याला शुद्धीवर आणण्याच्या मार्गाला लागला.

त्याच्या उषागर्ती मीना अगदी बसून राहिली होती, त्या डॉक्टरानें व श्रीकांतानेही तिला विश्रांती घेण्यास जाण्याबद्दल विनंती केली, पण ती तेथून हालली नाहीं.

दोन ताम झाले तरी रमेश शुद्धीवर येईना पण लवकर शुद्धीवर येणें अत्यंत जरूरीचें आहे असें श्रीकांताचे मत पडले म्हणून त्यानें एक औषध तयार करून त्याचें इंजेक्शन दिलें. अर्ध्या तासाच्या आंत त्या औषधाचा परिणाम होऊन तो हळु हळु शुद्धीवर येऊं लागला. तो हालचाल करूं लागला आहे असें पाहून मीनाने त्याचें पांघरूण नीट सांवरले.

अर्धवट शुद्धीतच रमेश बडबडू लागला, “मीना, तुम्ही आलात, माझ्या शब्दाला मान देऊन आलात मला फार समाधान वाटलें, पण उषा कां नाहीं आली ? तिला कोणी बोलावून आणा हो तिच्यावर मोठें संकट आलें आहे. श्रीकांत.....पुढचे ” शब्द तोडांतल्या तोडातच उच्चारल्यामुळें ते त्या मंडळींना ऐकूं आले नाहींत.

त्यानें मीनाचें नांव काढतांच तिला अगदी ओशाळल्यासारखे झालें. रमेश कोणाला उद्देशून बोलतो आहे हें श्रीकांताच्या चटकन् लक्षांत आलें. त्यानें तिला एका बाजूला नेऊन त्याच्या बडबडण्याचा अर्थ विचारला. तिला माहीत असलेली सर्व हकीगत तिनें सांगितली पण ही उषा कोण ! तिच्याबद्दल तो काय बडबडतो आहे याबद्दल ती कांहींच सांगू शकली नाहीं. अपघाताच्या पूर्वी त्याच्या मनांत जे विचार होते तेच तो आतां बोलतो आहे अशी त्याची खात्री झाली. पण उपेबद्दल तो काय म्हणतो याची कोणालाच कल्पना होईना. उषा इथें आली आहे का काय ! तिच्यावर कसलें संकट आहे ! वगैरे गोष्टीचें ज्ञान रमेशनें स्वतःहून सांगितल्या-

शिवाय कळणें शक्य नाहीं हे जाणून श्रीकांत हताश झाला. त्याला काय करावे हे सुचेना.

तो लवकर चांगला शुद्धीवर येईल असे प्रथमतः सर्वांना वाटलें पण सकाळीं आठाच्या पूर्वी तो चांगला शुद्धीवर येऊं शकला नाहीं. रात्रभर जागत बसलेली मंडळी नुकतीच बाहेर गेली होती. मीनाच्या डोळ्यावर विलक्षण शॉप येऊं लागली होती, पण रमेश शुद्धीवर आल्याशिवाय उठायचेच नाहीं असा निश्चय करून ती बसलेली दिसत होती व तिच्या श्रमाचे चीज होऊन सकाळीं ८।। च्या सुमाराला तो डोळे उघडून इकडे तिकडे पाहूं लागला.

मीनाच्या फारच आग्रहावरून श्रीकांत बाहेरच्या खोर्लीत आरामखुर्चीवर पडून राहिला होता. त्याला शॉप येणें शक्यच नव्हते पण पाठ टेकून पडण्याची त्याला अत्यंत आवश्यकता होती कारण २०० मैल प्रवास करून त्याचें अंग अगदीं खिळखिळें झाले होते.

रमेशच्या कपाळावर हात फिरवीत मीना म्हणाली, “रमेश आता थोडे बरें वाटते का ?”

तो शुद्धीवर आला होता तरी एकंदर परिस्थिती लक्षांत न येऊन तो तिच्याकडे पाहून शून्यदृष्टीने नुसतें ‘अँ’ म्हणाला, “म्हटलें आता बरें वाटतें ना ?”

तिच्या प्रश्नाला उत्तर न देतां तो म्हणाला, “मी कुठें आहे ?”

आवाज ऐकून श्रीकांत चटकन् उठला व आंत आला. श्रीकांताला ओळखण्याइतका तो खास शुद्धीवर आला होता. तो त्याला म्हणाला, “श्रीकांत केव्हा आलांत !”

“काल रात्री आलो.”

“मग आतां सकाळ कां आहे ! मी इथें कुठें आलों आहे !”

“तूं घोड्यावरून पडल्याचें तुला आठवतें का ?”

“हं अ ले लक्षांत. अरे पण उषा कुठें आहे ! तिला नाहीं कां घेऊन आलात जा, आधीं जा, वसंतराव तिला फसवीत आहे बोटहाऊसवर जाऊन तिला सोडवून आणा ती खास संकटांत असली पाहिजे.”

“ रमेश फार बोलूं नकोस जरा विश्रांती घे मग काय सांगायचें असेल ते सांग. आतां एक अक्षरही बोलूं नकोस. ”

“ श्रीकांत मला बोलूं द्या आतां मी चागला शुद्धीवर आहे. सिनेमा-मधील मंडळीबरोबर उषा इथे आली आहे, श्रीकांत येथून उठा व तिकडे बोटहाऊसवर जा. तिच्याकरतां माझा जीव तळमळतो आहे. ती सुखांत आहे हें ऐकण्याकरतां माझा प्राण अडकून राहिला आहे. मी येथें जिवंत असता उषा संकटात होती हे मी कोणत्या तोंडानें लोकाना सांगू ? प्रमिला-ताईला मी हे तोंड कसे दाखवू ! सकाळीं मी तिला तिच्या इच्छेप्रमाणे जाऊं दिलें हीच मोठी चूक झाली. श्रीकांत ती खास सकटात आहे अशी माझी मनोदेवता मला सागत आहे जा जा, माझा नजरेसमोरून जा. ”

फार बोलण्याच्या श्रमाने ग्लानी येऊन तो पुन्हां डोळे मिटून पडला. श्रीकांताला काय करावे हेच सुचना. तो मीनाला हलूंच म्हणाला, “ तो काय म्हणतो आहे हे मी पाहून येतो तोपर्यंत तुम्ही याच्यावर लक्ष ठेवालच. तुम्हीच त्याला आज जीवदान दिले आहे. उषा याची बहीण येथे आल्या-वर तिला तुमच्याबद्दल किती तरी आदर वाटेल. ”

त्याच्या बोलण्याने तिला सकोच वाटूं लागला ती त्याला थांबवून म्हणाली, “ आपण जाऊन यावें मी याच्याकडे पहाते जरूरी वाटल्यास मी डॉक्टरांना बोलावणे पाठवीन. ”

श्रीकांत जड अंतःकरणाने तेथून निघाला. उपेक्षेबद्दलची बातमी ऐकून त्याच्या पोटात परम झालें. रमेशच्या बिऱ्हाडीं जाऊन तेथून एखाद्या इसमा-बरोबर बोटहाऊसवर जाण्याचे त्यानें ठरविले व त्याप्रमाणे तां निघाला.

बिऱ्हाडात पाऊल टाकतांच दारातच एक चिछी पडलेली त्याला आढळून आली. ती रमेशच्या नावानें होती. तीत पुढील मजकूर होता. “ अप-घातानें उषाताईला एकाएकी मृत्यु आला आहे ताबडतोब निघून यावें. श्रीकांत आले असल्यास त्यांनाही बरोबर आणावे. वसंतराव चिछी वाच-ताच श्रीकांताला घेरी येऊन धाडुंदिशीं तो खाली पडला. याच वेळीं त्याच्या बरोबर येणारा इसम तेथे होता म्हणून बरें झाले. त्यानें श्रीकांताला सांवरून धरलें व एका बिछान्यावर निजवून सटकत पाणी आणलें. डोक्या-

वर, डोळ्यावर पैणी शिंपडतांच तो दोन तीन मिनिटांतच सावध झाला. तो उठून बसला त्यानें ती चिन्ही पुन्हां वाचली. त्याच्या डोळ्यांतून अश्रू वाहू लागले. सद्गदीत कंठानें तो म्हणाला, “उषा, हें काय झालं ! आतां मी काय करूं ! माझी तुला कशी ग दया आली नाही, हेंच कां माझ्यावर तुझें प्रेम. माझ्या सुखाकरतां तूं वाटेल तेवढा आत्मयज्ञ करायला तयार होतीस, आजपर्यंत केलाही होतास. मी आनंदी असावे, मला बरें वाटावें म्हणून ना तू सिनेमांत गेलीस आणि आतां हें काय केलेंस, ईश्वरा, आता मी काय करूं माझी लाडकी उषा, माझा प्राण मला कोण भेटवील ! हरहर मी किती चाडाळ, तिला कधीही सुख दिले नाही, उषा, देवी, तू जगाची देवता होण्याच्या लायकीची आहेस. तू कशाला या चाडाळाच्या घरी येऊन त्याला पावन केलेंस. तुझ्याशिवाय मी दिवस कसे कटूं ! थोडा वेळ थांब मी आलोच तुझ्या मागोमाग. हा अपघात नसून ही आत्महत्या आहे असा माझा संशय आहे. या आत्महत्येला कोण कारण आहे त्याचा सूड घेऊ दे. काय म्हणतेस जाऊ द्या भोगील तो आपल्या कर्माची फळ ! अहाहा देवते, असली क्षमाशील वृत्ती तुलाच शोभते, मी तुझ्या पायाचा दासही होण्याला लायक नाही तरी पण मी तुझ्या मागोमाग येणार व तुझ्या पायाची सेवा करित रहाणार ! ”

श्रीकांत वेड्यासारखा बाहेर धावू लागला; त्याला त्या इसमाने थोपवून धरले व तेथील एका खुर्चीवर नेऊन बसविलें. तो दुःस्ववेग त्याला मुळीच सहन होईना तो पुन्हां वेशुद्ध होऊन पडला.

तो इसमही फार घाबरला पण पुन्हा एकदां पाणी शिंपडून त्यानें त्याला सावध केले. यावेळीं मात्र श्रीकांत बराचसा शांत झाला होता. आंतून अगदीं भडभडून येई, आंतडी पिळवटून निघत पण मोठ्या कष्टानें त्या यातनांचें सयमन करून तो शांत रहाण्याचा प्रयत्न करूं लागला. किती केलें तरी श्रीकांत धीराचा मनुष्य होता. मनावर ताबा मिळवणें जरी अत्यंत कठीण काम होतें तरी मोठ्या सायःसानें त्याने तें मिळवलें.

चिन्हीत लिहित्याप्रमाणें खरोखर वस्तुस्थिती आहे का नाही हें पहाण्याकरतां आपलें मन घट्ट करून तो तेथील नोकराला घेऊन बोटाहाऊसकडे

निघाला. त्याचें वेडें मन त्याला आशा दाखवीत होतें कीं कदाचित् उषा अद्याप मेली नसेल पण वार्डंट गोष्टी सहसा खोऱ्या ठरत नाहीत असा प्रत्येकाचा नेहमीचाच अनुभव आहे त्याचप्रमाणे उषेच्या बाबतीत झालें.

शंकराचार्यांच्या टेकडीवरील तो प्रसंग अत्यंत आणीबाणीचा होता. उषेनें उडी टाकलेली पहाताच वसंतराव घाबरून खालीच बसला. 'हें काय झालें' उषा इतकी निग्रही आहे अशी त्याची खरोखरच कल्पना नव्हती, इतर स्त्रियांच्या बाबतीत त्याचा तसा अनुभव नव्हता पण आतां तो प्रसंग प्रत्यक्ष पाहिल्यावर तो अगदीं गागरून गेला यात नवल नाही. पद्मा तर बेशुद्ध पडायच्या वेताला आली होती, तिला आज पातिव्रत्यतेज व आपल्या मनाचा कमकुवतपणा यातील अंतर कळून चुकलें. तिचा उषेबद्दल आदर कमाळीचा वाढला. ती तिला एखाद्या देवतेप्रमाणें वाटूं लागली ती अशा तऱ्हेच्या मनाच्या स्थितीत असतांच वसंतराव तिच्या जवळ आला व तिला उठवून म्हणाला, "पद्मा ऊठ या प्रसंगातून काहींतरी तोड काढलीच पाहिजे."

पद्मा संतापाने म्हणाली, "मला कांहींएक विचारूं नका. तुम्ही निर्दय, पापी, दुष्ट आहात. या क्षणापासून तुमचा माझा कांहींएक संबंध नाही. मी ही पहा निघाले, तुम्हीं मला अडविलेत तर मीसुद्धां उषा-ताईच्या मागोमाग उडी घेईन."

"पद्मा शांत हो, आता रागावण्यांत अर्थ नाही. आपल्या दोघांचाही अदमास चुकला, तूंही यात सामील आहेसच. मग मला शिष्या देण्यांत काय हंशील आहे? आधीं खाली जाऊन ती जिवंत हातीं लागते का तें पाहू."

"याउप्पर मी तुम्हांला कोणत्याही तऱ्हेची मदत करणार नाहीं तुमचा मार्ग निराळा व माझा मार्ग निराळा."

"अशी डोक्यात राख घालूं नकोस, चल खाली, काय, नाहीं येत? थांब मीच आता पोलिसांत वर्दी देतो कीं, 'सिनेमांत महत्त्वाचें काम मिळत नाहीं म्हणून हिनेच जाणूनबुजून तिला ढकलून दिल' नि मग पहातो तुझी मजा."

"काय वाटेल तें करा मी येणार नाहीं."

“पहा बरं मागून पस्तावशील. मी आतां तुझ्याशीं लग्न केलें नाहीं तर आणखी ५।६ महिन्यांनीं होणाऱ्या मुलाला घेऊन तुला एखाद्या माडीचाच आश्रय करावा लागेल.”

“निर्दय, राक्षस, दुष्ट, सर्व कांहीं तुम्ही आहांत मला तुम्हीं अगदीं कैचींत पकडले आहेत, ध्या एकदा मला छळून चला हवें तिथे.”

“तू त्या उघेसारखी नाठाळ नाहींस हें मला पहिल्यापासून माहीत आहे, तू आहेसच तशी शहाणी.”

“आपलें काम करून ध्यायचं आहे तेव्हां स्तुती कराल तर काय झालं. उषाताईंनीं माझे डोळे चागलेच उघडले आहेत. आतां एक अक्षरही बोलूं नका.”

नंतर अगदीं स्तब्धपणें तीं दोघें खालीं गेलीं. डोक्याला जबर मार बसल्यामुळे उघेच्या डोक्याची कवटी फुटून तिचा प्राण केव्हाच निघून गेला होता, अद्याप ती तोडानें “श्रीकांत” म्हणते आहे असेंच त्यांना वाटलें. ते भयानक दृश्य त्यांना पहावेना, ते दोघही अगदीं पायथ्याशीं आले. मोटारवाला वाटच पहात होता. पाय घसरून अपघाताने मृत्यु आला असे सांगण्याचे त्यांनीं ठरविलें होते त्याप्रमाणें बतावणी करून त्या ड्रायव्हरच्या मदतीनें ते प्रेत त्यांनीं मोटारींत घातले व दवाखान्यांत आणलें. पोलीसांत वदीं दिल्यावर पचनामा झाला. त्या तिघापैकीं कोणाचेंच भांडण नव्हते सर्व आनंदात होते वगैरे सिनेमाच्या मालकांनीं व त्या मोटार ड्रायव्हरने साक्षी दिल्यामुळे व विरुद्ध बाजूस कोणीच नसल्यामुळे ‘अपघातानें मृत्यु’ अशी पोलीसांत नोंद होऊन ते प्रेत तपासणीकरतां दवाखान्यांत पाठविलें गेलें.

वसतरावांनीं रमेशला अगदीं उजाडत चिष्टी पाठविली. पण तो अपघातानें आजारी असल्यामुळे त्याला न मिळतां ती श्रीकांताच्या हातात पडली.

नऊ वाजले तरी रमेशकडील कोणीच तपासाला येत नाहींत तेव्हां प्रेताचें काय करावें या विवंचनेंत तीं मंडळी असतां श्रीकांत तेथें हजर झाला.

त्याला पहातांच वसंतरावानें खालीं मान घातली व पन्नां हंबराडा फोडला.

चिर्डीत लिहिल्याप्रमाणें गोष्ट प्रत्यक्ष घडलेली पाहून श्रीकांतानें कपाळावर हात मारून घेतला. त्याचे पाय थरथर कापूं लागले त्यामुळें तेथील खुर्चीचा आश्रय घेणें त्याला भाग पडलें.

बराच वेळ मूकसुदन केल्यावर व डोळ्यांतील पाणी बरेचसे नाहीस झाल्यावर श्रीकाताला थोडें हलकें वाटले. एकटा वसंतराव यावेळीं त्या खोलींत होता बाकीचे लोक बाहेर उभे राहून इलुइलु एकमेकाशी कुज-बुजत होते.

आपल्या रुमालाने आपले डोळे व तोड घुसून श्रीकांत वसंतरावाला उद्देशून म्हणाला, “ वसंतराव हा अपघात नसून ही आत्महत्या आहे याबद्दल माझी खात्री आहे तेव्हां याला कारण काय घडले हे कळेल कां ? ती देवता तर आत्मयज्ञ करून निघून गेली तेव्हां हा ‘अपघात’ नसून ‘आत्महत्या’ आहे वगैरे बातमी पोलिसांत देऊन तिच्या प्रेताचे आणखी धिंडवडे काढण्याची माझी इच्छा नाही. ”

“ श्रीकांत, झाल्यागेल्या गोष्टीबद्दल आतां वाच्यता करण्यांत अर्थ नाही. ती आत्महत्या करील अशी कोणाचीच कल्पना नव्हती. ”

“ पण तिला आत्महत्या करण्यापर्यंत पाळी आणायला लावून तूं काय मिळवलेस ! ”

“ मी काय मिळवले व काय मिळवले नाही हे मला सांगतां येत नाही पण माझ्या प्रेमाचा धिक्कार करून ती गेली श्रीकांत माझे तिच्यावर खरो-खरच फार प्रेम होतें. ”

“ पाजी मनुष्या, प्रत्यक्ष तिच्या नवव्यासमोर बोलायला तुला शरम कशी वाटत नाही. ” श्रीकांत संतापून म्हणाला.

“ श्रीकांत रागावूं नका. मी खरें आहे तेंच सांगतो. मी पहिल्या प्रथम जेव्हां तिला किस्मतपूरला पाहिली, तेव्हांच तिच्याबद्दल माझे मन ओढ घेऊ लागले. मला चैन पडेना, मग तिला सिनेमांत घेऊन जायची मी कल्पना काढली, त्याकरतां गुलाब व पन्नाला मला सिनेमांत

ध्यावें लागले. पुढें पद्माला वश करून तिच्याकरवीं उषेच्या खोलींतील तुमची तसबीर नाहीशी करून तुमचें नांवही तिच्या कानावर पडणार नाही असे केलें. श्रीकांत, उषा तरी स्त्राच होती, सतत चोवीस तास तुमची निंदा व माझी स्तुती तिच्याजवळ चालूं असता दिवसांतून आठदहा तास तरी तिचा माझा निकट सहवास असतां तिचे मन चंचल होणार नाही हे अशक्य होते, तिच्याकडे येणारे सर्वच पत्रव्यवहार मी सुक्तीनें माझ्या ताब्यात घेतल्यामुळे तिचे मन नी दळवीन अशी मला आशा वाटूं लागली होती.”

“नराधमा, ज्यास्त बोलू नकोस तुझ्या या पापाला देहांताशिवाय प्रायश्चित्त नाही आणि ते मीच देईन हे लक्षात ठेव.”

जेजारच्या खोलींत घाडिदिशीं काहीतरी पडल्याचा आवाज झाल्यामुळे त्यांचे बोलणे एकदम थांबले. त्या खोलींतून पद्मा बाहेर आली ते पाहून वसंतराव म्हणाला, “पद्मा, त्या खोलींत काय करीत होतीस ? आणि आवाज कसला झाला ?”

“मी आपली मगीच बसले होते टेबलावरचा फोटो पडल्यामुळे तो आवाज झाला.” पद्मा अगदीं घाबरलेली दिसत होती.

“बरें जा बाहेर इथे वसू नकोस.”

ती बाहेर जाताच वसंतराव म्हणाला, “श्रीकांत माफ करा, माझ्या मनांतली खलबळ मी तुम्हाला सांगून टाकशी आहे अखेर माझी आशा सफल न होता उषा मला फसवून गेली आहे. तुमचा सर्व पत्रव्यवहार हा साभाळा ” वसंतरावानें टेबत्याच्या खणातून एक मोठें पुडके बाहेर काढून ते श्रीकातापुढे टाकले.”

“निव्वळ दुष्णसर्प आहे”, आमच्या सुखांत बिबाड आणून तूं काय मिळवलेस ? ”

“तुम्हाच्या सुखांत बिबावा घालण्याची माझी इच्छाच नव्हती फक्त तिचें प्रेम मला हवें होते. आजपर्यंत इतर स्त्रियांच्या बाबतीत मी केलेले प्रयत्न कधींच फसले नाहीत पण उषेच्या बाबतीत मात्र हार खावी लागली.”

“ किती जणांचे तू अशा तऱ्हेने ससाराचें वाटोळे केलें आहेस कुणास ठाऊक !”

“ इतक्या खाजगी गोष्टी मी सांगत नसतो, पण कुणाचे संसार बिघडल्याचें मात्र माझ्या कानावर आले नाहीं.”

“ तुमच्यासारखे लोक सिनेमामालक सिनेमांत ठेवतात तरी कसें ? ”

“ त्यांना आमच्या खाजगी गोष्टींत पडण्याचें काय कारण ! त्यांच्या जागेंत कांहीं आगळीक झाली नाहीं म्हणजे झाले.”

“ तुमच्यासारख्या लोकाना लाथ मारून हाकलून दिल्याशिवाय सिनेमांत सुधारणा होणार नाहींत. तोपर्यंत स्त्रियांनीं कलेकरितां म्हणून काम करायला येणे धोक्याचें आहे.”

“ श्रीकांत तुमचें किती अज्ञान आहे, अहो, माझ्यासारखा एखादा गेला तरी वरून फार सभ्य दिग्गजारे दुसरे पुष्कळ लोक सिनेमात असतातच कीं, एखादे वेळ मालकही त्यांत सामील होतो. तेव्हा त्याचे काय करणार ! पुरुषाशिवायच फ़िल्म काढणे झाल्यास मात्र असल्या तऱ्हेची भीति उरणार नाहीं. सिनेमात एकटे एकटे असण्याचे, प्रणयचेष्टा करण्याचे किंवा इतर तऱ्हेने स्त्रियांचे मन आकर्षित करण्याचे इतके प्रसंग असतात कीं या सर्व दिव्यांतून सहीसलामत सुटणारी स्त्री विरळा.”

“ तुझ्यासारख्या माणसाशीं बोलणे म्हणजे कालाचा अपव्यय करणें आहे. मी आतां दवाखान्यात जाऊन प्रेत ताब्यात घेतो. पुन्हां येईन त्यावेळीं मालकाचा या बाबतीत मला जाब ध्यायचा आहे.”

यानंतर एक अक्षरही न बोलतां तीं पत्रे हातात धेऊन तो निघून गेला. तो गेलेला पाहून पद्मा वसंतरावाजवळ येऊन म्हणाली, “ तुमचा ते खून नाहीं ना करणार ! त्यांनीं त्यावेळीं ते रागाचे शब्द उच्चारल्याबरोबर मी एकदम घाबरले व माझ्या हातातील तसबीर खाली पडली.”

“ वेडी आहेस. माझा खून करायला त्याचा जीव थोडाच वर आला आहे आणि मी तिच्या आत्महत्येला कारण आहे असा तरी त्याच्या जवळ कुठे पुरावा आहे. जाऊं दे जगात असे चालायचेंच. उषा माझ्या हातावर तुरी देऊन गेली, पण तू तर आहेस ना !”

“ मग लग्न कधी करतां !”

“ लग्नाची बात इतक्यांत नको काढूंस पुढें पाहूं.”

“ तुमचें पुढें संपतच नाही, पण मी परत गेल्यावर आतां ऐकणार नाही. ”

“ अगहो जरा दमाने घे.”

प्रेत परत मिळाल्यावर श्रीकांतानें त्यांचें यथोचित औध्वादेहिक केलें. या सर्व गोष्टी संपेपर्यंत संध्याकाळ झाली.

उद्यां प्रमिला आल्यावर तिला मी काय सागूं ? ती किती आकाश-पाताळ एक करील याची त्याला कल्पना येईना.

स्वर्ग दिवसांत त्याच्या पोटांत अन्न नव्हतें त्यामुळें व एकंदर श्रमानें त्याला अतिशय ग्लानी आली. सर्कसच्या मालकाने त्याला बराच आग्रह करून खावयाला घातले व थोडा वेळ विश्रांती घेण्याची विनंति केली. अंतरुणावर पडल्यावर त्याला एकदम गाढ झोंप लागली, तो रात्री अकरा वाजतां एकदम दचकून जागा झाला त्याची दवाखान्याला लागणारी हत्याराची बॅग उघडीच पडली होती. आजच्या घादलीत आपण ती उघडी ठेवली असेल असे वाटून त्याने ती बॅग लावून टाकली व पुन्हा अथरुणावर येऊन पडला.

पण त्याला चैन पडेना, तो फिरून उठला व बॅगमध्ये असलेला उषेचा फोटो बाहेर काढून त्याकडे तो पहात बसला. त्या फोटोतील तिचा तो हंसरा चेहरा पाहून त्याला पुन्हां भडभडून आलें. एखाद्या लहान बालकाप्रमाणे तो रडूं लागला. डोळ्यांतून बरेच पाणी गेल्यावर तो शांत झाला. तिचा फोटो आपल्या मस्तकापाशी धरून तो त्या फोटोला उद्देशून म्हणाला, “देवी उषे, किती मी अभागी, तूं जिवंत असतां तुझी किंमत मला कळली नाहीं. माझी पत्रे येत नाहींत या कल्पनेनें किती कळकळीनें तूं मला सारखा

पत्रे पाठवीत राहिलीस, ~~मला~~ इतक्या पत्रांत एका शब्दानेहि तूं मला पत्र न पाठविण्याबद्दल दोष दिली नाहींस, उलट “माझ्यापेक्षा दवाखान्यावर जास्त प्रेम करून मला विसरून जाऊं नका.” म्हणून किती नाजूकपणानें तू माझी चूक नजरेला आणलीस. हीं सर्व पत्रे मिळालीं असतीं तर केवढें संकट टळले असते ! माझ्या इट्टाकरतां तूं सिनेमांत गेलीस. माझ्या जीवाकरतां तूं आपल्या शरीराची होळी करून घेतलीस. आरंभीच्या पत्रांत, इतक्या लाब गेलीस तरी दवाखान्यांतील प्रत्येक नोकराबद्दल, नर्संबद्दल, आजारी माणसाबद्दल चवकशी केलेली पाहून त्या लोकांना किती धन्यता वाटे. तुझ्या या अलौकिक प्रेमाबद्दल कित्येकांचे डोळेसुद्धा भरून येत. त्यांना आतां मी काय सांगू ! हे काळे तोड त्यांना मी कसे दाखवू !

माझ्याबद्दल प्रत्येक पत्रात किती तरी माहिती विचारलेली असे. मी जेवतो किती वाजता ! शोपतो केव्हा ! हिडायला जाता का नाहीं ! कपडे परटीला कोण देतो ! बूट पोलीश कोण करतो ! नेकटाय कोण घालतो ! अशा तऱ्हेचे हजारो प्रश्न प्रत्येक पत्रात असत. आता अस मला कोण विचारिल ! माझ्या केसाचा भाग कोण काढील ! माझा नेकटाय कोण घालील ! हरहर, मी आता काय करूं मला माझी लाडकी उषा कोण भेटवील ! एक दिवस माझे डोके फार दुखत होते म्हणून तूं ते आपल्या माडीवर घेऊन चेपीत होतीस, तुझ्या मृदु हाताचा स्पर्श होताच माझे डोके तात्काळ थांबले पण तशीच शोप लागून गेली. माझी शोपमोड होईल म्हणून सर्व रात्रभर तूं माझे डोके माडीवर घेऊन स्वस्थ बसली होतीस. माझ्यावरचे तुझे केवळ प्रेम ! २।३ तास तुला जाग्यावरून हालतां आले नाहीं. इतकी तुझी माडा भारावली होती. तुझ्या या फाजिल काळजीबद्दल मी किती तरी रागावलो होतो पण तूं ती वेळ कितीतरी मनोहर हास्याने भागवून नेलीस ! उषा, आता माझी अशी काळजी कोण घेईल, तुझ्याशिवाय मी कसे दिवस कटू. तुझ्या मागोमाग येण्याला काय युक्ती करावी. याचा मी सारखा विचार करीत आहे, नुसती आत्महत्या करण्याचा धीर होत नाहीं. त्या नराधमाचा खून करून फांशी जाऊं कां ? मला

तोच मार्ग पसंत वाटतो बस ठरला निश्चय ! त्या चांडाळाचा खून करून तुझ्याबद्दल सूड घेणार !

त्याची विचारमालिका येथेच थांबली कारण दारावर कोणीतरी टिचक्या मारीत असल्याचा त्याला भास झाला. बाहेर कोणी आहे असे पाहून तो म्हणाला, “ कोण आहे ? आत या दार उघडेंच आहे. ”

नखशिकांत घामाने डबडबलेली पद्मा दार उघडून आत आली. तिला पहाताच श्रीकांत नीट सावरून बसला तिची ती अवस्था पाहून तो म्हणाला, “ पद्मा, या वेळी इकडे कोणीकडे ! तू घामाने अगदीं निथळत आहेस; त्या खुर्चीवर बस एक क्षणभर विश्रांती घेऊन मग काय सांगायचें ते साग. ”

पद्मा अगदीं घाबरलेली दिसत होती. श्रीकांतानें सांगितलेल्या खुर्चीवर न बसतां ती त्याच्या पायापाशीं बसली व त्याच्या पायावर डोकें ठेवून म्हणाली “ मला क्षमा करा मी चांडाळणीनें तुमचा घात केला आहे. ”

“ पद्मा ऊठ, अगदीं घाबरूं नको, काय असेल तें नीट सांग. पहिल्या प्रथम त्या खुर्चीवर बस बघू. ”

पद्मा मुकाट्यानें उठून त्या खुर्चीवर बसली. दोन्ही हातांनीं तोंड झांकून ती ओक्साबोक्सी रडू लागली. दोन तीन मिनिटे तसेच रडू दिल्यावर श्रीकांत म्हणाला, “ पद्मा रडे बंद कर व काय काय हाकिगत झाली ती नीट साग बघू. ”

“ श्रीकांत, मी आतां हे अपेशी तोंड तुम्हाला कसे दाखवू. काल संबंध रात्रीत एक मिनिटभरही मला झोंप लागली नाहीं. कालचें शंकराचार्य टेंकडीवरचें भयानक दृश्य माझ्या डोळ्यासमोर नाचत होतें, उघाताई खरी वीर रमणी होती, तिने तुम्हाला निरोप सांगितला आहे कीं “ तुमची लाडकी उषा, वीराच्या मरणानें मेली, ” खऱ्या आर्य स्त्रीला शोभेल त्याच मार्गानें ती गेली. मरणाच्या वेळीं एकही दुःखाचा सुस्कारा तिने टाकला नाहीं. ” शेवटीं श्रीकांत, श्रीकांत श्रीकांत म्हणतच तिनें कड्यावरून खाली उडी टाकली. श्रीकांत, जगातली एक दैदीप्यमान हिरकणी नाहींशी झाली. ही सर्व आपत्ति या चांडाळणीला थांबविता आली असती पण मी त्यावेळीं

वसंतरावाच्या नजरेनें भारून गेले होते. आतां मला पश्चात्ताप होतो आहे, पण काय उपयोग ! बोटीवर सर्व निजानीज झालेली पाहून अगदीं लपत छपत व जवळ जवळ पळतच मी इथे आले आहे. कांहीं बोभाटा व्हायच्या आंत मला परत गेलें पाहिजे, तेव्हां माझ्या अपराधाची क्षमा करा म्हणजे मला थोड तरी बरं वाटेल. ”

“ पद्मा सर्व हकिकत नीट थोडक्यांत सांग पाहूं अगदीं वेळ गमावू नकोस. तिचा निरोप ऐकून माझ्या अंतःकरणाची काय कालवाकालव होते आहे हे फक्त परमेश्वरच जाणू शकेल. ”

पद्याने थोडक्यात, उषा क्षिणेमांत गेल्यापासून उडी टाकीपर्यंत सर्व हकिगत सांगितली. ती ऐकत असता, दुःखवेग सहन न झाल्यामुळे श्रीकांत पुन्हां बेशुद्ध पडला. पद्मा थूपच घाबरली पण प्रसंगावधान साधून तिने त्याच्या तोडावर पाणी शिंपडलें. लवकरच तो सावध झाला. उठून बसल्यावर कमालानें आपलें तोड पुशीत असता तो म्हणाला “ पद्मा ही हकिकत ऐकून दुःखानें माझें मन जरी व्याप्त झाले असलें तरी सूडाची भावना मात्र अतिशय प्रज्वलित झाली आहे या जगात तो नराधम किंवा मी यापैकीं एकानेच जिवंत राहिलें पाहिजे. ”

“ पण मला तुम्ही क्षमा केली आहे ना !

“ हो, त्या हरामखोराच्या नादानें तूं फसली आहेस हें स्पष्टच दिसतें आहे, तेव्हां तुझा यांत फारसा अपराध दिसत नाही. ”

“ पण त्यांना जिवंत ठेवल्याशिवाय माझी क्षमा पूर्ण होत नाही. ”

“ म्हणजे मी नाहीं समजलों ! ”

“ यावेळीं लाज गुंडाळून ठेवणें प्राप्तच आहे. जरी कालपासून वसंतरावाबद्दल माझें थोडसुद्धां प्रेम उगलें नाही. हा जीवहि नकोसा झाला आहे तरी माझ्या पोटी येणाऱ्या बालकाकरतां मला आत्महत्या करतां येत नाही व त्याकरताच वसंतराव जिवंत हवेत. त्यांनीं माझ्याशीं लग्न लावण्याचें कबूल केलें आहे, “ त्यांचे कितीहि अपराध असले तरी त्यांना सन्मार्गावर आणण्याकरतां तूं त्यांच्याशीं लग्न लाव ’ अशी मला उपाताईची आज्ञा आहे. ”

“उपेच्या उदार मनाची मला कल्पनाच करतां येत नाही. ज्यांनीं तिचा सत्यानाश केला, त्याच्या हिताची इच्छा ! केवढें औदार्य ! उषादेवी तुझ्या औदार्याला तोड नाही. पद्मा माझ्या देवीची तशी आशा नसती तर तुला मी दुसरा मार्ग दाखविला असतां. उषेचे हे अलौकिक औदार्य पाहून माझी सूडाची भावना गवळली आहे पण मला आज रात्रभर विचार करूं दे, उद्या मी तुला भेटेन.”

“बरे आहे मी जाते, मला अगदीं माईनेच गेले पाहिजे नाहीतर नसता बोभाटा व्हायचा. सर्कस मुटण्याची वेळ झालीच आहे त्याच्या जमावांत मिसलून मी कशीतरी बोटहाऊरावर पोहोचून असे वाटते. आतां मनाला त्रास करून घेऊं नका अशी विनंति आहे. उद्या मी पुन्हां भेटेनच.”

ती दार लोडून घेऊन निघून गेली, ती गेल्यावर विचाराचे साम्राज्य पुन्हा सुरू झाले गतगोष्टीचे तो पुन्हा मनन करू लागला. त्याला झोप येण्याची आशा नव्हतीच तो अशा रीतीने पडला असताच दारावर पुन्हा टिचक्या वाजल्या त्या ऐकून तो चटदिशीं उठून बसला. एक अनोळखी स्त्री आंत आलेली पाहून त्याला फार आश्चर्य वाटले तो तिच्याकडे निरखून पहात म्हणाला “आपण कोण ! मी आपल्याला ओळखत नाहीं ” एका खुर्चीवर बसतां बसता ती स्त्री म्हणाली, “आपली माझी ओळख नाहीं म्हणून मीच आपली ओळख करू देते नाह नाव मिस ल्यूसी असून मी इथल्या रशियन सर्कसमध्ये असते. काल रमेशना जो अपघात झाला त्यामुळे आम्हा सर्वांना फार काळजी उत्पन्न झाली आहे, तुम्ही डॉक्टर आहा म्हणून विचारते कीं ते त्यातून बरे होतीलना ! ”

“तुम्ही रमेशच्या चवकशीकरता आतां होय.”

“होय त्याचकरता केवळ इतक्या रात्री आले.”

“मिस ल्यूसी तुमचें सर्वांचे रमेशवरील प्रेम पाहून मला फार समाधान वाटले. आज सकाळनंतर मला तिकडे जायला वेळच झाला नाही तरीपण सकाळच्या लक्षणावरून तो लवकर बरा होईल असे वाटते.”

“तुमच्या आश्वासनानें मला फार आनंद झाला. मी व ते नेहमीच

एके ठिकाणीं कामें करीत असल्यामुळें माझे व त्यांचे विशेष सख्य आहे. त्याच्याइतका उत्तम स्वभावाचा मनुष्य मी अद्याप कधी पाहिला नाहीं. ”

“ तुमचे त्याच्यावर प्रेम आहे का ! ”

“ किती आहे म्हणून सांगू पण काय उपयोग ! ”

“ का ! ” श्रीकांताने प्रश्न केला.

“ त्याचे माझ्यावर उलट नाहीं. ”

“ अरे फारच वाईट गोष्ट आहे. पण तुम्ही शहाण्या असाल तर इतके त्याच्यावर प्रेम करूं नका. ”

“ का ” तिने आश्चर्याने विचारले.

“ कारण स्त्रियांनीं कितीहि प्रेम केले तरी त्यांना ह्वा इतका मोबदला पुरुषाकडून मिळत नाहीं. आतां माझीच गोष्ट घ्याना. माझ्या उषेचें माझ्यावर प्राणापेक्षाही जास्त प्रेम होतें पण मला उलट तितकें करतां आले नाहीं त्यामुळें असावी तशी ती आनंदी नव्हती आता शेवट काय झाला तो श्रीनगरांत सर्वांना माहीतच आहे ! ”

“ हो; ती फारच भयंकर व दुःखाची गोष्ट घडली आहे. आता मी जरी थोडी चैनी आहे तरी त्याच्यावर माझे फार प्रेम आहे. ते लवकर बरे केव्हा होतील असे मला झाले आहे. हो, मुख्य गोष्ट सांगायची राहिलीच. आज दुपारी मी जेव्हा त्याच्या समाचाराला गेले होते त्यावेळीं त्यांनीं सारखा तुमचा व उषाताईचा घोषा घेतला होता, पण घरातील मंडळींनीं खरी हकीकत त्यांना सांगितली नाहीं. शेवटीं सध्याकाळीं मुलाच्या तोंडून उषाताईच्या अपघाताची हकीकत त्यांना अचानक कळली त्यामुळें त्या धक्क्याने ते एकदम बेशुद्ध पडले आहेत ते आता शुद्धीवर आले आहेत का नाहींत हेच विचारण्याकरता सर्कस संपल्याबरोबर मी इकडे आले होते. ”

“ काय रमेश पुन्हां बेशुद्ध पडला ! त्याला उषेची हकीकत कळली ! अरेरे, फारच वाईट गोष्ट झाली; मी उद्यां सकाळींच तिकडे जाईन म्हणत होतो. पण आतां लगेच मला गेलेच पाहिजे पण त्यांनीं मला बोलावणें कसे पाठविलें नाहीं ! ”

“ पहिल्यांदा त्यांचा विचार होता पण तुमच्यावरील संकट व तुम्हाला होणारी दगदग जाणून त्यांनी तुम्हाला बोलावण्याचा बेत रहित केला.”

“ पण हे त्यांनी बरोबर केलें नाहीं मी आतां हा जातोच.”

“ आतां उद्यां सकाळींच जा कीं ”

“ नाहीं मला आतां गेलेच पाहिजे.”

“ मी येऊ कां बरोबर म्हणजे मला तरी त्यांची प्रकृति पहायला सांपडेल.”

“ तुम्ही मात्र बरोबर नको आतां बारा वाजून गेले आहेत अशा वेळीं एका परक्या स्त्रीनें पुरुषाबरोबर जाणे इष्ट नाहीं हें तुम्हीहि कबूल करा ल उद्यां सकाळीं उठल्याबरोबर मी सर्व हकीकत तुम्हाला सांगेन.”

“ बरें आहे नीट जपून जा बिंदुमाधवाचा बंगला येथून फार लांब आहे. वाटेंत पोलिसांचाहि त्रास असतो.”

“ ठीक आहे मी शक्यती काळजी घेतोच.”

“ बरं पण उद्यां रमेशची बहीण यायची आहे ना ?”

“ हो, कां !”

“ मला त्यांची भेट घ्यायची आहे.”

“ कशाकरतां !”

“ त्या स्वभावानें फारच चांगल्या आहेत म्हणे व त्यांचा रमेशना घाकही पुष्कळ आहे, तेव्हां त्यांच्याजवळ मला हट्ट घ्यायचा आहे आणि त्या माझा हट्ट माझे प्रेम पाहून पुरवतील अशी मला आशा आहे.”

श्रीकांतला ल्यूसीच्या एकंदर विचाराचे कौतुक वाटलें तिची आपण आतांच निराशा कशाला करा. त्याचेंहि हिच्यावर प्रेम असले तर प्रमिला या बाबतींत पाहून घेईल असा विचार करून तो म्हणाला, “तुम्ही जरूर प्रयत्न करा तिच्या अंगात खरोखरच तशी घमक आहे.”

“ तुमच्या या बातमीने मला फार आनंद झाला आपली मी फार आभारी आहे उद्या सकाळीं मी येतेंच.”

“ एक मिनिट थांबता कां ?” कांहीं आठवण होऊन श्रीकांत म्हणाला.

“ हो थांबते, काय हवं ?”

“रमेशच्या अपघाताची हकीकत मला नुसती उडत उडतच कळली आहे तेव्हा ती थोडक्यांत सांगाल कां ! तुमच्याइतकी खरी खरी प्रत्यक्ष बडलेली हकीकत दुसरे कोणी सांगेलसे वाटत नाही.”

श्रीकांताने केलेल्या स्तुतीने तिला फार बरे वाटले ती खुर्चीवरून उठलेली पुन्हा बसली व तिने काल सर्व दिवस रमेशचे मन कसे व्यग्र होत, आपण त्याला हसविण्याचा किती प्रयत्न केला तरी तो कसा हसला नाही, उलट रागावला मात्र खूप वेगळे हकीकत अगदी मनापासून सांगितली शेवटी ती म्हणाली, “रमेश सर्कसमधे आल्यापासून त्याचा हा पहिलाच अपघात आहे त्याने कामात आजपर्यंत कधीहि कुचराई केली नाही किंवा कोणाचे मन दुखावले नाही. त्याच्याबरोबर काम करण्यात आम्हाला जो आनंद वाटतो तो इतर कोणत्याहि गोष्टीने होत नाही. त्याच्या मनाला काहीतरी जबरदस्त यातना झाल्या असल्या पाहिजेत त्याशिवाय तो कामांत चुकणार नाही.”

हकीकत संपल्यावर श्रीकांताने तिचे आभार मानले व ती उत्कृष्ट वृत्तीने बाहेर पडली. श्रीकांतही बाहेर जाण्याची तयारी करू लागला.

श्रीकांत रमेशच्या बिऱ्हाडातून निघाला त्यावेळी १२ वाजून गेले होते. तो वाटेत कोठे भटकला कोणास ठाऊक पण तो दोनच्या सुमाराला पंडीत बिंदुमाधवाच्या घरी आला.

इतकी रात्र होती तरी त्या बगल्यात मोगसांची हालचाल दिसत होती. श्रीकांत मुकाट्याने रमेशच्या खोलीपर्यंत गेला. त्याने हळूच आत डोकावून पाहिले तेव्हा त्याला दिसले की मीना त्याच्या डोक्यावर कसली तरी पट्टी ठेवीत आहे. त्या खोलीत तिच्याशिवाय कोणीही नव्हते. एका काश्मिरी मुलीची त्याच्यावरील निस्सीम अस्था पाहून त्याला फार आश्चर्य वाटले.

श्रीकांत आत आलेला पाहून मीना तेथून उडली. रमेशला झोप लागली होती. त्यामुळे मीनाने श्रीकाताला बाहेरच्या खोलीत बोलावले. व त्याप्रमाणे ती बाहेर आला. अगदी हलक्या आवाजात ती म्हणाली, “ आज सध्याकाळी आमच्या मुलांनी घोट्या केला त्यामुळे त्यांना सर्व हकीगत सांगावी लागली. त्या घक्याने ते बेशुद्ध झाले, पण लवकरच ते शुद्धीवर आले. मन शांत ठेवण्याची त्याची कमाळ आहे, पुन्हा शुद्धीवर आल्यावर ते म्हणाले “ झाले ते होऊन गेले पण मला श्रीकाताना भेटायचे आहे त्याच्याकडून मला सर्व खरी हकीगत कळेल, तेव्हा त्यांना बोलावणे पाठवा. ”

“ मग मला लगेच कां बरे बोलावणे पाठवले नाहीत! ” श्रीकांत दुःखाने म्हणाला.

“ तुम्ही त्यावेळी कोणत्या स्थितीत असाल याची त्यांना जाणीव दिल्या-
बरोबर ती त्यांनाही पटली व तुम्हाला सकाळी लवकर बोलवा असे सांगून
ते झोपी गेले ”

“ त्याला ताप वगैरे काही आहे का ? ”

“ थोडासा आहे पण भिण्याचें कारण नाही असे आमचे डॉक्टर
म्हणतात, पण भेटावयास येणाऱ्या मडळीमुळे त्यांना बराच त्रास होतो तरी
शक्य असल्यास उद्याच्या उद्या यांना येथून हलवून पेहेलगावाला हवाशीर
प्रदेशात न्या असे त्यांचे म्हणणे पडले. तुम्ही उद्यां त्यांना पाहिल्यावर काय
ते ठरवा. ”

“ डॉक्टरांचे म्हणणे बरोबर आहे; त्याच्या मेंदूला पूर्ण विश्रांतीची
जरूरी आहे तरी त्याला उद्याच्या उद्या हलवायला माझी हरकत नाही.
पेहेलगाव येथून ६० मैल लांब आहे नाही ! ”

“ हो, ६० मैल आहे पण निम्मा वाटेवर ‘मटनमार्तंड’ म्हणून चांगलं
गाव आहे तेथे २।३ तास विश्रांती घेऊन पुढे जाणे असे मी म्हणणार आहे ”

“ तुमची सूचना फार चांगली आहे. त्याला वाटेत अवश्य ए६ मुक्काम
करू द्या. उद्यां त्याची बहिण इथे येणारच आहे तेव्हा तिलाही उद्यां
विचारून काय ते ठरू. ”

“ हो, बहिणीबद्दल आज संध्याकाळी ते काडीतरी म्हणत होते. त्यांच्या
बहिणीचें नांव प्रमिलाताई ना ! ”

“ हो; बरे पण तुम्ही त्यांत जाऊन झोपा पाहू. मी आतां उजाडेपर्यंत
बसून रहातो. ”

“ मी दुपारी पुष्कळ झोप घेतली आहे तेव्हा मला आता ती येणार
नाहीं. तुम्हालाच आज फार दगदग व मनाला फार त्रास झाला आहे तरी
तुम्हीच जाऊन विश्रांती घ्या. ”

“ मोनाबाई, किती आस्थेने तुम्ही रमेशचा शुश्रूषा करतां आहात हें
मी पहातो आहे आणि उद्यां हें प्रमिलाताईला कळल्यावर तिला तुमच्या-
बद्दल किती आदर उत्पन्न होईल ! किती उपकार वाटतील, याचें वर्णन

करून मला सांगता येत नाही. तुम्हीच त्याला पुनर्जन्म दिला आहे. ईश्वर तुमचें कल्याण करील. ”

“ माझ्यावद्दल एक अक्षरही न बोलण्याची मी विनंती करीत आहे, मी जें काहीं केलें आहे व करीत आहे तें केवळ कर्तव्य म्हणून केले आहे, करणार आहे तेव्हां कोणी उपकाराचा प्रश्न काढल्यास मला वाईट वाटेल. ”

“ बरें नाही बोलत. पण आज तुम्ही विश्रांती घ्याच. मला आतां शोप येणे शक्य नाही. शिवाय इतका शोपेचा ताण तुम्हाला सहन होणार नाही. असें माझे मत आहे, तेव्हां हे डॉक्टरांचें म्हणणे तुम्हाला ऐकणें प्राप्तच आहे. ”

“ अशा रीतीने अडविल्यावर माझा नाइलाज आहे ” मीना थोडेसें हंसून म्हणाली “ पण मला शोप येणार नाहीं तुमच्या म्हणण्याप्रमाणे मी शेजारच्या खोलींत शोपते पण जरूर लागल्यास हांक मारावी. ”

“ ठीक आहे ”

मीना गेल्यावर श्रीकांत रमेशच्या बिछान्यापाशीं जाऊन बसला. याचा श्वास शांतपणे चालला होता. नाडीचे ठोके पाहिल्यावर त्याच्या चेहऱ्यावर समाधान दिसू लागले. जखमेत पूं झाला नाहीं तर भीतीवें फारसें कारण उगणार नाहीं अशी त्याची खात्री झाली.

पहाटे पाच वाजेपर्यंत रमेश शोपेंत होता. व इकडे श्रीकांत उघेचे गुण आठवून अश्रू गाळीत बसला होता. एकांत मिळाल्यामुळे त्याला जास्तच भडभडून येई. खाद्या लहान मुलीप्रमाणें तो रडत होता. पण त्याचें शांतवन कोण करणार !

श्रीकांत आपल्याच दुःखांत चूर असल्यामुळे रमेश जागा झालेला त्याला कळले नाही. पूर्ण जागा झाल्यावर श्रीकांताला जवळ पहातांच त्यानें हांक मारली, “ श्रीकांत, उघाताईला कसें सोडून आलांत हो. ? ”

त्याचा आवाज ऐकून मीना गडबडीने उठून आंत आली. श्रीकांतही दचकून त्याच्याकडे पाहूं लागला. रमेशच्या प्रश्नाला उत्तर देण्यासारखें नव्हतेंच. त्याच्या प्रश्नानें इतका वेळ दाखून घरलेलें रडें मात्र जोरानें उसळून बाहेर आले. तो तेथून उठला व खिडकीशीं जाऊन उभा राहिला.

मीना जवळ आलीच होती तिने त्याचे पांघरून नीट सावरून घातलें व ती म्हणाली, “बोलायला डॉक्टरांनी परवानगी नाही याची आठवण आहे ना !”

“मीनाताई मला आठवण आहे पण रहावत नाही हो. तुम्ही आमची उघाताई पाहिली नाहीत. काय सांगूं तिचे गुण ! तिच्या गुणाला मोल नव्हते. तिच्यासारखी स्त्री तीच, तिची सर जगांत कुणाला येईल असे वाटत नाही. संबंध आयुष्यांत तिने कुणाला दुखवले असेल असे वाटत नाही. काय करूं, माझ्या अपघातानें घात केला नाही तर मी तिला वाचवूं शकलो असतो. आतां शेवटचें दर्शन सुद्धा या इतमग्याला मिळालें नाही किती मी दुर्दैवी !”

“रमेश, माझी शपथ आहे तुम्हाला. फार बोलू नका तुमच्या बोलण्यानें श्रीकांताना त्रास नाही का होणार ?”

तिचे बोलणें त्यानें ऐकले कां नाही कोणास ठाऊक तो पुढें म्हणाला, “काल सकाळी त्या पाजी वसंतरावाबरोबर मी तिला जाऊं दिली नसती तर कदाचित् हा अपघात टळला असतां. आज एक दिव्यरत्न हरपले.”

अपलें दुःख आवरून श्रीकांत रमेशजवळ येऊन म्हणाला,

“रमेश, मीनाताईनीं आतां बोलू नको म्हणून सांगितलें ना ! मग का बरं बोलतोस अगदीं स्वस्थ पडून रहा.”

“मी बोलत नाही पण मला एकदां सर्व हकीकत सांगा.”

“श्रीकांतानें पक्षाकडून ऐकलेली व वसंतरावानें सांगितलेली सर्व हकीकत निवेदन केली. तो बोलत असतां त्याच्या व त्याच्याबरोबर रमेशच्या डोळ्यांतून अश्रुप्रवाह वहात होते. मीनाला थोडथोडे मराठी कळत असल्यामुळे तिचे डोळे अश्रूनी भरून आले.

सर्व हकीगत ऐकल्यावर रमेश एकदम आवेशानें म्हणाला, “या सर्व दुःखाला कारण होणारा तो चांडाळ अजून जिवंत कसा राहिला आहे कुणास ठाऊक ! त्याचा.....”

त्याला बोलतांना थांबवून मीना म्हणाली, “आतां एक अक्षर बोललात तर मी श्रीकांतांना बाहेर जायला सांगेन.”

“बरे नाही बोलत पण श्रीकांतांना इथें असू द्या, त्यांना इथून सोडू नका. त्यांचें मन ठिकाणावर नाही एवढे वेळीं कांहीं तरी भलतेंच करून बसतील.”

“नाहीं जाऊं देत मग तर झाले पण आता बोलूं नका.”

“आतां एक अक्षरही बोलत नाहीं”

पण श्रीकांताला तेथून जाणे लवकरच भाग पडले कारण सकाळीं ७ च्या सुमारास बोटहाऊस मधील एक इसम घाबऱ्या घाबऱ्या तेंथें आला व त्यानें श्रीकांताला बाजूला नेऊं कांहीं तरी सांगितलं. श्रीकांत बेभान झाला तो मोठ्यानें ओरडून म्हणाला, “वसंतराव मेला ! वसंतरावाचा खून झाला ! किती आनंदाची गोष्ट झाली ! उषे, लाडके, जगातला एक दुष्मण् नाहीसा झाला ही आनंदाची बातमी तुला सांगायला आलोच.”

“श्रीकांत केवढ्यानें बोलतां आहांत” मीना घाबरून म्हणाली,

“तुमच्यासमोर आजारी मनुष्य आहे हें विसरलांत वाटते !”

“श्रीकांत काय म्हणालात ?” रमेशने भीतिने प्रश्न केला.

“मीनाताई माफ करा, मला भान राहिले नाही. रमेश, मला बोट-हाऊसवरचें बोलावणे आलें आहे. वसंतरावाला मृत्यु आला आहे असें कळलें आहे. तेव्हा जास्त चवकशी करून येतो.”

“जा, पण तुमच्या अंगाशीं येईल असं कांहीं बोलूं नका नाहीतर दुसरी कांहींतरी भानगड उपस्थित व्हायची ?”

श्रीकांत तेथून गेल्यावर रमेश मीनाला म्हणाला “मीनाताई मला पंडीत बिंदुमाधवांची गांठ घ्यायची आहे आणि तीही ताबडतोब, कारण वसंतरावाचा खून झालेला दिसतो आणि हें खूनप्रकरण श्रीकांताच्या अंगलट येईल अशी मला भीति वाटते. मी अशावेळीं येथें स्वितपत पडलो आहे ही किती दुर्दैवाची गोष्ट आहे.”

“ बाबासाहेबांना मो लवकर बोलावून आणते पण तुम्ही स्वस्थ पडा, उगीच मनाला त्रास करून घेऊ नका. ”

रमेशने अदमास केला त्याचप्रमाणे झाले. वसंतरावाचा खून झाला होता व त्याबाबत चौकशी करण्याकरतांच पोलिसाकडून तो मनुष्य श्रीकांताच्या-कडे पाठविण्यांत आला होता. श्रीकांताने ते प्रेत पहातांच त्याला उघेची आठवण झाली. उघेच्या मृत्यूला कारण होणारा इसम आपल्यासमोर पडला आहे हे पाहून तो जवळजवळ वेड्यासारखाच झाला. एकदम मोठ्याने हसून तो म्हणाला “ माझ्या लाडकीचा खून करणारा नरकांत गेला. किती आनंदाची गोष्ट आहे ! ”

त्याची बडबड थांबवून पोलीस अधिकारी म्हणाला, “ श्रीकांत, वसंतरावाचा खून झाला आहे व ज्या हत्याराने तो केला तो चाकू आम्हांला सापडला आहे हा तुमच्या ओळखीचा आहे का नीट पहा. ”

तो चाकू श्रीकांताच्या हातात देण्यांत आला. तो चाकू पाहून तो एकदम चपापला, तो त्याचा चाकू हाता. तो पुन्हां परत देऊन ता शांतपणाने म्हणाला “ हा चाकू माझा आहे त्यावर माझे नावही आहे, पण तो इथे कसा आला ते माहीत नाही. ”

“ बरे काल राती १२ च्या नंतर गावात भटकत होता कां ! येथील चौकीवरचा पोलीस सांगतो आहे की तुम्ही या बाजूला आला होता व तुम्हाला हटकल्यावर तुम्ही आपले नांव सांगितले व ते नांव गेटावर नोंदले गेले आहे. ”

“ ही गोष्ट खरी आहे. जेन दरम्यान नसल्यामुळे तिकडे बिंदुमाधवाच्या घरी पेशंटला बघायला जायच्या ऐवजी चुकून मी इकडे आलो होतो. ”

“मिस्टर, अशी लबाडी पचणार नाही, तुम्हीच खून केलात अशी आमची खात्री आहे. काल तुम्ही मयताचा खून करणाऱ्या घनही दिली होती असें तुमच्या संवादाच्या वेळीं हजार असणारी पद्मा जांवाची स्त्री साक्ष देते आहे तेव्हां उगीच आढेवेढे घेण्यांत अर्थ नाही, चटदिशीं कबूल होऊन आमचा व तुमचा त्रास चुकवा. बोला आहे कबूल. ”

घर सोडल्यापासून सतत चार दिवस जाग्रण, मोटारच्या प्रवासाची

दगदग, येथें आल्याबरोबर रमेशचा अपराध, त्याकरतां रात्रभर जाग्रण, दुसऱ्या दिवशीं उपेक्ष्या मृत्यूचा भयंकर घका, पुन्हां दुसऱ्या रात्री संबंध जाग्रण व सकाळीं वसतरावाच्या खुनाचा दुसरा घका अशा गोष्टी एकामागून एक होत गेल्यामुळे त्याच्या मेदूला कल्पनातीत ताण पडला त्याला त्या पोलिस अधिकाऱ्याचें भाषण वळेनासैं झालें; तो मोठ्याने हसून म्हणाला, “खून झाला फार छान झालें. माझ्या लाडकीबद्दल सूड उगवला.”

त्या पोलिसाच्या दोन्ही तिन्ही प्रश्नाला त्यानें हेच उत्तर दिले तेव्हां नाइलाजानें तो त्याला घेऊन पोलिस चौकीवर गेला व तें प्रेत पुढील तपासणीसाठीं त्याने द्याखान्यात पाठविले.

श्रीकांत घरातून गेल्यावर रमेश बिंदुमाधवाची मोठ्या उत्सुकतेने वाट पहात होता. जरा वेळानें मीना त्यांना घेऊन आली. त्याच्या प्रकृतीबद्दल चवकशी केल्यावर ते म्हणाले, “इतक्या क्षपाट्यांन प्रकृतीत सुधारणा होईल असे मला वाटले नव्हतें. आतां तुमची प्रकृति पाहून आनंद झाला.”

“तुमच्या मीनाचे उपकार आहेत त्यांनीं माझ्याकरतां फार तसदी घेतली. रात्र दिवस काहीं एक पाहिले नाहीं. माझें औषधराणी इतकें-वेळेवर मिळत गेले कीं प्रकृतीत दोष रहाणे अशक्य झालें.”

“ती आहेच तशी गुणी मुलगी पण तें जाऊ द्या, कशाकरतां बोलावणें पाठवलेत ? ”

“मी इथें पडून राहिल्यापासून आपल्याला फारच तसदी पडत आहे तेव्हा आणखी तसदी देणें जीवावर आले आहे पण नाइलाज आहे. आम्ही येथे परक्या देवात असल्यामुळे आपल्याशिवाय आम्हाला आधार नाहीं.”

“तसदीबद्दल कांहींहि मनांत आणूं नका. आमचें तें कर्तव्यच आहे. आतां आणखी काय काम आहे ते बोला पाहूं.”

“आपल्या बोलण्याने मला पुष्कळ धीर आला. माझ्याकडे परवां आलेले पाहुणे डॉ. श्रीकांत आपल्याला माहित असतीलच.”

“हो त्यांची माझी एकदां मुलाखत झाली अहे. स्वभावाने फारच उत्तम मनुष्य दिसतो. बिचाऱ्याची बायको काल मेल्याचें कळलें. फारच

वाईट गोष्ट झाली, पण हा अपघात कसा झाला याचा कांहीं पत्ता लागला का ? ”

“ तो अपघात नसून तिची ती आत्महत्या होती आणि ज्याच्या अनुदार वृत्तीमुळे तिने आत्महत्या केली त्या नटाचा काल रात्री खून झाला आहे. ”

“ काय खून ! हे प्रकरण बरोच चिघळत चाललेले दिसते. ”

“ असे झाले आहे खरे. या बाबतीत डॉ. श्रीकांताच्यावर संशय येणेही सहाजिक गोष्ट आहे. ”

“ तुमचा अदमास बरोबर आहे पण ते असली गोष्ट करतील हे शक्य दिसत नाही. ”

“ नुसत्या वाटण्याचा काय उपयोग ! ते खुनाच्या जागी जाऊन बराच वेळ झाला तरी अद्याप परत येत नाहीत त्यावरून त्याच्यावर कांहींतरी प्रकट आलेले दिसते. ”

“ मग मी काय करावे अशी तुमची इच्छा आहे. ”

“ आपल्याप्रमाणे माझीही खात्री आहे की श्रीकांतांनी खून केला नाही. आणि हेच सिद्ध करण्याला आपली मदत हवी. ”

“ कशा तऱ्हेने हवी ते बोला. ”

“ ते अद्याप पोलिसांच्या ताब्यांत गेले नसावेत असे वाटते. पण दुर्दैवाने ते ताब्यांत गेले असल्यास त्यांना पोलिसाकडून कांहीएक त्रास होणार नाही अशी व्यवस्था करणे येवढ्याचबद्दल मी विनंती करित आहे, मी असा येथे पडलो आहे त्यामुळे त्यांना मदत करण्यास आपल्याशिवाय कोणी नाही. ”

“ मी शक्य ती मदत करीन. त्यांना पोलिसाकडून कोठल्याही तऱ्हेचा त्रास होणार नाही याबद्दलची हमी घेतो. मात्र कायद्याविरुद्ध मला कांहीही करता येणार नाही. ”

“ आपला मी अत्यंत आभारी आहे. आपल्याला त्रास होईल अशी कोणतीच गोष्ट आमच्याकडून होणार नाही. ”

“ आपली बहीण आज येणार आहे असे तिला मीना म्हणत होती. ”

“ हो खरी गोष्ट आहे. आपल्याला तसदी देण्याचें जीवावर आलें आहे पण आम्ही अशा स्थितीत अडकून पडलो आहोत की आपली मदत घेतल्याशिवाय गत्यंतरच नाही. ”

“ तुम्ही मदतीबद्दल अगदी संकोच बाळगू नका. आपले घर समजून मोकळ्या मनानें काय हवें नको असेल ते मागा, मलाही तुमच्याबद्दल आपलेपणा वाटतो म्हणूनच मी मीनाला येथें कायमची ठेवून दिली आहे, तिलाही तुमच्याबद्दल काय वाटते हे तुम्ही जाणतांच. ”

“ अगदी पूर्णपणें जाणतो. आणि या बाबतीत आमार मानण्याचें मी सोडून दिले आहे. ”

“ फार उत्तम गोष्ट केलीत, बरें पण तुमची बहीण केव्हां येणार आहे तिला हा पत्ता माहीत आहे का ? ”

‘ नाही, ती रशियन सर्कसची चौकशी करीत येईल. ’

“ बरें आहे. मी आपली मोटार सर्वसंपाशीं उभी करण्यास सांगतो म्हणजे ती तेथे आल्याबरोबर आमच्या मोटारींतून इकडे येईल. ”

“ सर्वसमर्थ याबद्दल मी सांगून ठेवलेच आहे पण तुमच्या मोटारीने विशेष सोय होईल. ”

“ ठीक आहे मी आतां जातो. श्रीकांताची चवकशी करायला एक मनुष्य पाठवून मोटारही सर्कसच्या तबूकडे पाठवितो. ”

“ या योजनेमुळें मी निश्चित झालो आहे. ”

पडीत बिंदुमाधव गेल्यावर रमेश मीनाला म्हणाला, “ किती थोर मनाचे गृहस्थ आहेत ! मोठेपणाचा त्यांना थोडामुद्धां अभिमान नाही. ”

“ त्याच्या उदार धोरणामुळे तर मला आपली सेवा करतां आली, नाहीतर काश्मिरी मुलीचा चेहराही तुम्हाला दिसला नसता. ”

“ येथील स्त्रियाबद्दल तुम्ही नाहीतरी भयंतीच कल्पना करून देतां आहा, मात्र बल्लुसारखे एखादें शहर असते तर ती गोष्ट मी कबूल केली असती; बल्लुच असणारी मुलगी पूर्णदू पंजाबी नसून काश्मिरी आहे असें मला नुकतेच कळलें आहे. तिचा चेहरा जरी मला पहाता आला नाही तरी मी तिला ओळखू शकेन असें मला वाटतें. ”

“ हा तुमचा भ्रम आहे. पूर्णेदूला मी तुमच्यापुढे आणून उभी केली तरी तुम्ही ओळखू शकणार नाही अशी माझी खात्री आहे हवी असल्यास तिला मी घेऊन येते ती माझ्या चांगली ओळखीची आहे. ”

“ श्रीकांताची सुटका झाल्यावर आपण हा वाद करू आणि माझी खात्री आहे की ही पैज मी खास जिंकें. ”

“ बरे पाहू या षोडामैदान जवळच आहे. हरलात तर मात्र मला फजितीची लेखी कबूली दिली पाहिजे. ”

“ अगदी बेलाशक. ”

“ पुरे झाला हा वाद, औषधाची वेळ झाली आहे मी डोस तयार करून आणते. ”

ती गेलेली पाहून रमेश डोळे मिटून विचार करीत पडला.

खुनाची चवकशी !

२४

जसजसा वेळ जात चालला तसतशी रमेशला श्रीकांताबद्दल व्यास्त काळजी वाटू लागली. ज्याअर्थी तो अद्याप परत आला नाही त्याअर्थी कांहींतरी घोटाला खास आहे असे त्याला वाटू लागले. इतक्यांत प्रमिला-ताई आल्याची त्याला वरी लागली.

उषेबद्दलची हकिगत ताईला आतां कशा मार्गाने कळवावी हीच त्याला काळजी पडली. तूं इथें हजर असता उषेनें आत्महत्या कशी केली असा जर तिनें प्रश्न केला तर त्याला काय उत्तर द्यावे हाच विचार त्याच्या मनांत पुनः पुनः येत होता. आपलें अपेशी तोंड तिला दाखवूंच नये असें त्याच्या मनानें घेतलें व त्याप्रमाणें तो तोंड झाकून स्वस्थ पडला, त्याच्या मनाची ही चल-बिचल कशामुळे होतें आहे हे चाणाक्ष मीनाच्या लक्षांत आल्याशिवाय राहिलें नाहीं.

चट्टीदर्शी बाहेर येऊन तिनें प्रमिलेचें स्वागत केलें. रमेशला क्षोष लागली आहे. तेव्हा त्याला स्वस्थ पडूं या असें तिनें नम्रतेने सुचविले. सर्वसंख्या तबूजवळच तिला रमेशच्या अपघाताची बातमी लागली होती. त्याची प्रकृति सुधारत आहे आतां क्षोष लागली आहे वगैरेची माहिती मिळाल्यावर तिला बरेंच समाधान वाटलें.

ताबडतोब रमेशच्या खोलींत न जातां ती प्रवासांतील कपडे बदलणें वगैरेच्या उद्योगाला लागली. तिला काय हवे नको हें पडायला मीना-सारखी बरोबर होतीच.

“तुमचें नांव काय म्हटलेंत ! चहा पिता पिता प्रमिलेनं इमर्जीत प्रभ केला.

“माक्षें नाव मीना.”

“मीना ! नाव फार गोड आहे. पूर्णेंदू नांवाची एक रमेशच्या माहितीची मुलगी आहे ती तुमच्या परिचयाची आहे कां !”

“हो ती सध्या इथेच आहे तिनें बऱ्या गांव बहुतेक सोडल्यासारखेंच आहे ती पंजाबी मुलगी नसून काश्मिरी आहे.”

“असें कां ! तिला मला जरूर भेटवा. तिचे एकदां मागे एक पत्र आलें होतें.”

“हो तिनें असे सांगितलें होते खरें. तिची तिकडे त्या प्रांतांत जाण्याची फार इच्छा होती पण वडिलांना सवड नसल्यामुळे तिला स्वस्थ बसावें लागलें. आतां ती तिकडे जाणार आहे.”

“आमच्याबरोबरच चल म्हणावे. बरें तुम्ही काय करता !”

“सध्या मी इथे कॉलेजांत आहे.”

“अखे, बरें रमेशला अपघात कशानें झाला हो ! एवढें महत्त्वाचें काय कारण घडलें ! तो आपल्या कामांत कधीही हयगय न करणारा आहे मग हें असें का झालें !”

“त्या दिवशीं सकाळीं त्यांना उपाताई भेटल्या, त्यामुळे त्यांच्या मनावर परिणाम होऊन असे झाले असे ते म्हणताना मी ऐकले आहे.”

“काय उषा इथें श्रीनगरांत ! नवलच आहे आणि मला कसें कळलें नाही. आणि श्रीकांत इथें आले आहेत ना ! मग ते कुठें गेले आहेत ?”

“ती हकीगत मोठी हृदयद्रावक आहे, मला त्याबद्दल उच्चार सुद्धां करायची भीति वाटते.”

“कसली हकीगत ! बोला लवकर उषा श्रीवांत खुशाल आहेत ना ! बोलत कां नाही ! लवकर सांगाना मी अगदीं घाबरून गेले आहे असलीच बातमी ऐकायला कां मी इथें आलों !”

“प्रमिलाताई, हकीगत ऐकायला तुम्हाला मन घट्ट केलें पाहिजे तुमच

भाऊ आजारी आहे हे जाणून त्याला काही त्रास होणार नाही याबद्दलची जबाबदारी तुमच्यावर आहे.”

“मीनाताई तुमचें सर्व म्हणणे मला कबूल आहे पण एवढा सर्व हकीगत सांगा. मला आता घीर निघत नाही.”

“उषाताईनी आताहत्या केली आहे.”

“काय ?” प्रमिला एकदम उठून उभी राहिली.

तिला खाली बसवून मीना म्हणाली “ताई स्वस्थ बसून रहा, मी सर्व हकीगत सांगते.”

हळुहळू सर्व हकीगत मीनेने प्रमिलेला सांगितली. दोर्धीच्याही डोळ्यातून अश्रूंचा पूर वहात होता. सर्व हकीगत ऐकल्यावर प्रमिलेने कपाळावर हात मारून घेतला. बराच वेळपर्यंत ती डोळे मिटून स्वस्थ राहिली होती, नंतर एकदम म्हणाली “श्रीकांत कुठे आहेत !” तिला टाकून ते जिवंत कसे राहिले हा प्रश्न त्यांना मला विचारायचा आहे ! ते इथे हजार असताना उषा, आत्महत्या करते ! मला ने खरें नाही वाटत कुठे आहेत श्रीकांत ! मला त्यांना आताच्या आता भेटवा कुर निर्दय !” प्रमिला रागाने अगदी लाल झाली होती.

“प्रमिलाताई शांत रहा. कांहीही गडबड न करण्याबद्दल मी पहिल्या प्रथमच विनती केली होती. ज्या इसमामुळे उषाताईना मृत्यु आला त्या इसमाचा काल कुणी खून केला आहे, आणि त्याकरताच श्रीकांत तिकडे गेले आहेत.”

“काय, तो खून श्रीकांतांनी केला !”

“ते काही नकी सांगता येत नाही पण त्यांनी स्वतः खून केल्याचा कबुलीजबाब पोलिसांना लिहून दिला आहे असें आताच बाबासाहेब म्हणत होते.”

“काय श्रीकांतांनी आणि खून, अशक्य, अगदी अशक्य गोष्ट आहे.”

“रमेव्हाही हेच म्हणत होते पण त्यांनी तर स्वतः कबुलीजबाब लिहून दिला आहे मग कोणतें खरें आहे !”

“ आमचेंच खरें आहे याबद्दल शंकाच नको, मला त्यांची गांठ भेतां येईल कां ? ”

“ बाबासाहेबांनीं या बाबतीत सर्व तऱ्हेची मदत करण्याचें रमेशना कबूल केलें आहे, तेव्हां त्यांना मी विचारून पहाते, तोपर्यंत तुम्ही रमेशना भेटून घ्या ते जागेच आहेत. तुमच्या मनाची तयारी करण्याकरतां ते क्षोपले आहेत असें खोटें सांगितलें याबद्दल क्षमा करा. चला माझ्या-बरोबर आंत मी त्यांची गांठ घालून देते. ”

प्रमिला मुकाट्यानें उठून आंत गेली.

तोंडावरचा रमेशचा हात बाजूला करीत ती म्हणाली “ रमेश डोळे उघडा. हे पाहिलेत का कोण आलें आहे तें. ”

दोषाची दृष्टाष्ट होतांच दोषानाही भडभडून आले. दोषांच्याही डोळ्यांतून अश्रुप्रवाह वाहू लागले, रमेशनें गद्गद् स्वरानें हाक मारली. “ ताई ”

“ काय रमेश ! ” पलंगाजवळच्या खुर्चीवर बसून व त्याचा हात हातात घेऊन ती म्हणाली.

“ ताई, तुझा रमेश अगदीं नश्लायक आहे तो येथें या गावीं जिवंत असता उघाताईला आत्महत्या करावी लागली किती शरमेची गोष्ट आहे. तिला काहीं धोका आहे हें कळून सुद्धां तो मूर्ख स्वस्थ बसला. ”

“ रमेश फार बोलायचें नाही माहीत आहे ना ? ” त्याला थांबवून मध्येच मीना म्हणाली “ आतां अगदीं बोलू नका. ”

“ मीना, मला थोडें तरी बोलण्याची परवानगी द्या, माझ्या ताईला सर्व हकीगत कळली पाहिजे. ”

“ मी सर्व सांगितली आहे. तुम्हाला थोडक्यात आणखी कांहीं सांगा-यचें असल्यास सांगून टाका. मी जरा बाबासाहेबांच्याकडे जाऊन येते पण फार बोलायचें नाही हें लक्षांत ठेवा. ”

“ बरें आहे. ”

ती गेल्यावर रमेशनें सर्व हकीगत प्रमिलेला सांगितली. उघेच्या आत्म-हत्येची हकीगत कळल्यावर प्रमिलेला फार वाईट वाटले. “ किती गुणी माझी बाळ होती ! नवऱ्यावर किती निर्ध्याज प्रेम. या सर्व आपत्तीला कारण

श्रीकांत ! मी नको म्हणत असता तिला हट्टानें तिकडे पाठविली, जायच्या-वेळीं मला बोलवा म्हणून मी कळविलें असतां मला नकळतच त्यांनीं तिला पाठविली, आणि त्या रागावर तिच्या बाबतींत पत्र लिहिण्याचें मी टाकलें होतें. पत्रें मिळालीं नाहींत तेव्हां हे दोघे गप्प कसे बसलें ! ”

“ ती बिचारी काय करणार ! त्या वसंतरावानें ते तुझ्याकडे असून आनंदांत आहेत असें दडपून सांगितले. इतके पाजी लोक जगांत असतात अशी तिची कल्पना नसल्यामुळें तिनें त्या बातमीवर विश्वास ठेवला. पत्रें येण्यापेक्षां ते सुखी असावेत असाच नेहमीं तिचा प्रयत्न होता. ”

“ ती किती थोर मनाची होती ! वास्तविक नवऱ्याच्या आग्रहानें ती सिनेमांत गेली पण एका शब्दानेही तिनें त्यांना कधीं दोष दिला नाहीं. निष्पाप, निर्मळ व अजातशत्रु अशा स्त्रीला दुःख देण्यांत ईश्वरानें काय पाहिलें ! अखेरपर्यंत तिने आपला शांतपणा दळू दिला नाहीं. ”

“ उघेसाराखी स्त्री उषाच तिला जगांत तोड नाहीं. सर्व जगाला चटका लावून गेली बिचारी, पण त्या लांडग्याच्या ताब्यांत देताना श्रीकांताना कसें कांहीं वाटलें नाहीं याबद्दलचा जाब विचारल्याशिवाय मी रहाणार नाहीं. ”

“ ताई तूत ते राहू दे. श्रीकांताना सोडवून आणण्याची कांहींतरी व्यवस्था करायला हवी ”

“ हो त्याबद्दलच मी खटपट करणार आहे श्रीकांताना एकदा भेटून त्या खुनाची प्रत्यक्ष हकीकत काय आहे हें कळल्याशिवाय कांहींच करतां येणार नाहीं, आणि ती परवानगी मिळविण्या करतांच मीना बिंदु माघवांच्याकडे गेली आहे. ”

“ मीना आपल्याला किती उपयोगी पडते तें पाहिलेंस ना ! ”

“ फारच गोड मुलगी आहे. ”

मीनाबद्दल सध्यां कोणी जास्त झोळूं नये अशी रमेशची इच्छा होती म्हणून तो विषय बदलण्याच्या उद्देशानें म्हणाला.

“ श्रीकांतानीं खुनाचा कबुलीजबाब का दिला कळत नाहीं माझी खात्री आहे कीं त्यावेळीं खास शुद्धीवर नसले पाहिजेत. आतां तूं गेल्यावर सर्व गोष्टींचा खुलासा काढशीलच ”

“ हो काठीन, पण तुला येथून हलवायचें डॉक्टरांनीं हें मधेंच काय काढलें आहे ! ”

“ आजच्या आजच ह्याला असें त्यांचें म्हणणें आहे. बिंदुमाधवांनीं वाटेंत मटनमार्तंडला उतरण्याची व पेहेलगावाला जाण्याची सर्व व्यवस्था करून ठेवली आहे ते तुझ्या येण्याचीच वाट पहात होते.”

“ पण ही श्रीकांताची मानगड असता आपल्याला कसें जातां येईल ! मला वाटतें त्यांचे काम पुरें झाल्यावरच मग जाऊ.”

“ मीना म्हणत होती कीं हा खटला हायकोर्टापुरें चालवावा लागणार आहे. तेव्हां त्या गोष्टीला कमीतकमी एक महिना तरी लागेल.”

“ मग कसें करावें ! ”

“ बिंदुमाधवाच्या सल्ल्यानेंच काय ते ठरवूं ही पहा मीना आलीच.”

“ तुम्हाला श्रीकांताना भेटायची परवानगी बाबासाहेबांनीं आणली आहे. तेव्हां तुम्हाला खबरदारी होईल तेव्हां जावें.”

“ मी आताच जाते.”

मीनानें तिची ताबडतोब जाण्याची व्यवस्था केली.

कच्च्या कैदेत असल्यामुळे श्रीकांताचा स्वतःचाच पोषाख त्याच्या अंगावर होता. प्रमिलेनें परवाना दाखवितांच पोलिस अधिकाऱ्यांनीं तिला आत नेले व तिला श्रीकांताजवळ सोडून आपण दूर अंतरावर उभे राहिले.

प्रमिलेला पहातांच त्याचा शांत होऊं लागलेला मेंदू पुन्हा भडकला तो इंगतच तिला म्हणाला, “ वा, उषा इकडे यायला किती वेळ लावलास मी तुझी केव्हांची वाट पहातो आहे.”

आपल्या स्वतःला सुद्धां श्रीकांत ओळखत नाहींत हें पाहून तिला पराकाष्ठेचे वाईट वाटलें. त्याच्यावरचा तिचा राग पार नाहींसा झाला. ती दुःखानें म्हणाली “ श्रीकांत मला ओळखले नाहींत का ? मी उषा नाहीं ! ”

“ हो, हो, ओळखलें, श्रीकांत टाळ्या वाजवून म्हणाला, “ तूं त्या शेरखानाची प्रेमला नव्हेस का ! ”

“ त्या शेरखानाची प्रेमला नसून तुमची प्रमिला आहे.”

“ अरे खरंच कीं.मी विसरलों.प्रमिले उषा आतां कुठें गेली असेल ग !”

“ तुम्ही शांतपणानें वागलात तर तुम्हांला ती भेटेल.”

“ काय भेटेल ! खोटी गोष्ट ! प्रमिले ती पुढच्या जगांत केव्हांच गेली आहे. मीही तिच्या मागोमाग चाललोच आहे.”

“ वसंतरावांचा खून तुम्ही केलात !”

“ कोण वसंतराव ! हं हं उषाचा खून करणारा ! खून करणें म्हणजे त्याच्यावर उपकारच करणे आहे, तो हालहाल होऊन मेला पाहिजे आणि मी त्याच खटपटींत आहे !”

“ श्रीकांत शांत व्हा, कृपा करा आणि स्वस्थ चित्तानें मळा खरों उत्तरे द्या. तुमच्याकरतां तळमळणारी जगांत पुष्कळ मंडळी आहेत त्याच्याकरतां तरी खरों उत्तरे द्या.”

“ माझ्याकरतां आतां कोण तळमळणार ! तळमळणारी माझी उषा गेली. दुसरे कोण तळमळणार ! तूं तुझें तर त्या शेरखानावर प्रेम आहे. जा माझ्या डोळ्यासमोरून जा. उपेशिवाय मी कोणाचीच भेट घेऊं इच्छित नाही.”

“ पण उपेनेच मला पाठवलें आहे.”

“ उपेने कां पाठवलें आहे ! मग ये अशी बैस. काय हवें तें साग.” त्याचा मेंदू ठिकाणावर नाही याबद्दल प्रमिलेची खात्री झाली. खुनाची माहिती काढण्याचा पुन्हां एकवार प्रयत्न करावा या आशेने ती पुन्हां म्हणाली, “ श्रीकांत तुम्ही वसंतरावाचा खून नाहीना केलात !”

“ कोण म्हणतो नाही म्हणून ! मी या माझ्या हातानें त्या दुष्मनाचा खून केला आहे. माझ्या उपेचा पूर्ण सूड उगविला आहे.”

“ श्रीकांत तुम्ही तो केला नाही याबद्दल माझी खात्री आहे मग कां बरें आपल्यावर तो उगीच ओढून घेतां !”

“ मी आपल्यावर ओढून मुळीच घेत नाही मीच तो खून केला आहे. मला आतां उपेच्या मागे जागून तरी काय करायचे आहे.”

“ पण तिचा निरोप तुम्हांला माहित आहे ना ! तिनें तुम्हांला बजावलें आहे कीं “ वॉईट वाटूं द्यावयाचे नाही, दुःख करायचे नाही, मग तिची आज्ञा नाही का मानणार ! तिला स्वर्गांत वॉईट वाटेल ना !”

“ पण मी दुःख करतो आहे कोठें. मला आतां तिच्याकडे जायला सांपडेल म्हणून किती तरी आनंद झाला आहे.”

यावेळीं माहिती मिळणें अशक्य आहे असें पाहून ती तेथून परतली पण लगेच परत न जातां पद्माकडून कांहीं बातमी मिळाल्यास पहावी असा बेत करून ती त्या बाजूला निघाली.

सिनेमा कंपनीतील लोकांनाही कोर्टाचा निकाल झाल्याशिवाय इलतां येत नसल्यामुळे ते उदास मनानें बोटहाऊसवर स्वस्थ बसून होते. श्रीकांतानें कबुलीजबाब दिल्यामुळे त्या बाबतीत विचार करण्याला कोणालाही जरूरीच भासली नाही.

प्रमिला दिसतांच पद्मा रडतच बाहेर आली. तिला गप्प करून ते दोघे आंतल्या खोलीत गेलें आपली खुर्ची विच्या अगदीं जवळ नेऊन प्रमिला म्हणाली, “ पद्मा या खुनाच्या बाबतीत तुझें काय मत आहे कुणी खून केला असावा ! ”

पद्मा भीत भीत म्हणाली, “ श्रीकांताशिवाय कोण करणार ! त्यांनीं कबुलीजबाबही दिला आहे. शिवाय माझ्या समक्ष त्यांनीं ‘तुझा खून करीन म्हणून सकाळीं वसंतरावाना बजावले होते. प्रमिलाताई, वसंतराव गेले ! नाहीसे झाले ! सिनेमात आतां असा मोहरा मिळणार नाही.”

“ पद्मा मला वसंतरावाची माहिती नको आहे. पण त्याच्या वाईटावर आणखी कोणी होतें का ! तुला माहित असेल ते सर्व सांग अगदीं भिऊ नकोस, सर्व गोष्टी माझ्याजवळ गुप्त रहातील.”

“ त्यांच्या वाईटावर खरेंच कोणी नव्हते. निदान मला तरी त्याबद्दल कांहीएक माहित नाही.”

“ बरें तें असू दे, उपेवर आणखी कोणी प्रेम करीत असलेले तुला माहित आहे कां ! ”

“ तिच्यावर प्रेम कोण नाही करणार ! सिनेमांतल्या प्रत्येक नटाची त्यांची ओळख व्हावी म्हणून घडपड चालली होती.”

“ तूं मला अगदीं खरें उत्तर देत नाहीस असें वाटतें.”

“ प्रमिलाताई, खरेंच मला कांहीएक माहिती नाही. उषाताईवर प्रेम

करणाच्या माथेफिरून हा खून केलेला नसून श्रीकांतानेच तो केला असावा अशी माझी पक्की खात्री झाली आहे. ते या बाजूला रात्री आले होते, असा पोलिसजवळ पुरावा आहे. खून ज्याने झाला ते हत्यारही त्याचेच आहे मग आतां संशय कसला राहिला !”

तिच्याकडून माहिती काढण्याचा प्रयत्न करण्यांत अर्थ नाही असे पाहून जरा वेळाने ती तेथून निघाली. तिने सिनेमामालकाची भेट घेतली पण त्याच्याही बोलण्याचा विशेष फायदा झाला नाही. उपेवर अत्यंत प्रेम करणाऱ्या कोणी तरी माथेफिरून हा खून केला असला पाहिजे मग तो श्रीकांत असो वा दुसरा कोणी असो ” याबद्दल तिची खात्री झाली. इतर दोनतीन नट व नोकर लोकाकडून रात्री कोण आले होते, वगैरेची माहिती काढण्याचा तिने प्रयत्न करून पाहिला पण कोणालाच याबद्दल माहिती नसल्यामुळे निराश होऊन ती परत फिरली. यावर तोड काय काढावी हेंच तिला कळना.

बिंदुमाधवाच्या विचारेच काय तें करावें असे ठरवून ती परत घरी आली. व सर्व हकीकत मीनाला तिने निवेदन केली. व एखादा चांगला वकील या कामी देण्याबद्दल बिंदुमाधवास विनंति करण्यास तिने सांगितलें. जरा वेळाने मीना परत येऊन म्हणाली की या घटकेला वकील देण्यांत अर्थ नाही, श्रीकाताचा कबुली जबाब फिरला पाहिजे असे बाबासाहेब म्हणत होते. ते पुढेही म्हणाले की, केसची ते पूर्ण चवकशी करून आले आहेत. सर्व पुरावा श्रीकाताच्याविरुद्ध आहे तेव्हां त्यांचें मन वळविण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे. त्यांनी एक सूचना दिली आहे की आज दुपारी तुम्ही कमिटींग मॅजिस्ट्रेटपुढे जाऊन सांगावें की श्रीकाताचें डोकें ठिकाणावर नाही. तेव्हां त्याचें डोके ठिकाणावर येईपर्यंत मुदत द्यावी व डोकें ठिकाणावर आणण्याचा प्रयत्न करण्याकरतां त्यांना येथून लांब “पेहेल-गांवाला नेण्याला परवानगी द्यावी त्यांची परत आणण्याची जबाबदारी आम्ही घेऊं ”

“ कल्पना उत्तम आहे, पण मॅजिस्ट्रेट ऐकतील कां !”

“ बाबासाहेब या बाबतीत त्यांना बोलून ठेवतील. मॅजिस्ट्रेट येथील

रहिवाशाचा जामीन मागतील तेव्हां त्यांचे स्वतःचें नांव सांगायें म्हणून त्यांनीं निरोप सांगितला आहे.”

“ तुमच्या बाबासाहेबांचें आमच्यावर अनंत उपकार आहेत. ते नसतें तर आम्ही काय केले असतें कुणास ठाऊक ! ”

“ त्याचा आपण मग विचार करूं. आधीं आपल्या उद्योगाला लागो.”

मीना गंभीर चेहरा करून म्हणाली.

ठरल्याप्रमाणे प्रमिलेने अर्ज दिला, पण कोर्टाने श्रीकांताला यांच्या ताब्यांत देण्याचे नाकारले पण सर्व प्रयत्न करण्याची सवड देण्याकरतां पोलिस पद्दत्यांत त्याची पेहेलगावाला रवानगी करण्याचा हुकूम दिला. अर्थात जामिनाबद्दलचा प्रश्न निघालाच नाही. वाटेल तेव्हां कैद्याला भेटण्याची मात्र प्रमिलेने परवानगी मागून घेतली होती.

समुद्रसपाटीपासून ८००० फुटापेक्षां जास्त उंच असलेले ते “पेहेलगांव” फारच रम्य ठिकाण होतें. भोवतालचे डोंगर १२ महिने बर्फाच्छादित असल्यामुळे तेथील वनश्री अवर्णनीय होती, तेथील पाणी अत्यंत पाचक असून आजारी माणसाला ते ठिकाण म्हणजे अमृतवल्लीच होतें.

अशा ठिकाणी श्रीकांताला न्यायला मिळाल्याबद्दल सर्वांनाच फार आनंद झाला; रमेशला डॉक्टरच्या सल्ल्याप्रमाणे तिकडे जाणे प्राप्तच होतें. एक बातमी सांगावयाची रमेश विसरला होता ती म्हणजे शालिनी आपल्या नवव्यासह पेहेलगावास आहे ही होय. तिची व तिच्या नवव्यासबद्दलची सर्व हकीकत प्रमिलेला कळल्यावर आपल्या मदतीला तेथे एक दक्षिणी स्त्री आहे हें जाणून तिला फार समाधान वाटले.

दुसऱ्या दिवशीं उजाडताच निघायचे ठरले होते. श्रीकांताला घेऊन ते लोकही त्याच सुमारास निघणार होते. निघायची तयारी झाली त्यावेळीं मीना कोठें दिसेना म्हणून शोध करतां कळले कीं कांहीं कामाकरतां ती परगावी गेली आहे. पण लवकरच ती पेहेलगावाला येणार आहे.

ती नसल्यामुळे त्या दोघांना फारच चुकल्याचुकल्यासारखे होत होते. प्रवासात मुद्दाम एक डॉक्टर घेतला होता. पूर्वी ठरल्याप्रमाणे पहिला मुकाम मद्रनमार्तडला झाला. सर्व काश्मीरचा भिक्षुकवर्ग तेथेच रहातो. आधीच निरोप गेला असल्यामुळे त्या गांवी त्यांची व्यवस्था उत्तम झाली. कोणत्याही तऱ्हेची कमतरता भासली नाही.

तेथील मंडळीचे आभार मानून प्रमिला रमेशसह पुढे निघाली व योग्य वेळी विशेष कांही त्रास न होता पेहेलगावी सुखरूप पोहोचली.

शालिनीला बातमी लागतांच ती घांवतच त्यांच्या बिऱ्हाडी गेली. तिच्या बरोबर आनंदराव होतेच पण औषचारिक चार वाक्ये बोलून ते शालिनीला ठेवून आपल्या मित्रमंडळीकडे निघून गेले.

रमेशची दशा पाहून शालिनीला फार वाईट वाटले. तिला त्याची पुष्कळ थडा करायची होती पण तिचे मनच वेईना. जरा वेळाने उषेची, श्रीकांताची हकीगत कळल्यावर तर तिचे डोळ्याचे पाणी खळेना. तो दिवस अशाच तऱ्हेने दुःखात गेला. शालिनी परवानगी काढून येथेच राहिली होती.

सकाळच्या प्रहरी श्रीकांताची हालहवाल पहाण्याकरता प्रमिला तिकडे गेली व शालिनी रमेशच्या औषधपाण्याकडे बघू लागली. सकाळचे औषध देता देता ती म्हणाली, “रमेश पूर्णेदूची काय हालहवाल आहे ?”

“तिच्याबद्दल मला कांहीच बातमी लागत नाही. ती मीनाच्याही ओळखीची दिसते. मीनाने पैज लावली आहे की तुम्हांला पूर्णेदु ओळखणार नाही पण मी पैज जिंकून असे तिला सांगितले आहे. ती मला एकदा दिसली मात्र पाहिजे.”

“अरे काल दुपारीच ती माझ्याकडे येऊन गेली होती.”

“काय ती इथे आहे, मग मला काल कां नाही सांगितलेस !”

“काल या बाबतीत बोलायची वेळ तरी होती कां !”

“हो खरंच बरं ती काय म्हणाली ?”

“तिला तुझ्या अपघाताची बातमी लागलेली दिसते. ती म्हणाली, की शुश्रूषा करायला मला परवानगी मिळेल कां ?”

“ अगदीं खरं हें ! कां मला याप देते आहेस !”

“ अगदीं खरें ती आज पुन्हा येणार आहे.”

“ मोनाही आज उद्यां इतक्यांत इकडे येणार आहे, तेव्हां दोघींचे कसे जमेल तें जमो.”

“ दोघींची एकमेकीशीं ओळख दिसते आहे, त्या आपल्या पाहून घेतील. तुला आपलें मदतीला मनुष्य मिळाल्याशीं काम.”

“ मोठी पंचाईत आहे खरी.”

“ दोघींचेही तुझ्यावर प्रेम दिसते. आतां तूच स्वतः त्यापैकीं एकीची निवड कर म्हणजे झाले.”

“ श्रीकांताची सुटका झाल्याशिवाय या बाबतीत बोलणें शहाणपणाचे होणार नाहीं तेव्हां असल्या बाबतीत न बोललेलें बरे.”

“ बरें तुझी मर्जी. पण ती जर आतां आली तर तिच्याशीं बोलशील तरी ना ! कां त्यालाही नकार.”

“ बोलायला कांहींच हरकत नाही.”

“ येवढी तरी तिच्यावर मेहेरबानीच म्हणायची !”

“ ते जाऊ दे ग, तुझ्याबद्दलची हकीगत सांग.”

“ माझी रडकथा कायम आहे. परवा त्या तिघापैकीं एकानें दारूच्या धुंदीत माझ्याशीं लगट केली त्यामुळे संतापून मी कड्यावरून उडी टाक्याला निघाले होते पण त्यानें क्षमा मागितल्यामुळे तो प्रश्न तितकाच राहिला.”

“ पण आनंदराव ही गोष्ट कशी सहन करतात ?”

“ ते पिऊन पूर्ण बेशुद्ध पडल्यावरच दुसऱ्या लोकांना या गोष्टी सुचतात. आणि ते सावध झाल्यावर या बाबतीत बोललें तरी त्यांना तें खरें वाटत नाहीं.”

“ प्रमिलाताईंच्या आईसारखी तुझी गत होऊं नये म्हणजे मिळविली.”

“ तिची काय अवस्था झाली !”

नवऱ्यानें दारूच्या धुंदीत व एका हलक्या स्त्रीच्या नादीं लागून तिचे

फार हाल केले व त्या हालातच तिला मृत्यु आला. हे द्युरुबाज लोक-
दारुच्या पार्यां काय करतील याचा नेम नाही.”

“सुखाच्या बाबतीत मी निराश झाले आहे. एकदा सुखरूपपणे येथून
घरी गेले म्हणजे मिळविली.”

“घरी गेल्यावर कोणतेही अविचाराचें कृत्य करू नकोस मला विचा-
र्याशिवाय कांहीं एक करणार नाही असें वचन दे.”

“अरे वचन कशाला हवें, तुझी इच्छाच असली तर घे, मी पुढील
आयुष्यांत तुझ्या संमतीशिवाय कोणतीच गोष्ट करावयाची नाही असें
ठरवलें आहे; हें घे वचन.”

किती वेळ तरी शालिनीचा हात रमेशने आपल्या हृदयाशीं धरला होता
त्याच्या डोळ्यांत आलेले अश्रू पुसून व आपला हात हलूच सोडवून ती
म्हणाली. “रमेश पूर्वीची आठवण झाली होय ! नको काढूस ती आठवण
या जन्मीं आपण एक होणें शक्य नाही. पण पुनर्जन्म असल्यास पुढील
जन्मीं तरी आपण एक व्हावे अशी अंतःकरणापासून माझी इच्छा आहे.”

“पुढच्या जन्मीची आशा करण्यांत अर्थ नाही. बरें असो आतां वाईट
वाटूं देणार नाही. ते पहा कोणी तरी बाहेर आले आहे. पहा बरं कोण
आहे ते ?”

शालिनी बाहेर गेली व जरा वेळानें हसत येऊन म्हणते “ओळख
पाहूं कोण आहे ते ?”

“मला काय माहीत ?”

“अरे पूर्णेंतु आली आहे. तिला आंत आणूं कां ?”

“हो, हो, ताबडतोब घेऊन ये पण जरा थांब, आधीं माझ्या खिशा-
तला तिने दिलेला रुमाल इथें काढून ठेव बघूं”

तेथें असलेल्या कोटाच्या खिशांतून तिने रुमाल बाहेर काढला पण
एकाच्या ऐवजीं त्यांत दोन रुमाल सापडले तें पाहून ती म्हणाली, “रमेश
कमाल आहे तुझी, माझ्याशीं तूं किती प्रतारणा करणार ?”

“कसली प्रतारणा !” रमेशनें आश्चर्यानें विचारलें.

“ अरे हा दुसरा कमाल माझ्या न कळत पूर्णेंदुकडून मिळविलास आणि आतां प्रतारणा कसली म्हणतोस ! ”

“ ईश्वरसाक्ष मला यांतील काही माहीत नाही तिलाच पाहिजे तर विचार. ”

“ विचारलेंच पाहिजे, नाही तर मी कशाला तुझ्याशी बोलायला येते. ” थोड्याशा रागानेंच ती पुन्हां बाहेर गेली.

डोक्यावर पूर्ण पदर घेतलेली स्त्री आंत आली तिला एका खुर्चीवर बसवून शालिनी म्हणते “ विचार काय विचारायचे आहे ते आतां जाजून नकोस. ”

“ प्रश्न विचारायच्या आर्घी मला उजव्या पायाचें पाऊल दिसेल तर ही पूर्णेंदू आहे कां नाही हें मी सांगू शकेन. ”

त्या स्त्रीनें मुकाट्यानें उजव्या पायातील पायमोजा काढून पाय पुढें केला तों आगळ्याजवळील तीळ पाहून तो आनंदानें म्हणाला, “ शालिनी हीच पूर्णेंदू आहे अशी माझी खात्री झाली; व बन्नूला हिलाच मी सोडविली यांत शकाच नको आतां मीनाला म्हणावें कीं पैज जिंकली. पूर्णेंदूला शालिनी मी तुझ्यासमक्ष ओळखलें आहे. ”

“ खोटी गोष्ट आहे. ” त्या स्त्रीनें डोक्यावरचा पदर बाजूला करित म्हटलें “ मी पूर्णेंदू नाहीं, मी मीना आहे तुम्ही हरलांत आतां तुमचा लेखी पुरावा पाहिजे. ”

“ हा काय घोटाळा आहे तुम्ही पूर्णेंदू नाहीं का ! ” शालिनीने आश्चर्यानें विचारलें.

रमेश तर वेड्यासारखा मीनाकडे पहात राहिला. मीनानें रमेशकडे पाहून स्मित केलें नंतर ती म्हणाली मी याचा उलगडा करते लक्ष द्यांव. “ माझे खरें नांव पूर्णेंदूच आहे व आमचे बाबा त्याच नांवांनीं मला हाक मारतात. माझे वडील जरी सध्या बन्नूला व्यापार करित आहेत तरी आमची पूर्वींची भिक्षुवृत्ती असून आमचा बराच जमीनजुमला मटनमार्तंडला आहे. बिंदुमाधव हे माझे चुलते आहेत तेव्हां शिक्षणाकरतां मला श्रीनगरांत रहावें लागलें, पण काकांना माझे पूर्णेंदू हें नांव न आवडून त्यांनीं माझे नांव

मीना असे ठेवले यांमुळे बन्नूला किंवा मटनमार्तंडला माझे नांव पूर्णेंदु असे व श्रीनगरला मीना असे. तुमची पहिली भेट शाली तेव्हां सुद्धां मी तिकडे गेले होते, त्यानंतर कोहटला सर्कसच्या वेळीं तुम्हाला पाहिले. श्रीनगरला तुमची अचानक भेट झाल्यावर पहिल्या प्रथम मी बरीच गडबडले पण तुम्ही खाली पहात असल्यामुळे माझा गोघळलेला चेहरा तुमच्या लक्षांत आला नाही. बाबासाहेबांना माझी सर्व हकीकत सांगून माझे नांव व नाते सर्व गुप्त ठेवण्याची त्यांना विनंति केली व त्यांनींहि ती गोष्ट मोठ्या आनंदाने मान्य केली त्यामुळे शालिनीताईना मी पूर्णेंदु म्हणून भेटले व यांच्या पुढे मीना म्हणून मिरवत असे.

“काल मीच आणखी एक कमाल हे मटनमार्तंडमध्ये आमच्या घरी असतांना घालून ठेवला हेतु हा की, इतक्या वेळा मी तुमच्यापाशी येऊन तुम्ही मला ओळखू शकला नाहीत हेच मला सिद्ध करायचे होते.”

“अगदी कमाल केलीस ! शालिनी यांच्यापैकी जास्त सुंदर कोण आहे हे तूच आतां ओळख.”

“दोघीहि सारख्याच सुंदर आहेत तेव्हां त्या दोघीशींहि लग्न करून टाक म्हणजे झाले.”

“वा, अगदी लग्नापर्यंत पाळी आणलीस. बिंदुमाधवाच्याकडे मराठी मासिक सापडले होते तेव्हा त्याचा अभ्यास सुरू केला वाटते.”

“अरे न करून कसे चालेल, एकदम आपल्या घरी गेल्यावर मग घादल नको, नाही तर प्रमिला वन्स म्हणायच्या की कुठली धोरपड गळ्यात बांधून घेतली आहे.”

“शालिनी थट्टा पुरे शांति, आपल्याला सध्यां या बाबतीत कांहीएक बोलायचें नाही. मीना आपलेपणाने तुम्ही जी मला मदत केलीत त्याबद्दल मी आपला अत्यंत आभारी आहे.”

“आभाराची भाषा न बोलल्यास मला भानंद होईल.”

“कबूल, पण श्रीकांताकडील काय वार्ता आहे ! तो तिकडे दुःखांत असतां आपण आनंदांत येथे गप्पा मारल्या याचेहि मला आता वाईट वाटू लागले आहे.”

“ भीकांताची या संकटांतून सुटका होईल तर किती चांगलें होईल त्यांच्या हातून खून खास झाला नाही.”

“ मग खूनी कोण ! ”

“ त्याचाच तर पत्ता लागत नाही.”

“ पण त्यांनी कबुली जबाब लिहून दिला आहे तो मोठी अडचण उत्पन्न करणार आहे. ”

“ काय होईल तें खरें. ”

“ आतां तुमच्या सर्कसचो काय बातमी आहे ? ” शालिनीला कांहीं आठवण होऊन तिने प्रश्न केला.

“ सर्कसचा मालक काल माझ्याकडे आला होता त्याला एकंदर परिस्थिति समजाऊन सांगितली. सध्यां तरी मी सर्कसबरोबर येऊं शकणार नाही हे पाहून ते आतां श्रीनगराहून मुक्काम हलविणार आहेत. ”

“ ह्यूसी तुला भेटली होती कां ! तिला मात्र फार वाईट वाटेल. ”

“ कोणाला ” मीनाने मध्येच प्रश्न केला.

“ तुमची व त्या ह्यूसीची ओळख आहे कां ! ”

“ अग अशी तशी नाही अगदीं चांगली ओळख आहे आणि ती कशी झाली ही एक मनोरंजक हकिगत आहे. काय तो राग, मनघरणी करतां करतां माझा जीव अगदीं बेजार झाला. शालिनी याना एकदां तिच्याबद्दल माहिती सांग. ”

“ इतकें काहीं नको हिणवायला. त्यावेळीं तुमचें वर्तनच तसें होते. लोकांशीं वाटेल तसे वागायचें आणि दुसरे कोणी रागावले कीं त्याची चेष्टा करायची ! ”

“ पण आतां तर राग राहिला नाहीना ! ”

“ मी प्रत्यक्ष चवकशी केल्यावर खात्री झाली तेव्हांच राग गेला आहे. ”

“ मीनाताई तुम्ही त्या ह्यूसीबद्दल काहीं काळजी करूं नका ती तुमच्या आड कधीहि येणार नाही. ”

“ जाऊं द्या तो विषय. पण प्रमिलाताई अजून कशा येत नाहीत. मी तिकडे जाऊन येऊं कां ! ”

“ खरेंच जाऊन या. ताईला जाऊन बराच वेळ झाला नाही ? ”

“ चांगले दोन तास झाले; कां बरें इतका वेळ लागला. ”

“ मी जाऊन पाहून येते. ”

ती उठत असतांच आनंदराव वगैरे मंडळी आंत आली. नवी मंडळी पहातांच मीनानें डोक्यावरून पदर घेतला व ती बाहेर गेली.

पडल्या पडल्याच रमेशनें सर्वांशीं हंसतमुखानें हस्तांदोलन केलें. थोडा वेळ बसल्यावर आनंदराव म्हणाले; “ वेल मिष्टर रमेश, आम्ही उद्यांच येथून जाऊं म्हणतो तेव्हां आतां काश्मीराहून परत जाल तेव्हां बन्नूला जरूर या. ”

“ उद्यांच जाणार ! मी तर शालिनीताईच्या जीवावर इथें आलों आहे. प्रमिलाताई एकटी इथें काय करणार ! मी बरा होईपर्यंत इथें रहाण्याचें शालिनीनें प्रमिलाताईला वचन दिलें आहे. ”

“ Sorry can't help आम्हाला तर उद्यां निघालेंच पाहिजे. ”

“ पण मी म्हणतो शालिनीताई इथें चार दिवस राहिली तर काय हरकत आहे ! मला बरें वाटल्यावर मी तिला एक दिवसहि ठेवून घेणार नाहीं. आपल्या ताईला तिची सोबतही होईल. ”

“ तुम्ही मोठा घोटाळ्याचा प्रश्न टाकला आहे. शालिनी तुझा काय विचार आहे इथे रहायचें आहे ? ”

“ परवानगी दिल्यावर चार दिवस राहीन म्हणते. प्रमिलाताईना सुट्टी नसल्यामुळें त्या लवकरच निघणार असे म्हणत होत्या. हें खून प्रकरण लांबलें नाहीं तर त्या ताबडतोब निघतील त्यावेळीं त्यांच्याबरोबर मी येईन. ”

“ All right मिस्टर रमेश तुमच्याकरतां मी तिला इथे ठेवतों पण विनाकारण जास्त दिवस ती इथें रहाणार नाहीं याबद्दल लवकरदागी घ्या. ”

“ त्याची तुम्ही अगदीं काळजी करूं नका. शालिनीताईसाहेब ह्याबद्दल मी आपला फार आभारी आहे. ”

“ No mention please बर आहे आम्ही जातो. Good bye. ”

ते गेलेले पाहून रमेश म्हणाला “ शालिनी पेढे काढ. ”

प्रमिला रमेशकडून निघाली ती सरळ श्रीकांतांच्या तुरुंगाकडे वळली. तिला तुरुंगांत प्रवेश मिळण्यास काहीच अडचण पडली नाही. श्रीकांत एका खाटेवर स्वस्थ पडून राहिला होता.

चोविस तासांचा एकांतवास व पूर्ण विश्रांती मिळाल्यावर तो बराच स्वस्थ दिसू लागला. प्रमिला येताच त्याच्या मनाची थोडी चलबिचल झालेली दिसली पण ती थोडा वेळच टिकली.

तो खाटेवर तसाच पडून राहिला होता. प्रमिला जवळ आली तेव्हा त्याने तिला खाटेवर बसण्यास जागा करून दिली. दोघांच्याही अंतःकरणांत खळबळ उडाली होती, एक मिनीट दोघेही स्वस्थ होते, नंतर प्रमिलेचा हात हातात घेऊन श्रीकांत म्हणाला, “प्रमिले कशाला आलीस.”

आपला हात त्याच्या हातातून न सोडविता ती म्हणाली, “तुमची प्रकृती आतां बरी आहे ना !”

“माझ्या प्रकृतीला काय झाले आहे. ती चांगली खडखडीत बरी आहे. तुम्हा कांहीं तरी माझ्या प्रकृतीबद्दल गैरसमज झालेला दिसतो.”

“गैरसमज नाही. तुम्ही परवा खरेच शांत नव्हता.”

“बरें जाऊं दे तें. आज सकाळीच कां आलीस ?”

“श्रीकांत, तुम्ही काय हें कळून ठेवलें आहेत ! त्यांतून बाहेर निघणें कठीण काम होऊन बसलें आहे.”

“ प्रमिले, मला खरेंच आता जगावेसं वाटत नाही. मी उषेला कधी-ही सुख दिलं नाही पण माझ्या सुखाकरता तिनें जिवाचें रान केलें, आपल्या प्रकृतीकडेसुद्धा पाहिलें नाही. लग्नाच्या आधी मला ती म्हणाली होती कीं ‘ माझ्यासारखें प्रेम कुणाला करतां यायचें नाही, प्रत्यक्ष प्रमिला-ताईलासुद्धा साधायचें नाही. ’ ”

डोळ्यांत आलेले अश्रू पुसून प्रमिला म्हणाली, “ अगदीं सत्य आहे; तिच्यासारखी प्रेमळ मुलगी माझ्या पहाण्यांत नाही. ”

“ तिला मी सुख दिले नाही याबद्दल मला रात्रंदिवस वाईट वाटत आहे, दुर्दैवानें तिची क्षमा मागण्याचीसुद्धा संधी मला मिळाली नाही. मी पापी हेच खरें म्हणूनच त्या देवतेनें मला जिवंतपणी दर्शन दिलें नाही. ”

“ श्रीकांत आतां मनाला वाईट वाटून देऊन काय उपयोग ? ”

“ प्रमिले, काय करू रहावत नाहींग. तिनें कडघावरून उडी टाकल्यावर तिचा प्राण माझ्याकरतां धोटाळू लागला असेल ! शेवटच्या घटकेला तरी मी तिला भेटावें म्हणून तिने इच्छा केली असेल, पण काय मी अभागी तिची शेवटची इच्छासुद्धा मी श्रीनगरांत असून मला पुगी करतां आली नाही. शेवटच्या घटकेपर्यंत माझ्या नावाने मनात टाहो फोडीत असेल पण त्यावेळीं कोण येणार ! मरताना तिला फार यातना झाल्या असतील नाही. ? ”

“ श्रीकांत, अगदीं बोलू नका. तुमचे हे विलाप मला ऐकवत नाहीत. ती स्वतः निघून गेली पण तिने सर्व जगाला वेड लावलें आहे. तिची माहिती असलेला असा एकही प्राणी नाही की त्याला तिच्याबद्दल हळहळ शटणार नाही. ”

“ प्रमिले, नुसती हळहळ वाटून काय उपयोग ! या सर्व दुःखाला मी कारण आहे. तिनें सिनेमांत जावें असें माझे मत आहे असें कळतांच तिनें या आर्गांत उडी घातली. प्रमिले, याबद्दल मला शिक्षा झालीच पाहिजे. या अपराघाला देहांतशिवाय दुसरी शिक्षा नाही. ”

“ श्रीकांत व्यर्थ मनाला ताप करून घेऊं नका तुमची दिशाभूल झाली. तुमच्यासारखे हजारो लोक सिनेमांत काम करणें म्हणजे रामराज्यांत जाण्या-

सारखें आहे असें मानून पतंगाप्रमाणें दिव्यावर उडी मारतात मयसभेप्रमाणें त्याची दिशामूल पद्धतशीरपणें चालली आहे. तुमच्यासारखे लोक जर फसतात तर ज्या थोड्या अजाण आहेत, ज्यांना जगाचा अनुभव नाही अशा छिया फसतील यांत नवल नाही. ”

“ जाऊदे, त्या सिनेमाचें नांव काढले कीं माझें डोके फिरून जातें. या लोकांनीं कितीजणाचें ससार धुळीला मिळविले असतील कुणास ठाऊक. प्रमिले यापुढें या जगांत माझें कांहीएक काम उरलें नाही. मी उघेच्या मागोमाग जातो तू व आई माझ्या सर्व रथावर जंगम मालाची व्यवस्था पहा. शक्य असल्यास सर्व पैशाचा ट्रस्ट करून माझ्या उघेच्या नांवानें तो दान करा. ”

“ श्रीकांत उगीच वैतागून जाण्यांत कांहीं अर्थ नाही. करू नये ती चूक तुम्ही केली आहेत व ती आतां तुम्हालाच निस्तरणें भाग आहे. तुम्हाला या सिनेमाचा खरा पश्चात्ताप झाला आहेना ? मग तुमची हकीगत प्रसिद्ध करून लोकांची जी दिशामूल होते आहे ती थांबवा लोकांचे उघडे पडणारे संसार वाचविण्याचें तरी श्रेय घ्या. ”

“ प्रमिला ही गोष्ट तुलाही शक्य आहे. माझ्याकरतां तूच ही सर्व हकीकत प्रसिद्ध कर. मला आतां जगाचा कटाळा आला आहे. ”

“ कंटाळून कसे चालेल ! तुम्ही उघेला बरें वाटावें म्हणून प्रत्येक गोष्ट करणार ना ! ”

“ हो, तिची इच्छा, तिची आज्ञा मी एखाद्या दासाप्रमाणें पाळायला तयार आहे. ”

“ मग झालें तर, तुम्ही आपला जीव फुकट दवडावा अशी तिची इच्छा नाही. तुम्ही सुखी असावे हेंच एक तिचें ध्येय होतें. ”

“ पण मी सुखी व्हायला तिच्या मागोमागच गेलें पाहिजे तिथें स्वर्गांत आम्ही दोघे आनंदसाम्राज्यांत पोहत राहूं. ”

“ पण तुम्ही खुनी म्हणून मरणें तिळा आवडणार नाही. ”

“ मग काय करूं मला आत्महत्या करतां येत नाही ”

“ तुमच्यासारख्यांनी आत्महत्या करणें ठीक होणार नाही किंवा विना-

कारण नामुष्कीने मरणे तुमच्या कीर्तीला शोभण्यासारखें नाही. तुम्ही जरी लिहून दिले आहेत की मी स्वतः खून केला तरी माझी खात्री आहे की तुमच्या हातून असले नामर्दपणाचे कृत्य होणार नाही. ”

“ माझ्या लेखावर तुझा विश्वास नाही ! मी खून करीन अशी प्रतिज्ञा केल्याबद्दल पद्मा साक्ष देते आहे. त्या रात्री मी बोटहाऊसच्या आसपास होतो हें सिद्ध झालेले आहे; ज्याने खून झाला तो माझा चाकू आहे. इतक्या गोष्टी उघड असता तुझा त्यावर विश्वास नाही हे म्हणजेही खरोखर फार आश्चर्याची गोष्ट आहे. ”

“ श्रीकांत सर्व जगापेक्षा मी तुम्हाला ज्यास्त ओळखते हें तुम्हालाही कबूल करावे लागेल. एक वेळ तुमचें माझ्यावर अतिशय प्रेम होतें तेव्हां त्या प्रेमाची आठवण देऊन मी विनंती करते की असले नामुष्कीचें मरण आपल्यावर ओढून घेऊ नका. ”

“ प्रमिले, माझे मन अगदी गोंधळून गेलें आहे मी काय करू बेंच मला कळत नाही. ”

“ तुम्हाला कळत नाही म्हणूनच म्हणते की मी सांगेन तसें ऐका. ”

“ बरें आहे; पण हातचा बाण सुटून गेला आहे. ”

“ अद्याप थोडी आशा करायला जागा आहे. लेख देताना तुमचें डोकें ठिकाणावर नव्हतं असा पोलिस अधिकाऱ्यांनीं घेरा मारला आहे. त्याचाच आपल्याला उपयोग करून घ्यायचा आहे. तुमचा मेंदू ठिकाणावर नव्हता ही गोष्ट प्रत्येकाला माहित आहे तुरुंगावरील अधिकाऱ्यांच्यासुद्धा ही गोष्ट लक्षांत येऊन त्यानें तुम्हाला वेडपाच्या बाबीत ठेवावें म्हणून शिफारस केली होती. ”

“ मग तुम्हें म्हणणें तरी काय ! मी पूर्वी काय बोललो काय लिहून दिले वगैरे मला खरोखरच चांगलेसे कांहीं एक आठवत नाही. ”

“ तीच आठवण आपणकी कांहीं दिवस तरी नाहीशी झाली पाहिजे म्हणजे त्याचा अर्थ असा की तुम्ही कांहीं दिवस ‘ डोके फिरलेला माणूस ’ होऊन राहिले पाहिजे. ”

“पण याचा उपयोग काय ? अशा वागण्याने कांहीं खुनी इसम सांप-
डणार नाही.”

“त्याबद्दल कसोशीने शोध चालला आहे आणि माझी खात्री आहे
की उषेच्या पुण्याईने तुमच्यावरचा हा डाग नाहीसा होईल.”

“बरें आहे तुझ्या इच्छेच्या कांहीं मी आड येत नाही.”

“आतां कसें बरें बोललात ! आतां तुम्ही खरें श्रीकांत शोभता. जाते
मी आता ” आपला हात सोडवीत प्रमिला म्हणाली, “आज येवढच पुरें
खुनी इसमाचा शोध लागेपर्यंत तुम्हाला प्रकृतीच्या स्वास्थ्याकरतां म्हणून
इथेंच राहायला हवे.”

“बरें पण रमेशची प्रकृति कशी आहे ?

“त्याची प्रकृती कल्पनेपेक्षां ज्यास्त लवकर सुधारली हे सर्व श्रेय त्या
मीनाला आहे.”

“मुलगी फारच प्रेमळ व गोड आहे. तो आतां इथें आला आहे ना?”

“हो आला आहे.”

“त्याच्या प्रकृतीबद्दल रोजच्यारोज कळवीत जा.”

“हो जरूर कळवीन जाऊं मी आता. आतां नाहीना कांहीं वेडेवाकडे
विचार मनांत आणणार.”

“नाहीं तूं स्वस्थ चित्तानें जा.”

थोड्या आनंदी वृत्तीनेच ती तेथून बाहेर पडली, ती जागा डोंगराच्या
एका टोकाला होती, त्याला वळसा घालून ती चालली असतां तिला
कुणीतरी प्रमिलाताई म्हणून हाक मारल्याचा भास झाला. तिनें मागे
वळून पाहिलें तेव्हां उषेचा भाऊ गुलाब घापा टाकीतच तिच्याजवळ
येत असलेला तिला दिसला. त्याला पाहून तिला फार आश्चर्य वाटलें ती
त्याला म्हणाली, ‘गुलाब तूं इकडे कोणीकडे ?’

“उघाताईला मेटायला आलो होतो तों तिनें आत्महत्या केलेलीं कळली.
तेव्हां श्रीकांताना मेटायचा मी विचार केला, तर त्यांच्यावरही खुनाचा
आरोप येऊन ते तुमंगांत आहेत म्हणून कळलें, त्यांची श्रीनगरला गांठ

वेण्याचा मी पुष्कळ प्रयत्न केला पण साध्य झाला नाही म्हणून आज इथे आलो आहे, प्रमिलाताई मला त्यांना भेटवाल कां ! फार जरूरी आहे. ”

“ तुला कशाला भेटायचें आहे ? ”

“ मला खुनी इसम माहीत आहे पण त्यांचा या बाबतीत सल्ला घ्यायचा आहे. ”

“ तुला खुनी माहीत आहे ! फार आनंदाची बातमी आहे. खुनी इसम सांपडल्याबरोबर श्रीकांताची सुटका होईल तेव्हां त्याचें नाव मला सांगून ठेव. ”

“ ताई माफ करा त्यांना विचारल्याशिवाय मला तें फोडता येत नाही; पण मला एक सांगा की खुनी किंवा श्रीकांत यांपैकीं एक कोणी तरी फांशी जाणारच ना ? ”

“ हो यांत शंकाच नाही ” कां तुला कां शंका वाटली. ”

“ शंका नाही मी आपलें उगीच विचारलें. ”

“ मग तूं नांव केव्हां सांगणार ? श्रीनगराहून हुकूम आणल्याशिवाय तुला त्यांना भेटायला मिळणार नाही. ”

“ कसेही करून आजच्या आज भेटवा. ”

“ बरं तूं संध्याकाळीं त्या हॉटेलांत भेट त्यावेळीं आपण याबद्दल जास्त बोलूं, नाही तर आतांच तिथे चल आमच्या इथेंच रहा म्हणजे झालें, तुझ्या एकंदर चेहऱ्यावरून तूं शरीराचें फारच हाल केलेले दिसतात. ”

“ नको, मी तुमच्याबरोबर आतां येत नाहीं. संध्याकाळींच भेटेन. ”

एका क्षणांत तो पुन्हां दिसेनासा झाला. प्रमिलेला मोठें चमत्कारिक वाटलें, त्याचा चेहरा असा भेदलेला कां दिसत होता हेंच तिला कळेंना. अशा तऱ्हेच्या विचारांत व्यग्र असतांच ती हॉटेलांत येऊन पोहोचली.

तिला पहातांच रमेश म्हणाला, “ ताई किती उशीर केलास, आम्ही आतां शोचाला मनुष्य पाठविणार होतो. ”

“ जरा वेळ लागला खरा पण एक काम झालें. ”

“ कोणतें काम ! ”

“ त्यांनी खून केला नाही हें कबूल केले असून मी सांगेन तसें वागण्याचें आश्वासन दिलें आहे. ”

“ फार उत्तम गोष्ट झाली, आतां खुनी शोधून काढायला सोपे झालें. ”

“ त्याबद्दलही थोडीशी माहिती मिळाली आहे मला आतां गुलाब भेटला होता. ”

“ त्या बिचाऱ्याची काय दशा झाली असेल ! उघेचें त्याच्यावर फारच प्रेम होते नाहीं. तो काय म्हणत होता ? ”

“ त्याला खुनी इसम माहीत आहे असें तो म्हणाला. पण नांव मात्र श्रीकांताच्या परवानगीशिवाय सांगायला तो तयार नाहीं, तेव्हां त्याला आज संध्याकाळी इथे बोलावला आहे. तो आल्यावर तें नांव त्याच्या जवळून काढण्याचा प्रयत्न करूं, नाहींतर कांहींतरी लटपट करून त्यांची श्रीकांताशी भेट करविली पाहिजे. ”

“ तो आतां संध्याकाळीं आल्यावर पाहू. बरं ताई आज तुला एका नवीन माणसाची ओळख करून देतो. या इथें डोक्यावर पदर घेऊन तोंड झांकून बसल्या आहेत ना यांचे नाव पूर्णेंदु असून त्यांचे वडील बनूला व्यापारधंदा करतात ! ”

“ यांचेंच ना पत्र आपल्याला आले होते ? ”

“ होय त्याच त्या; पूर्णेंदु आमच्या बहिणीला नमस्कार करा. ”

ती नमस्कार करित असताना तिचा चेहरा पाहून ती रमेशला म्हणाली, “ माझी थट्टा करतोस कारे, यांना मी चागलें ओळखतें याचें नांव मीना आहे, माणसांनीं भलतीच थट्टा करूं नये. ”

“ अग भलतीच नाहीं, खरी थट्टा आहे तूं त्यांनाच विचार त्यांचें नांव पूर्णेंदु आहे कां नाहीं. ”

“ प्रमिलाताई मी तुम्हांला फसवलें याबद्दल माफ करा माझें नांव पूर्णेंदु असून मी आपल्या चुलत्याच्या घरी मीना या नांवानें रहात होते. ”

“तुम्हीं दोघी एक आहात हें ऐकून समाधान वाटलें नाहींतर मला एक काळजीच होती. ”

“कसली काळजी ? ” रमेशनें मुद्दामच विचारलें.

“तुला सांगण्यासारखी नाहीं. आणि शालिनी कुठें आहे ? ”

“ती आनंदरावाचें सामानमुमान बांधायला गेली आहे. मी तिला म्हाटलें कीं, प्रमिलाताई येईपर्यंत थांब तर या पूर्णदूला पुढे करून निघून गेली. ”

“वा मग तिचें जाणें तुझ्या पथ्यावरच पडलें म्हणायचें. ”

“आपल्याला तें कांहीं कळत नाहीं. ”

“कशाला कळेल, पूर्णदू खाली बसा कीं, मला कांहीं हें तुमचें नांव आवडत नाहीं मी आपले मीना म्हणून म्हणत जाईन. ”

“आपल्याला जें नांव आवडेल तेंच मी यापुढें लोकांना सांगत जाईन. ”

“मग फारच उत्तम. तुमच्या गांवीं मटनमार्तंडला आम्ही आलों होतो त्यावेळीं दिसला नाहींत. ”

“तुम्ही आलांत त्यावेळीं होते, श्रीनगराहून तुमच्या आर्घी मी नुकतीच आले होते. पण माझें नांव त्यावेळीं गुप्त ठेवायचें असल्यामुळें मी आपल्या पुढें आलों नाहीं. नंतर मला पेहेलगावची व्यवस्था पहावयाची असल्यामुळें मी भावाला घेऊन पुढें आले. ”

“तुमचे इतके अगत्य पाहून मला फार घन्यता वाटली. ”

“मग मला इथे रहायला परवानगी आहे ना ! ”

“हो, तुम्हाला कोण मना करणार ! ”

“आनंद झाला. आतां मी एकदां गांवांत जाऊन भावाला निरोप सांगून येते. ”

“जा, पण लवकर या. ”

संध्याकाळ झाली तरी गुलाबचा पत्ता नव्हता. प्रमिला अगदीं सार्चित होऊन बसली. गुलाब आला नाहीं तर खुनी कसा सांपडणार ! कांहीं झालें तरी त्याला गाठून आणलाच पाहिजे असा विचार करून तिनें मालकाकडून ५।६ माणसें मागविली व गुलाबचें वर्णन देऊन अशा तऱ्हेचा मनुष्य

मेटह्यास त्यास इकडे घेऊन या असें सांगितलें व आणणारास दहा रुपयांचें बक्षीस देऊं केलें.

बक्षीसाच्या आशेनें ते सर्व नोकर मोठ्या ईर्ष्येनें सर्व दिशेला घांवले. पण रात्री अकरा वाजले तरी कोणाचा पत्ता नव्हता. शेवटीं एकांनें वर्दी आणली कीं अशा चेहऱ्याचा व पोषाखाचा मनुष्य वरच्या कड्याच्या पायथ्याशीं मरून पडला आहे. ”

ती बातमी ऐकतांच सर्व मंडळी घाबरून एकदम स्तब्ध झाली. तो अपघातानें पडला कीं त्यानें आत्महत्या केली हेंच कळेना. तो नाहीसा झाल्यावर खुनी कसा सांपडणार ! याबद्दल प्रमिलेला काळजी वाटूं लागली. एक क्षण असा गेल्यावर रमेश म्हणाला, “ ताई या सिनेमाच्या पार्थी हा चवथा अपघात आहे. उघेच्या काळजीनें मला पहिला अपघात झाला, दुसरा अपघात उघेच्या मृत्यूत झाला. तिसरा वसंतरावाच्या खुनांत होऊन आज हा चवथा आत्महत्येत होत आहे. या सिनेमापार्थी किती लोकांचा सत्यानाश होणार आहे कळत नाही, ताई गुलाबनेंच वसंतरावाचा खून केला आहे असें मला वाटतें. जलदी करून त्याच्याजवळ कांहीं पत्र सांपडते आहे कां पहा. ”

त्याची कल्पना प्रमिलेलाही पटली. ती लगेच बरोबर पांच सहा माणसें घेऊन निघाली व लवकरच त्या कड्याच्या पायथ्याशीं आली. दगडावर डोकें आपटून त्याचा देह छिन्नविछिन्न झाला होता ते दृश्य पाहून प्रमिलेनें रुमालनें आपलें डोळें झांकून घेतले. घेरि येते कीं काय अशीही तिला भीति पडली; पण दगडाचा आश्रय मिळाल्यामुळे ती थोडा वेळ उभी राहूं शकली.

याच सुमाराला पोलिसांनाही वर्दी गेल्यामुळे तेही जाग्यावर हजर झाले.

पोलिसांनीं पंचनामा करून त्या जेताबरोबर त्याच्या लिशांतील पत्रही नेल्यामुळे तिला ते वाचण्यास मिळालें नाहीं.

मोठ्या दुःखित अतःकरणाने ती परत फिरली. त्या संबंध रात्रीत कोणा-लाही शोप आली नाहीं.

दुसऱ्या दिवशीं सकाळींच पोलिसांकडून प्रमिलेला बोलावणें आलें. बोलावणें येईल अशी तिची खात्री असल्यामुळें ती त्या तयारीतच होती. ती पोलिस चौकीत जातांच तेथील अधिकाऱ्यांनीं गुलाबचे पत्र प्रमिलेच्या हवाली केलें तें पत्र तिच्या नावचे होतें. कापऱ्या हातानेंच तिनें तें फोडलें पत्रांत पुढील मजकूर होता.

प्रिय प्रमिलताईस—

सा. न. वि. वि. माझी जन्मापासूनची हकीकत तुम्हांला माहि-
तच आहे, मी उषाताईचा किती लाडका होतो हेंहि जगजाहीर
आहे पण मी दुष्टानें तिच्या चांगुलपणाचा फायदा घेऊन चांगलाच
गुड बनलो तिच्या जीवावर वाटेल तशी चैन केली पण एक
दिवसहि त्या माउलीने मला दुखविलें नाहीं. आरंभी मी कॉम्रेड
झालो, पन्नाच्या नादी लागलो तिलाहि कॉम्रेड केली हें तुम्हाला
माहीतच आहे. किस्मतपुरात आमचा फार बोभाटा झाल्यामुळें
आम्ही वसंतरावाच्या नादानें सिनेमांत गेलो व तेथें आम्हाला
वाटेल ती चैन करायला सांपडली. कारण तेथें कोणतेच बंधन
नव्हतें, उलट आमच्या या चैनीजीवनाला पोषक असेच वातावरण
तेथें होतें. पण त्या पाजी वसंतानें आमच्या सुखांत बिम्बा घालण्यास
सुरवात केली. माझ्यावर देखरेख करण्याकरतां, माझें कल्याण व्हावें
म्हणून माझी उषाताई माझ्या मागे घांवून आली, किती तिचे

माझ्यावर प्रेम ! माझ्या सुखाकरतां तिनें आपलें स्वतःचें सुख बाजूला सारलें पण मी चांडाळानें तिला जिवंतपणीं कधीहि सुख दिलें नाहीं. ती तिथें येतांच पद्माबद्दलची तक्रार मी तिच्याजवळ सांगू लागलो कारण ती अलीकडे मला टाळीत असते असें माझ्या नजरेला आले होते. त्याचा परिणाम असा झाला कीं मला भिने-मांतून हाकून देण्यांत आलें. मी पद्माला भेटलों व सांगितलें कीं आपल्या लम्बाबद्दल आणाश्रयथा झाल्या आहेत तेव्हां तूं माझ्या-बरोबर चल; पण ती बिथरली होती ती वसंतरावाच्या मागे आहे म्हणून मला कळलेच होते त्यामुळें मला फारच वाईट वाटलें. मला उषाताईला सुद्धां भेट दिलें नाहीं. नाइलाजानें मी पुन्हां किस्मतपूर गाठलें व सर्व हकीकत श्रीकांताना सांगितली. त्यानीं कांहीं दिवस स्वस्थ बसण्यास मला सांगितलें. याचवेळीं उषाताईचीहि पत्रे येण्याचें बंद झालें होतें तेव्हां तिकडे काय प्रकार आहे हें पहाण्याकरतां श्रीकांतानीं मला परत पाठविलें. पण दुर्दैवानें माझ्या सांगण्यावर उषाताईचा विश्वास बसला नाहीं व दुसऱ्या दिवशीं मी भेटायच्या आंतच ती त्या मांगाबरोबर निघून गेली. मी संतापानें लाल झालों पण काय उपयोग ! तसाच दुःखित अतःकरणानें परत आलों तेव्हां कळले श्रीकांतही काश्मीराकडे गेले आहेत, मलाही त्या दोघांच्यावर लक्ष ठेवून उषाताईला वांचवावयाची होती म्हणून मीहि मागोमाग निघालो वण माझ्या येण्याचा कांहीं उपयोग झाला नाहीं आदल्या रात्रीच उषाताईनें आत्महत्या केल्याचें कळलें, त्या सर्वांला कारण तो पाजी हरामखोर आहे ही माझी खात्रीच होती, तेव्हां त्याला जिवंत न ठेवण्याची मी प्रतिज्ञा केली. श्रीकांताना भेटण्याकरतां म्हणून मी त्यांच्या खोलीकडे आलो, त्यांना शोंप लागलेली होती दार नुसतेंच लोटलेलें असल्यामुळें मला आंत जातां आलें, पहिल्या प्रथम ते उठेपर्यंत थांबण्याचा माझा बेत होता पण पुढे पडलेली हत्याराची बॅग पहातांच मला स्तून चढल्यासारखें झाले. मी हळूच बॅग उघडून त्यांतून तो लसलसित चाकू बाहेर

काढला, आतां खून करूनच मग श्रीकांताना भेटावें असें ठरवून व दार पुन्हां लोटून घेऊन मी नदीकडे निघालो.

अद्याप बोटीवर सामसूम झाली नव्हती पण दिव्याच्या प्रकाशांत मला काय दिसलें त्या नराधमाच्या बाहुपाशांत पद्माला पाहून मी देहभान विसरून गेलो. प्रत्यक्ष या ठिकाणीं आत्महत्या झाली असतां या राक्षसाना प्रणयचेष्टा करायला सुचतात तरी कशा याबद्दल मला आश्चर्य वाटलें व या जगांत रहाण्यास हा नरपशू नालायक आहे अशी माझी खार्त्री झाली. त्या पद्माचाही मला संताप आला होता व तिलाहि विद्रूप करण्याचें मी ठरविलें.

रात्री ११ च्या पुढें मला हवी होती ती संधी मिळाली पाण्यांतून मागच्या बाजूनें मी आंत प्रवेश मिळविला माझें काम सोपें झालें कारण वसंतराव दार नुसतें लोटून आंत निडला होता. एक क्षणाचाही विलंब न लावतां व त्याला आवाजहि न काढूं देता तो चाकू आरपार त्याच्या छातींत खुपसला. रक्ताच्या चिळकाडीनें माझें अंग भरलें व मला घेरी आल्यासारखे वाटू लागले, तसाच घडपडत मी बाहेर आलों पद्माचें निदान नाक तरी कापून घ्यावें असें माझ्या फार मनांत होतें पण ते सांधण्याचे चिन्ह दिसेना कारण मला खरो-खरीच घेरी येऊं लागली होती. तेव्हां पुन्हा केव्हांतरी येऊन तो सूड उगवूं असें मनांत योजून मी तेथून परतलों मी नदीतच पढायचा पण थोडक्यांत बचावलों. त्या घादलीत हातांतील चाकू मात्र कुठें उडाला तो सापडेना थोडावेळ शोधून पाहिला पण त्या घाबरलेल्या स्थितीत कांहीं केल्या तो सापडेना शेवटीं त्याचा नाद सोडून मी पसार झालों तों वाटेंतच श्रीकांत भेटले पण त्यांच्या नजरेस न पडतां मी दुसऱ्या बाजूनें निघून गेलो. माझा रक्तानें भरलेला कोट मी हातांत घेऊन चालल्यामुळे माझा कोणास संशय आला नाहीं. पण त्या चाकूनेंच शेवटीं घात केला, त्यावर श्रीकांताचें नांव असेलही माझी कल्पनाही नव्हती, पण नंतर काय उपयोग ! सक्ताळीं श्रीकांताना पकडलेलें कळलें त्यांना भेटण्याची.

माझी फार इच्छा होती, कांहीं झालें तरी मला आतां जगायचेंच नव्हतें. कुणाच्या जीवावर जगायचें ! माझी ताई मला सोडून गेली व जिथ्याकरतां मी घरावर तिलांजली दिली ती पद्मा माझ्याशी दगलबाजी करून निघून गेली इतकेच नाही तर माझ्या दुष्मनवर फिदा झाली मी ताईचा सूड उगविला हेंच सांगण्याकरतां मला श्रीकांताना भेटायचे होतें पण तें काम प्रमिलाताई तुम्ही कराल अशी आशा आहे. सिनेमांतील माझा अनुभव अगदीं वाईट आहे व कोणीहि घरंदाज स्त्रीनें या भानगडींत पडूं नये अशी माझी आग्रहाची विनंति आहे.

हा सर्व खुलासा झाल्यावर श्रीकांतद्वां सुटतीलच. माझ्या बदल आणखी पुरावा हवा असल्यास तो रक्तानें भरलेला कोट मी रहातो त्या खोलींत जमिनीत पुरला आहे. शेवटीं आजपर्यंत मी केलेल्या अपराधांची सर्वांनीं विशेषतः श्रीकांताना क्षमा करावी अशी विनंति करून हें पत्र पुरें करतो.

आपला,
गुलाब

गुलाबबद्दल सर्वांनाच फार इळइळ वाटली. पण दुःखांत सुख येवढेच कीं त्यांच्या मृत्यूने श्रीकांताचा जीव बचावला.

तें पत्र कोटींत हजर केल्याबरोबर श्रीकांताचा सुटका झाली. रमेशलाही आतां बरें वाटू लागल्यामुळे तो परत श्रीनगरास आला. मोना व शालिनी बरोबर होतीच.

पंडित बिंदुमाधवांचा प्रेमाचा निरोप घेऊन सर्व मंडळी तेथून निघाली ती किस्मतपुत्रास विशेष त्रास न होता मुखरूप पोहोचली.

श्रीकांताच्या घरांतील अशी एकहि वस्तु नव्हती कीं जिला उपेचा हात लागला नव्हता त्यामुळे प्रत्येक पावलागणिक श्रीकांताला तिची आठवण होई. त्यामुळे दिवसांतील बरेच तास त्याचे आश्रु गाळण्यांत जात. प्रमिला व रमेश मुद्दामच तेथें राहिलेले होते. शालिनीनें कबूल केल्याप्रमाणें तिला

कोइटला जावें लागलें. बबूला फॅमिली घेऊन रहाता येत नसल्यामुळें आनंद-रावांनीं बिन्हाड कोइटलाच ठेवलें होतें.

“ सर्व रोगांवर ‘ काल ’ हा मोठा घनवंतरी आहे. त्याची मात्रा सुरू होतांच मनुष्याला हलुहलू बरें वाटूं लागते. श्रीकांताचेही त्याचप्रमाणें झालें. तो हलुहलू दवाखान्यांत जाऊ लागला होता. पुढें पुढे उपेचे विस्मरणा-करतां म्हणून बाराबारा तास तो दवाखान्यांत घालवूं लागला. त्याची आई नुकतीच आली होती. तेव्हां त्या दोघांची परवानगी घेऊन मोठ्या जड अंतःकरणानें प्रमिला व रमेश आपल्या गांवी गेले.

रमेशने पुढें काय करावें हा प्रश्न उद्भवला. त्यानें आणखी कांहीं तरी अभ्यास करावा अशी प्रमिलेची इच्छा होती त्याप्रमाणें तो अभ्यास करूं लागला.

शालिनीचें व आनंदरावाचें नीट जमले नाहीं तेव्हां वैतागून ती एक दिवस प्रमिलेपुढे हजर झाली. तिचें काय करावें हा प्रश्न पुढे आलाच, शेवटीं तिनें डॉक्टरांचा अभ्यास करावा असे ठरलें व त्याप्रमाणे बरोच खट-पट केल्यावर तिला परवानगी मिळाली.

मंडळी श्रमगराहून निघण्याचें वेळीं मीनानें रडून रडून डोळे सुजवून घेतले होते पण तो प्रसंग लक्षाबद्दल विचारण्याचा नसल्यामुळें कोणीच काहीं बोललें नाहीं. पण एक दिवस प्रमिलेला एकदम तार आली कीं “ मीना अत्यवस्थ आहे तुम्ही दोघांनीं ताबडतोब यावें. ”

अर्थातच दोघांनाही पुन्हां तिकडे जावें लागलें. मीना सारखी कांहींतरी असंबद्ध बरळत होती. तिनें प्रमिला व रमेशला आणण्याबद्दल घोषा घेतल्यामुळें पंडीत बिंदुमाधवांनीं त्यांना तारेनें बोलावून आणलें त्यांचे बंधू वीणाशंकर हेही मुद्दाम आले होते.

दहाव्या दिवशीं ताप ओसरला; डोक्याला अत्यंत ताप झाल्यामुळें हा ताप आला असें डॉक्टरांचें मत पडलें. व तिच्या डोक्याची काळजी घ्यायला हवी नाहींतर दुखणें उलटेल असेंही त्यांनीं बजावलें.

दुखणें कशामुळें आहे याची साधारण कल्पना बिंदुमाधवाना होती. तेव्हां त्यांनीं याबद्दल प्रमिलेला विचारलें अर्थात् त्याची आडकाठी नव्हतीच.

डॉक्टरांच्या औषधापेक्षा रमेशचें साजिध्द हेंच रामबाण औषध असल्या-
मीनाची प्रकृतीही मंडळी आल्यावर लवकरच सुधारली. दोघांच्या प्रेमा-
आतां गुप्तपणा कांहींच न राहिल्यामुळें व घरच्या मंडळींचीहि आडकाठी
नसल्यामुळें योग्य वेळीं त्या दोघांचे मीलन झालें.

पद्मा दुसरा एखादा नट हुडकून काढण्याच्या खटपटींत आहे तर ल्यूसीही
एखादा रंगेल पण प्रेमळ जोडीदार मिळविण्याच्या उद्योगांत आहे.

माझी पूर्वीची स्नेहबंधन कादंबरी संपण्याचे वेळीं मी आश्वासन दिलें
होते की पूर्णेंदू कादंबरींत प्रमिलादेवीची पुढील हकीगत कळवीन. पण
पूर्णेंदूच्या नांवाची ही उलटापालट झाल्यामुळें प्रमिलादेवीचें चरित्र थोडे मार्गे
ठेवून उपेच्या चरित्रालाच फार महत्त्व द्यावें लागलें. तरीपण यापुढील माझ्या
“ भावना ” कादंबरींत मात्र प्रमिलादेवीचें चरित्र संपूर्णतेने खास वाचण्यास
आपडेल. त्याचप्रमाणे पद्माचा व शालिनीचा नाविन्यपूर्ण इतिहास वाचण्यास
मिळेल.

संपूर्ण

